

valóság

A TARTALOMBÓL

Szabó Tibor: Globális tér – nemzethatárok – migráció

Magyar Kálmán: Szent László és Szent Egyed (Saint-Gilles) virágzó központja, Somogyvár

D. Molnár István: Lengyelországban is félezer éves a reformáció – kálvinisták napjainkban

Törő László Dávid: Harold Steinacker történetfelfogása és recepciója a magyar történetírásban (I. rész)

Kapronczay Károly: A keleti front Oroszország az első világháborúban

Tele Gábor: Ellentmondások a gyermeki lélek felnőttkori jelenlétében

Erős Vilmos: Historicizmus és fantomirodalom (Dénes Iván Zoltán monográfiája Szekfű Gyuláról)

Kapronczay Katalin: Görög Demeter munkássága és könyvtára

Bolvári-Takács Gábor: Professzorok a polgári Magyarországon (1848–1944)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
7

12

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2017. december LX. évfolyam 12. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Tókéczki László

Főszerkesztő-helyettes
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Czucka Éva

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Globális tér – nemzethatárok – migráció

Új időszámítás kezdődött Európában 2015-ben. A tömeges globális migráció határozza meg ezután Európa, az Európai Unió és egyáltalán: a Földön kialakult emberi civilizáció sorsát, s az ezzel elindult új Európa-történelem veti fel újból a nemzethatárok kérdését, most már a globális térben. Úgy véljük, hogy ez a kijelentésünk nem túlzás, bár elismerjük, hogy első pillantásra nagyon merésznek tűnik. A tömeges migrációval ugyanis olyan történelmi jelentőségű politikai, társadalmi, kulturális és vallási folyamatok indultak el 2015-ben, melyek irreverzibilisek. Az nem újdonság, hogy mindig valamilyen változásnak van kitéve az emberi társadalom és történelem, vagy olykor maga generál akár jelentős átalakulást is, de itt most nem erről van szó. Úgy tűnik, eljött egy olyan pillanat a Föld, mint bolygó és a rajta élő emberi civilizáció számára, mely döntő jelentőségű lehet (lesz) ez utóbbi léte, fennmaradása tekintetében. Ez pedig abból következhet, hogy a jelenlegi termelési mód, a pazarló és a természetet végtelenen kizsákmányoló, haszonelvű és a növekedés mítoszán felépülő rendszer olyan energiahiányt, szennyeződést és klímaváltozást okoz, mely szinte lehetetlenné teszi az ember fennmaradását a bolygón. Erre a legtöbb jelentős tudós az ezredforduló óta folyamatosan figyelmeztet, a politikai döntéseket hozók azonban csak jelentős kérésessel és fenntartásokkal reagálnak. A politikusok felelőssége e tekintetben döntő és megkérdőjelezhetetlen.¹ Az emberek pedig úgy élnek a mindennapokban, hogy minden úgy fog történni a jövőben is, ahogyan ma van. Ha esetleg lesz is valamilyen változás, azt az emberek majd megoldják, ahogyan ez szokott is lenni. Ilyennek képzelik a tömeges migrációt is. Ezt a mindennapi gondolkodás- és létmódot szeretnénk szembesíteni a tényekkel, amikor rámutatunk a globális tér, a nemzethatárok és a migráció és az etnikai homogenizáció összefüggésének néhány fontosabb következményére.

(*A globális tér szerkezetéről*) Minden múltbeli, jelenbeli és jövőbeli esemény a reális, tőlünk függetlenül létező objektív világban játszódik le.² Az események láncolata összefüggő egészet, totalitást alkot. A lét hálószerű, melyen belül léteznek, térben és időben mozognak az emberek, változnak a természeti jelenségek, a társadalmi folyamatok, az eszmék és maga a Föld, mint égitest. Nincs senki és semmi kivétel ez alól az általános objektív léttörvény alól. Kérdés, hogy maga a lét (a természeti és a társadalmi lét is) folyamatos, összefüggő-e vagy sem? Erre a kérdésre a számunkra is meggyőző választ G. W. Leibniz-nél kereshetjük és találhatjuk meg. Az ő felfogása egyértelmű: igen, a lét folyamatos, monaszok halmaza. Ahogyan a *Monadológiában* írja: „A testek, mint a folyók, örökös áramlásban vannak: folyamatosan kerülnek beléjük részek, és folytonosan ki is lépnek belőlük”³, ráadásul „a világegyetem valamennyi részecskéje teremtmények végtelen világát tartalmazza”, amit „kontinuum”-nak nevez.⁴ Hasonlóképpen vetődik fel ez a kérdés Martin Heideggernél a *Metafizika* című művében, hiszen nála is a *Sein* olyan folyamatos lét, olyan ontológiai jellegű létfogalom, amelybe beágyazódik a *Dasein*, az egyén világban való Ittléte.⁵

A lét textúrájában, persze, lehetnek csomósodási, sűrűsödési pontok (ahogyan Manuel Castells is utal rá): ezek a gyorsan változó létszerkezetek az időnkénti emberi tevékenység vagy radikális mozgás megjelenései. Ekkor változik meg a *hagyományos* lét tér- és időszerkezete és válik *mássá*. Ez azonban nem jelenti azt, hogy magának a természeti vagy társadalmi létnek *magának* a szerkezete megszakadna: a folyamatosság ez esetben a lét más területére kerül át. Lehetséges, hogy ebből a folyamatos létből egy kis rész

kiszakad, de a lét maga *hálószerű*, azaz maga a lét továbbra is kontinuos marad, mint valami négydimenziós téridő. Ez biztosítja a lét hálószerű, de szükségképpen görbült ontológiai folyamatosságát.

Erre a létre való gnoszeológiai reflexió maga is folyamatszerűen fogja át a lét változásait. Ha nem a lét szakadásszerű, radikális megváltozásáról van szó, akkor a szubjektum tulajdonképpen *nem is észleli a lét lassú változását*, átalakulását, amely szintén szükségszerű és folyamatszerű. Ha valaki egyik nap betölti 40. életévét, az nem jelenti azt, hogy előtte egy nappal, vagy utána egy nappal alapvető változást észlelnének létszerkezetében; de az ifjú és az idős azonban mégsem ugyanaz. Az ember természetesen tartja, hogy nem észleli a társadalmi, történelmi és egyéni lét ontológiai változását és *megszokja* a viszonylagosan állandónak, stabilnak tűnő létstruktúráját. A megszokás viszont lecsökkenti a reagáló képességhez való adaptivitást, ahogyan erről Michel de Montaigne esszéiben ír: „a megszokás eltakarja előttünk a dolgok igazi természetét”,⁶ elsősorban azok változásait. Niklas Luhmann a rendszerelméletéről írt könyvében erről ezt írja: „a mozgó és mozdulatlan megkülönböztetése már csak annak a kérdése, hogy milyen hosszúságú időközöt veszünk tekintetbe. Rövidtávon sok minden stabilnak tűnik, ami hosszú távon már nem az”,⁷ hanem – tehetjük hozzá: egyenesen *instabil*. Az ember azonban, aki a véges világban él, úgy véli, hogy szinte minden mozdulatlan, változatlan. A változások ugyanis ráadásul a *létstruktúra molekuláris szövetében* zajlanak, melyek nem is biztos, hogy a szubjektív észlelés számára evidensek. Így, ha nincs is radikális törés a létháló szerkezetében, egy idő elteltével az észlelő szubjektum hirtelen radikális változással találhatja magát szemben. A térszerkezet, mint objektív, ontológiailag létező lét mozgása mindig a hálószerű tér- és létstruktúrában és lassú vagy gyors időintervallumban zajlik. E mozgásnak, változásnak az észlelése ezután már fontos ismeretelméleti és hermeneutikai feladat: a szubjektum érzékeli, észleli, értelmileg felfogja vagy hirtelen, intuitív módon ráébred minderre. A létváltozás mindig folyamatos és okszerű, de nem mindig látványos vagy feltárulkozó. A hétköznapi ember ezért áll olykor értetlenül egy bekövetkező, addig nem is észlelt létváltozás (például a halál bizonyos formája) előtt. Nem érte és értetlenül áll az előtt, hogy mi is történt, hiszen eddig ennek (számára) semmi jele sem volt. Ráadásul egy más dimenzióban mindig új és új divatok jönnek létre, új szenvedélyek, melyek addig nem is léteztek. Aki ezt a folyamatot az állandóság megnyilvánulásának tartja, az nem ismeri fel a hálószerű létstruktúra állandó mozgásának vagy rejtekezésének valóságát és jelenségének irányát, lényegét.

A társadalmi háló szövete csak lassan veszi át az őt ért hatásokat: ez a létszerkezet vízszintes, horizontális tartományában zajlik. A rá vonatkozó reflexió pedig hozzá képest vertikális síkban történik: itt tudatosul lassan az átalakulás, mely a mélyben zajlik. A lassúság miatt minden úgy tűnik, mintha nem is történe változás. Jól utal erre Leibniz, amikor ezt írja: „a nyugalom tekinthető végtelenül kicsiny sebességnek, vagy végtelenül nagy lassúságnak”.⁸ A változatlanóság, a nyugalom, a csend mind-mind egy-egy aspektusa a lassan zajló örök változásnak.⁹

Példákat a lassú, alig észrevehető változásokra sokat lehet sorolni a mai globális világából. A sportban, vagy például a művészetekben és a tudományokban is sokszor alkalmazott módszer ez. Témánk szempontjából figyelemre méltó a hétköznapi élet néhány vonatkozása is (például magyar fiatalok külföldiekkel kötött házassága), melynek demográfiai (olykor etnikai) vonatkozásai nem elhanyagolhatóak.¹⁰ A globális tér tehát *átjárható*, amely a mindig is meglévő vándorlást, a ma felerősödő, Európa arculatát véglegesen megváltoztató tömeges migrációt szinte ösztönzi. A hétköznapi emberek, tehát mindenki létét ez a hálószerű létstruktúra szabályozza. Nem feltétlenül szabja meg, azaz

determinálja (főleg nem abszolút módon), de a létstruktúra hatása alól senki sem képes kivonni magát. Ettől függetlenül nehéz, de az egyéni akarat és szándék mindig módosíthatja az egyént körülvevő lét struktúráját. Mindez természetesen elemi erővel vissza is hat az erőteret létrehozóra. A lényeg pedig itt az a mi szempontunkból, hogy a lassú változás – adott mennyiségi eset felhalmozódása után – átcsap minőségbe, mely azután új és végleges jelenségként rögzül a létstruktúrában. Az 1990-es évektől feltartóztathatatlanul előre törő új kommunikációs eszközök és technikák lassan, de határozottan megváltoztatják az azt használók világlátását és életvilágát.

Ráadásul a lassan induló, majd felgyorsuló migráció Európa felé ezt a felhalmozódást és minőségi változást talán az összes többi példánál jobban képes illusztrálni. Arról van ugyanis szó, hogy mind az európai népesség lassú, de egyre inkább érezhető csökkenése, másrészt az illegális bevándorlók számának szintén lassú, de intenzív növekedése olyan változásokat hoz létre az európai térszerkezet hálójában – más szóval – a demográfiai, etnikai összetételben, mely egyelőre át nem látható térszerkezeti hálón szakadást eredményezhetnek. S minthogy ez a változás – egyelőre úgy látszik – irreverzibilis, ebből egyenesen adódik az európai társadalmi-politikai viszonyok fokozódó instabilitása.

(*A nemzethatárok megváltozásáról*) Emellett a mai globális társadalom egyik jellegzetessége még a nemzetállami szuverenitás csökkenése, a növekvő egyenlőtlenség, a határok képlékennyé válása és a korábbiakhoz képest jelentős mértékű *elvándorlás*. Ez a jelenség azzal függ össze, hogy a berlini fal leomlása után eltűnt az éles szembenállás és határ a (kapitalista) „első világ” és a (szocialista) „második világ” között és az „átjárás” közöttük egyre inkább megszokottá válik.¹¹ A „harmadik világ” pedig, bár nagyon heterogén, mégis – egy-két kivételtől eltekintve – a vándorlás egyik kiinduló pontja lett. Az utóbbi időben ezért is válik a társadalomelmélet egyik fontos vitatémájává a territorialitás, valamint a migráció, a turizmus, a multikulturalizmus és a multietnicitás, mint önálló tudományos tematika.¹² A társadalomtudósok (és a politika) érdeklődési körébe egyre inkább a vándorlás, az elvándorlás, be- és kivándorlás számos formája kerül. Megnézünk néhány elméleti választ egy régi-új jelenségről. A kiválasztott tudósok a probléma helyes felvetésén (például az államhatárok kontrollján) túl azokat a liberális válaszokat adják meg, ami alapján világossá válhat (az a számunkra érthetetlen megoldás), miért is olyan befogadóak (egyelőre) a nyugat-európai országok.

(*Étienne Balibar a „vándorról” és a territorialitásról*) Ma a globalizáció folyamata miatt lehetővé vált az áruk és az információ szabad áramlása a világban. Étienne Balibar 2008 májusában, Rómában hosszan, elméleti kérdésként tárgyalta a territorialitás problémáját, azt, hogy a „reális univerzalizmus” miatt ma például Nyugat-Európának nincsenek fix, átjárhatatlan határai.¹³ Benne szabadon áramlanak a népek, eszmék és ideológiák. A mai kapitalizmus újból és újból beleütközik a territorialitás kérdésébe. A transznacionális aktorok szaporodásával, az elvándorlással ez a helyzet egyre világosabbá válik, hiszen egyre jobban láthatóvá válik az egyenlőtlenség, a nihilizmus, az eldologiasodás a világban. Balibar nem hisz az apokaliptikus jövendölésekben, de Jacques Derridára utalva mondja, hogy szükség van a kialakult és a kialakulóban lévő globális élet kontrolljára. Ennek érdekében új politikai diskurzusra van szükség, amelynek központi erkölcsi tartalma a béke, az együttműködés és a humanitarizmus lenne. A „határ” fogalmát tehát újból át kell gondolni az univerzálisnak ebben az új világában, amikor is megjelent az új szubjektum, a „kalandor”, a „mozgó utazó”, a „vándor”, a „nomád polgár”.¹⁴ Az új társadalmi jelenséget pedig, amiről többször beszél és ír – éppen az ő koncepciója

alaján – „új nomadizmusnak” nevezhetünk el.¹⁵ Az ENSZ-közgyűlés 1948. december 10-i emberi jogokról szóló nagy jelentőségű Nyilatkozata valóban kimondja, hogy az emberek szabadon közlekedhetnek a világban. A „mozgás abszolút szabadságát” azonban – Balibar szerint – ez sem mondja ki, mert ezzel bizonyos nehézségek (lát-hatatlanság, elrejtőzés lehetősége, legitimáció-problémák stb.) járnának együtt. Ezért szükség van – a francia gondolkodó szerint – az emberek mozgásának bizonyos fokú ellenőrzésére, sőt korlátozására az átláthatóság szempontjából. A tömeges kivándorlás, az identitás-váltás, a munkához való jog mind-mind újra átgondolandó feladat a tudomány számára, tehetnénk hozzá: a politika számára is.

A veszélyek közé sorolja Balibar azt, hogy a szabad mozgás a világban újból és újból felveti a *rasszizmus* kérdését, a *bevándorlók és az őslakosok konfliktusát*. Már 2008-ban is arról beszélt, hogy az „idegent nem fogadják be”, ő *a társadalmi vagy vallási ellenség*. Ennek a problémának a kezeléséhez, a diszkrimináció megszüntetéséhez pedig a szociális védelem és a támogatási háló intézményeinek a megerősítésére vagy megerősítésére van szükség. Az (állam)polgár az, akinek jogai vannak: a participáció, a szabadsághoz való jog, az elvándorláshoz való jog, és kötelezettségei: mint a katonai szolgálat (adott esetben), vagy az adóterhek vállalása. A „nomád”, a „vándorló” polgár ezt a helyzetet rendkívül bonyolítja. Végeredményben Balibar szerint kezelni kell tudni a világméretű vándorlás kérdését, de nem a nemzeti határok visszaállításával, a nemzetállamok megerősítésével, hanem a „szabad áramlás demokratizálásával”, azaz kontrolljával.

(*Jacques Derrida a hospitalitásról*) A francia filozófus, Jacques Derrida 1996-os szemeszterében a hospitalitás, a „vendéglátás”, a „vendégszeretet” (vagy befogadás) kérdéséről beszélt egyik egyetemi előadásán. Az idegenek, a bevándorlók befogadása már akkor fontos társadalmi-politikai kérdés volt Franciaországban.

Derridánál a hospitalitás olyan elv, olyan fogalom, amely azzal van összefüggésben, hogy ma visszavonhatatlanul ki vagyunk téve egy másik ember (*l'autre*) jövetelének. Egy látogató esetében két lehetséges magatartást vehet fel a vendéglátó: vagy meghívja és akkor a jövevényt elfogadja a befogadónál érvényben lévő szabályokat, törvényeket, vagy olyan „látogatás” ez, amelyben házamat teljesen nyitva hagyom az ide látogató előtt. Az első esetben a hospitalitásnak, a vendéglátásnak feltételei vannak, a másodikban nincsenek. Derrida igazából hospitalitáson a másodikat érti, amely tiszta, vagyis abszolút jellegű. Az „abszolút megérkező” így meghatározatlan, azaz „bárki” lehet. A vendéglátó ez esetben ki van téve a váratlan (illegális) látogatónak és az is előfordulhat, hogy a vendéglátó olyannyira átalakul, transzformálódik, hogy az *veszélyezteteti majd identitását*. Elfogadja tehát, hogy más hozza a törvényt, a szabályt otthon, a saját házában. Mégis, igazi liberálisként azt mondja Derrida, hogy az asszimiláció (az egységes kultúrára való törekvés) helyett mindenképpen törekedni kell a befogadásra, bár azt bizonyos feltételeknek meg kell előznie.

(*Jürgen Habermas a multikulturalizmusról és a bevándorlásról*) A mai, multikulturális társadalomban az emberi együttélés egyik fő kérdése a különböző kultúrájú etnikai és nemzeti csoportok identitásának elfogadása, ezeknek az „interszubbjektív elismertetése”.¹⁶ A demokratikus jogállamban Habermas szerint ki kell terjeszteni, univerzálítani kell az állampolgári jogokat, azaz a népességnek a biztonság, a társadalmi igazságosság és a jólét közös alapjogaiban egyaránt és egyformán kell részesedni. Ez annyit is jelent, hogy a különböző kulturális életformákat egyenlőnek ismerik el a multikulturá-

lis társadalomban. A demokratikus jogállam számára ugyanis az egyenlőtlen társadalmi életfeltételek és a kulturális különbözőségek megoldása egyaránt fontos. Lényegi kérdés továbbá a jogi alanyok, személyek identitásának kialakítása, elismerése, elismertetése és megőrzése, a „privát autonómia” szocializáción át történő megszerzése. Habermas ezt nemcsak az egyes egyének, hanem a nők, az etnikai-kulturális kisebbségek és a kultúrák számára is elérhető célként fogalmazza meg. A kollektív identitások elismertetése, az emancipációs mozgalmak léte csak akkor jelenthet igazi kihívást a felek számára, ha az regresszív vagy fundamentalista tendenciát ölt.

Mindez a kérdés bonyolódik a nyugat-európai országokba történő bevándorlási hullám felerősödésével. Felmerül például az a kérdés, mi a viszony az államalkotó bennszülött, honi kisebbség és a bevándorlók kultúrája, életformája között. Ebben az esetben is az egyenlő jogok és kölcsönös elismertetések politikája a célravezető, de semmi esetre sem az eredeti kultúra „kiválóságának” hangoztatása. A multikulturális társadalomban az életformák jogilag egyenlő együttléte annyit jelent, hogy minden állampolgár számára biztosítani kell a lehetőségek széles tárházát (a gyermekneveléstől a megöregedéshez való hagyományos formákig), a fundamentális hagyományokat leszámítva. Így a különböző kulturális hovatartozásokat kölcsönösen el lehet ismerni, és ezzel megvalósulhat az etikai integráció (de nem a politikai).

Az Európai Unióban Habermas szerint a kelet-közép-európai változások utáni fő kérdés a bevándorlás.¹⁷ Akkor még azt mondja, hogy a nyugat-európai államok sok tekintetben akadályozzák a harmadik országokból való bevándorlást és korlátozzák a menekültek kérelmének elfogadását. Sőt, olykor a xenofóbia bizonyos formáit is fel lehet fedezni a befogadó országokban a menekülti státuszt kérőkkel szemben. Ezt semmi sem menti, de az igaz, hogy a bevándorlási hullám megnehezíti és megkérdőjelezi a befogadó nemzet etikai-politikai önértelmezését. A migránsok tömege ugyanis *módosítja a népesség társadalmi összetételét* és etikai-kulturális aspektusát, tegyük hozzá: *etnikai összetételét*. Nagy kérdés, hogy vajon egy demokratikus társadalomnak, amely kulturálisan és etikailag is elrendezett, van-e saját maga önmeghatározásához joga, akár a bevándorlókkal szemben is, ha azok veszélyeztetik a történelmileg örökölt politikai-kulturális életformát? Azután a befogadó ország szempontjából a bevándorlás felveti a belépés jogi feltétele teljesülésének, vagy az állampolgárság megadásának kérdését is. S még egy fontos probléma: milyen szempontból követelheti meg egy demokratikus jogállam saját polgárai életformája integritásának megőrzése érdekében azt, hogy a bevándorló asszimilálódjék?

Ebben a tekintetben Habermas *kétféle asszimilációt* különít el: az egyik csak *formális*, az alkotmányos elvek elfogadásán nyugvó, az ország politikai kultúráját értő asszimiláció (mint például az USA-ban), a másik nemcsak külső azonosulást, hanem a mentalitást, kulturális szokásokat is magában foglaló *belső asszimilációt* követel meg (mint a Bismarck-féle rendszerben). A demokratikus jogállam az első formát tartja jónak, de csak a második generációtól kezdődően. Ezért aztán a bevándorlóktól a multikulturális demokráciában az új hazájuk politikai kultúrájához való alkalmazkodási készséget lehet elvárni Habermas szerint, anélkül, hogy a bevándorló lemondana eredeti kulturális életének formáiról. Az asszimiláció erőszakos formái tehát nem elfogadhatók, mert nem lehet megkövetelni a bevándorlóktól saját hagyományaikról való lemondást.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy ezeknek a tudósoknak az érvrendszeréből válik számunkra világossá, miért is annyira befogadóspártiak a nyugat-európai liberálisok. *Egy 18. századból származó absztrakt liberális, humanitárius elvből próbálják magya-*

rázni a planetáris kalifátus létrehozására irányuló mai tömeges migráció jelenségét. Itt azonban – véleményünk szerint – paradigmaváltásra van szükség, gondolkodásban és cselekvésben egyaránt.

(A multietnikus társadalom faji problémáiról) Az amerikai szerzőpáros, Alberto Alesina (a Harvard Egyetem gazdaságtan professzora) és Francesco Giavazzi (az MIT gazdaságtan professzora) új, még az eddigiekhez képest is nehéz és kényes kérdést vet fel: a bevándorlással összefüggő *faji problematikát*. Úgy vélik, már 2006-ban, hogy az európai közvélemény még nem észleli, milyen kihívást is jelent majd számukra a más etnikumú, más faji hovatartozású bevándorlók okozta probléma. Erről a PC-beszédmódban Európában „nem illik” beszélni, ahogyan a multietnicitásról sem. Alesina és Giavazzi azonban a kérdést nem kerülgeti, hanem kimondja: „a faji heterogenitás” jót és rosszat is tartalmazhat a multietnikus társadalmakat irányító és az emberek számára. Látják, hogy a bevándorlással összefüggő „faji probléma Európában is mélyen meggyökeresedett”.¹⁸ Olyan „kényes faji kérdés” ez, melynek kezelését azonnal el kell kezdeni, de „az európaiak még távolról sem fogták fel, miről is van szó: ha pedig ébresztőre van szükségük bevándorlásügyben – írták 2006-ban az amerikai szerzők –, akkor itt az ideje riadót fújni, méghozzá jó hangosan”.¹⁹ Ezzel kapcsolatban azonban igen borúlátóak. „Ha az európaiak azt hiszik, hogy az ő társadalmuk könnyedén tudja kezelni a más faji eredetű és más kultúrákból érkező külföldi bevándorlók növekvő tömegeit, akkor tündérmeséket szönek.” Biztosak benne, hogy „a faji kérdés semmi esetre sem fog a közeljövőben lekerülni az európai politika napirendjéről”. „A faji válaszfalakat korántsem hidalja át a bizalom és az együttműködő viselkedés”.²⁰ A jóléti kedvezmények pedig lassan-lassan a bevándorlókat fogják elérni, hiszen a „jóléti juttatások egyre nagyobb hányadában a bevándorlók részesülnek”, ami feszültségeket okoz a lakosság körében.²¹ Az Afrikából várható bevándorlás megakadályozására már 2006-ban azt javasolták, hogy az európai „protektionista mezőgazdasági politikát”, ami nagy károkat okoz a „mezőgazdasági termékeket exportáló afrikai országok gazdaságának”, ésszerűbben és tisztességesebben kellene alkalmazni, azaz a problémát vissza kell vinni Afrikába. Egyébként pedig – írják – „mindegyik ország maga dönti el, hogy kit enged be, szem előtt tartva a bevándorlás lehetséges árát is: a faji gyökerű társadalmi problémák megjelenését”.²² *Hannibal ante portas!*

(A migráció biztonságpolitikai kihívásai) Néhány pozitív tendencia mellett a migráció és a menekültügy számos biztonsági kihívást jelent mindenki számára. Elsősorban is az államhatárok illegális átlépése, megsértése az *államok szuverenitására jelent kihívást*, sőt: veszélyt. Nem is szólva arról, hogy a legtöbb esetben az illegális migránsokat a befogadó országba bűnözői csoportok, szervezetek juttatják el, jelentős honorárium fejében. Ezt a földközi-tengeri és olasz esetek teljes mértékben igazolják. Így a bűnözési és erőszakos esetek száma is jelentősen növekszik. Az országba bejutó migránsok vagy menekültek más kihívást is jelentenek a befogadók számára: a mindennapokban megfigyelhető a lopások, rablások számának növekedése, hiszen egyik befogadó országban sem áll rendelkezésre elegendő, bérrel és fizetéssel járó munkahely. A munkanélküliség általános jelenség a fejlett ipari országokban. Ez tovább növeli az új, idegennyűlő szélsőséges politikai pártok és csoportok tevékenységének kockázatát. Gyakran ki vannak zárva a közszolgálati intézmények (korházak, esetleg iskolák stb.) igénybevételének lehetőségeiből. Mindez radikalizálhatja is a bevándorlókat. Ráadásul elterjedhetnek a menekültekkel kapcsolatosan olyan sztereotípiák, hogy betegségeket, fertőzéseket terjesztenek (ahogyan ezt

legutóbb sorozatosan ki is mutatják az egészségügyi szervek). Az ettől való *félelem* a migránsokat és menekülteket a társadalom margójára szorítja ki. Így tehát számukra gyakran még az *elementáris emberi jogaik sincsenek biztosítva* a befogadó országban. Ugyanakkor a gyakori pénzsűke miatt a bevándorló, különösen az illegális migráns könnyen tévedhet a bűnözés (kábitószere-előállítás és/vagy -terjesztés, fegyveres rablás, személyek ellen elkövetett agresszió, konfliktusok, akár terrorizmus stb.) útjára.

Nem tudni pontosan, milyen kihívásoknak vannak kitéve idegen országban olyan bevándorlók, akik zárt közösségben élnek és nem vegyülnek vagy csak ritkán, a befogadó ország lakosaival. Olyanok, akik „párhuzamos társadalmakat” építenek ki. Ilyen népesség Európában a kínai, akik közül sokan magyar házastársat választanak, kínai nevük mellé magyar keresztnévet vesznek fel (egy konkrét magyar eset az egykor Kínában tévériporter Huang Szílvia). Ilyen Németországban a török, Franciaországban az észak-afrikai arab (elsősorban algériai) stb. Kérdés, hogy mennyire tudnak vagy akarnak elszakadni eredeti gyökereiktől vagy továbbra is az eredeti közösség tagjai kívánnak maradni.²³

Van olyan biztonsági kihívás is, hogy a menekültet vagy földönfutóvá lett idegen polgárok sátoztáborra vagy ideiglenes lakhelye jelent veszélyt. Elsősorban azok számára, akik éppen ezeken az embereken segíteni szeretnének. Az önkéntes segítő munka egyik formája a menekülttáborokban való tevékenység, akik az éhínség, a szegénység és a háborúk elől menekülőket akarják segíteni, de gyakran válnak agresszió vagy akár emberrablás áldozataivá Kenyában, Ugandában, egyéb afrikai országokban és manapság már Európában is.

Általában az európai közvélemény megoszlik a tekintetben, hogy milyen a bevándorlók helyzete és hogy miként lehetne csökkenteni azokat a veszélyeket, melyeket az illegális bevándorlás hoz magával. Itt két, ideológiailag és politikailag is jól meghatározható tendenciáról van szó. Egyrészt Európában vannak, akik szeretnék bebiztosítani az államhatárokat, és fokozni az államhatárok ellenőrzését, akár – egyre gyakrabban – határárral is: ez a konzervatív, nemzeti érdekeket szem előtt tartó vonal. Másrészt vannak baloldaliak, liberálisok, akik szeretnék biztosítani a migráns személyek jogait. Ez utóbbi a nemzetközi érdekeket előbbre tartja a nemzetiéknél. Szinte minden befogadó országban vita van arról, hogyan lehetne legális eszközökkel befolyásolni a migráció jelenségét és hogyan kezeljék az illegális vagy a legális migrációt. Jelentős feladatot jelent minden befogadó ország számára a mai, tömeges migrációs hullám kihívásainak kezelése.²⁴ Az utóbbi megoldásokból úgy tűnik, hogy egyértelműen az első megoldás kezd teret nyerni Európában.

Különösen nagy kihívást jelent a más vallású, többszázezer (elsősorban muszlim) illegális bevándorlók esete. Ezt mutatják azok a madridi, londoni, párizsi, brüsszeli stb. merényletek, terrortámadások, melyek szinte teljesen új módon vetik fel a biztonsági kérdéseket az Európai Unióban (és nem csak itt). Most már nem elegendők az elméleti szentenciák, az emberjogi példabeszédek: új, magasabb (politikai és biztonságpolitikai) szintre kell emelni a kockázat-elkerülés lehetőségét. Saját jövőnkéről és Európa jövőjéről van szó. A muszlim térháló pedig Európában, de a világban is annyira kezd terjeszkedni, lassan-lassan, érzékelhetően, de még inkább a felszín alatt a planetáris kalifátus irányába, hogy mindenféle, eddig Európában sohasem észlelt csomósodási pontokban (elsősorban terrorcselekményekben és egyéb erőszakos konfliktusokban) jelenik meg, felborítva ezzel Európa eddigi berendezkedési rendjét.

A nemzetközi szakirodalomban megoszlik arról is a vélemény, vajon a muszlim bevándorlók egyáltalán jelentenek-e kockázatot, fenyegetést az Európai Unió polgárai számára. Az előbbi megosztás itt is megjelenik. Mindenesetre azok, akik közvetlen közelről

figyelik és kezelik a tömeges migráció jelenségét, már sokkal gyakorlatiasabban gondolkodnak. Ennek egyik példája, hogy 2016-ban Milánóban már megjelent egy *kézikönyv* arról, hogy mit kell tenni terrortámadás esetén.²⁵ Ebben a nemzetközi terrorelhárítók egyike tanácsokat ad arra, hogyan maradjon valaki életben, ha a környezetében terrortámadás történik: mikor kell reagálni, mikor tilos, hogyan kell menekülni és miként kell szó nélkül követni a terroristák utasításait. Megszívvelendő jó tanácsok – mindenki számára. Új világba érkezett a New World Order népe.

S végül: láthatjuk, hogy számos, legkülönbözőbb orientációjú, manapság jelentősnek számító teoretikus foglalkozik a territorialitás, a nemzethatárok, a be- és kivándorlás, általában a migráció és annak kockázataival kérdésével. Kimutatják, hogy ma már a hagyományos, régi kérdések is új összefüggésben, a globális világ által meghatározott kereteken belül merülnek fel. Konkrét felmérések is igazolják, hogy ma a nemzeti identitás és migráció olyan, egymással szorosan összefüggő fogalmakká (és főként: valósággá) lettek, amely a globális társadalomban a határokon átnyúló kapcsolatrendszerek egyik fontos következménye. Szembesülnünk kell nekünk is ennek a teljesen új jelenségnek a hatásaival annál is inkább, mert – ahogyan a statisztikák világosan mutatják – ma ez a probléma már igen jelentős mértékben jelen van nálunk is. S ahogyan az ebben a kérdésben messze előttünk járó nyugat-európai példák is igazolják, ennek a feltartóztathatatlan vándorlásnak, etnikai keveredésnek és etnikai homogenizációs szándékának a tudomásul vétele nem lesz könnyű feladat a közeljövőben. Kezelése pedig jelentős politikai, jogi, biztonságpolitikai és közigazgatási gondot okoz(hat) az illetékes szervezeteknek és a befogadó ország népességének.

JEGYZETEK

- 1 A társadalmi-gazdasági mód és az ökológiai problémák összefüggései most itt nem kerülnek szóba, mert másutt erről már írtunk. Lásd: *Az instabilitás kora. Tanulmányok múltról, jelenről, jövőről*, Szeged, 2014, Belvedere Meridionale Kiadó.
- 2 Ezeknek a gondolatoknak néhány vonását a globális térről már egy pécsi alkalmazott filozófiai konferencián korábban kifejtettem.
- 3 G. W. Leibniz: *Monadológia*, in: *Válogatott filozófiai írásai*, Budapest, 1986, Európa Könyvkiadó, 321. o.
- 4 Uo. 167. o.
- 5 A társadalmi tér „network”-jellegéről Manuel Castells írt kitűnő könyvet. Lásd: Manuel Castells: *Az információ kora*. I. köt. *A hálózati társadalom kialakulása*, Budapest, 2005, Gondolat – Infonia kiadása.
- 6 Michel de Montaigne: *Esszék*, Bukarest, 1983, Kriterion, 71. o.
- 7 Niklas Luhmann: *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Budapest, 2006, Gondolat Könyvkiadó, 198. o.
- 8 G. W. Leibniz: id. kiad. 131. o.
- 9 A csendről lásd könyvemet: *A csend vége*, Szeged, 1991 (a szerző kiadása).
- 10 Utalnék itt Tóth I. Jánosnak a demográfiai helyzettel kapcsolatos írásaira (lásd például: *Valóság*, 2016/12. szám).
- 11 Palánkai Tibor szerint az Európai Unióban az egyik legnagyobb vívmány éppen a határok eltűnése. In: *Alternative Models of the External Relations of the EU*. in: *Borderless Europe. Challenges – Opportunities*, Pécs, 2010, University of Pécs, 55. o.
- 12 A vándorlás régi társadalmi jelenség. A mai vándorlást többek között az különbözteti meg elődeitől, hogy tömegessé vált. Lásd: Zygmunt Bauman: *La società dell'incertezza*, Bologna, 1999, Il Mulino, 27–48. o.
- 13 Étienne Balibar: *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'État, le peuple*. Paris, 2001, La Découverte.
- 14 Kalandornak tartják például a dollármilliárdos angol

- Sir Richard Bransont, a Virgin Groups cégalapító tulajdonosát, fenegyereket, aki állandó kihívásokat keres az életben. A kaland témája egyébként a 20. század nagy gondolkodójánál, írójánál is felmerül (lásd például Jean-Paul Sartre esetét).
- 15 Étienne Balibar erről már korábban is írt. Lásd például: *L'Europa, una frontiera „impensata” della democrazia?*, in: Étienne Balibar: *L'Europa, l'America, la guerra*, Roma, 2003, manifestolibri. 137–149. o.
- 16 Jürgen Habermas: *Kampf Anerkennung im Demokratischen Rechtsstat*, Frankfurt am Main, 1996, Suhrkamp Verlag (olasz fordításban: *Lotta di riconoscimento nello stato democratico di diritto*, in: Jürgen Habermas – Charles Taylor: *Multiculturalismo*, id. kiad. 63–110. o.).
- 17 Jürgen Habermas: *Lotta di riconoscimento...*, id. kiad. 96. o.
- 18 Alberto Alesina – Francesco Giavazzi: *Európa jövője. Reform vagy hanyatlás*, Budapest, 2008, Gondolat Kiadó, 51. o. A mű eredeti kiadása: *The Future of Europe. Reform or Decline*, 2006, Massachusetts Institute of Technology.
- 19 Uo. 48.
- 20 Uo. 51.
- 21 Jelenleg (2017 közepén) Itáliában például 300 ezer fekete-afrikai bevándorló ellátásáról (élelem, ruházkodás, lakás stb.) kell gondoskodni. Ráadásul minden migráns alanyi jogon több száz euró költőpenzt is kap havonta.
- 22 Uo. 59.
- 23 A kínaiak magyarországi helyzetéről lásd Nyíri Pál: *Párhuzamos globalizáció. Kínaiak Magyarországon*, in: *A zárva várt Nyugat* (szerk.: Kovács János Mátyás), Budapest, 2002, Sík Kiadó, 138–162. o. Budapesten kínai tv-csatorna működik, van Magyar–Kínai Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola, van kínai protestáns egyház és gyülekezet a VIII. kerületben, ahol rendszeres és zártkörű istentiszteleteket tartanak. Lásd még itt Melegh Attila cikkét: *Mozgó Kelet. Globális térképek és a státustörvény*, uo. 105–135. o.
- 24 Lásd még *A migráció szociológiája*. E-tankönyv (vál. és szerk.: Sík Endre), Budapest, 2012, ELTE, TáTK, I–II. köt.
- 25 Gianpiero Spinelli: *Che cosa fare in caso di attacco terroristico*. Milano, 2016, Mursia editore. Lásd erről írásomat: *Valóság*, 2016. 10. sz. Hasonló, ha nem is ilyen részletes tanácsokat lehet olvasni a TEK honlapján is.

Szent László és Szent Egyed (Saint-Gilles) virágzó központja, Somogyvár

(*Bevezetés*) Magyarország Kormánya a 2017-es évet Szent László királyunk emlékévének nyilvánította. A Miniszterelnökség nemzetpolitikáért felelős államtitkára, Potápi Árpád János 2016. augusztus 17-én hirdette meg a 2017. január 1-től december 31-ig tartó Szent László-emlékévét a „lovagkirály” trónra lépésének 940., szentté avatásának 825. évfordulója alkalmából. Indoklása szerint „László király az első olyan Árpád-házi uralkodó, aki összekapcsolja a közép-európai népeket, hiszen Lengyelországban született, Erdély védőszentje, a zágrábi püspökség alapítója és Nyitrán halt meg”.¹ Az emlékév végül is a Báthory–Bem Hagyományörző Egyesület és az Emberi Méltóság Tanácsa kezdeményezésére jött létre. A programsorozatot bevezető konferenciát 2016. szeptember 6-án rendezték meg Nagyváradon, ahol bemutatták a Szent László nemzeti zarándoklat nevű lelki utat. Ez a zarándokút a lovagkirály által alapított nagyváradi és a zágrábi püspökségeket köti össze.²

Potápi Árpád János nyilatkozata mellett érdemes megemlíteni Böcskei László váradi püspök beszédét is, amit ezen a nagyváradi konferencián adott elő.³ Böcskei szerint „Szent László szentté avatását [azaz 1192-t – szerző] követően is európai szintű búcsújáróhely volt a váradi vár. [...] Magyarország mellett Ukrajna, Csehország, Szlovákia, Horvátország és Ausztria” zarándokai is idejártak.⁴

Ki kell egészítenem még a váradi püspök előadását azzal, hogy a szent ünnepének még ma is igen nagy az aktualitása. Erre bizonyíték, hogy az 1993-ban megalakult kaposvári egyházmegye, azaz a somogyi püspökség is védőszentjének választotta Szent Lászlót. Ugyanakkor szerintünk még az is a középkori Somogy megyéhez kapcsolja Szent László királyt, hogy 1091-ben Somogy megye akkori központjában, Somogyváron alapította meg a franciaországi Szent Egyed, illetőleg a római pápaság Péter és Pál titulusát viselő bencés apátságát. Ezzel a céltudatos egyházpolitikai lépésével a király létrehozott egy Szent Egyed zarándokútvonalat is. Ez az új zarándokút – Lengyelországot is bekapcsolva – Somogyváron és Zágrábon is keresztül vezetett délnyugat irányban. Közben több állomást, köztük Milánót is érintve tartott Saint-Gilles-be.⁵

Ennek az új alapításnak tehát az egyik célja éppen az volt, hogy I. László király egy olyan fontos Szent Egyed zarándokközpontot hozzon létre a Magyar Királyság területén, ahonnan a délvidéki horvát-szlavon részek is könnyen elérhetőek voltak. Ugyanakkor azzal, hogy ezt az új apátságot az akkor még pápai birtokként is szereplő languedoci Saint-Gilles, azaz Szent Egyed tiszteletére is szentelt bencés apátság alá rendelte, még a pápasággal is fontos politikai kapcsolatot létesített.⁶

A toulouse-i grófsághoz, de részben a provence-i hercegséghez is tartozó Saint-Gilles város apátságának bazilikájában őrizték ugyanis már a 7. századtól e vidék leghíresebb szentjének, Szent Egyednek, azaz Saint-Gilles-nek sírját, vagyis a kegyhely ereklyéit.⁷ A családi alapon is kiterjedt francia, illetőleg lengyel kapcsolatokkal rendelkező László király ezzel az alapítással nemcsak Somogyot, hanem a Magyar Királyságot is bekapcsolta az akkori Európát már átszövő fontos zarándokútvonalak „áramvonalába”. Hiszen már az akkori Európában közsímet volt Szent Egyednek, mint a vadászatok szentjének a tisztelete. Ugyancsak ismert volt már akkoriban ennek a szentnek a „meddőséget is

befolyásoló”, s a születéseknél nagy csodákat is bemutató gyógyereje.⁸ Ismert lehetett még talán az a történet is, hogy 1085-ben – már a somogyvári apátság alapítása előtt – Szent Egyed Saint-Gilles-ben lévő sírjánál a fejedelme fiúgyermek születéséért sikerrel fohászzkodott az odazarándokló népes lengyel küldöttség.⁹

A 2017-es Szent László-émlékévhez kapcsolódó tanulmányunkban mi többek között azt szeretnénk bemutatni, hogy miért és milyen körülmények között alapította Szent László „lovagkirály” éppen Somogyvár-Kupavárhegyen Szent Egyed tiszteletére ezt a bencés apátságot. És azt is, hogy miért éppen a saint-gilles-i francia szerzetesek számára történt ez az alapítás. Mert azzal, hogy László király hívására a távoli dél-franciaországi kolostorból jöttek ide – a benne közel két évszázadon át szolgáló és imádkozó – francia szerzetesek, a király nemcsak a közép-európai, hanem a tágabban vett nyugat-európai népeket, országokat is „összekapcsolta.”¹⁰

(I. Miért és hogyan is történt ez a Szent László-i kolostoralapítás 1091-ben? Külön kérdés még az is, hogy miért éppen a somogyvári Kupavárhegyen volt ez?)

Ezek a kérdések azért lettek számunkra kiemelten fontosak, mert eddig a Somogyvár-Kupavárhegyen történő kolostor alapításával foglalkozó történetész kutatóknak is ez volt az elsődleges célkeresztjükben. Emellett még az, hogy László király 1091-ben minnek (vagy kinek?) a hatására és miért éppen itt alapított Szent Egyed tiszteletére egy bencés kolostort? Ugyanakkor ezeknél a kutatásoknál szinte mindig középpontba került az Árpád-dinasztiához tartozó Koppány somogyi herceg feltételezett somogyvár-kupavári várközpontja, illetve a létezésének a vizsgálata.

Most nekünk is ezek váltak fontossá és ezért lettek a tanulmányunk első megoldandó kérdéseivé. Az említett problémáknak az objektív tisztázása viszont azért is lett mára ugyancsak nagyon időszerű, mert már több évtizede kialakult Magyarországon az „igazi pogány ősmagyarok, így a lázadó Koppány felé irányuló” különleges szimpátia. Vajon csak emiatt jött létre az a teória, hogy ez a kolostoralapítás is Koppány egykori ittléte miatt történhetett? Vagyis az alapítás is csak azért volt, mert a 10. században Somogyvár-Kupavárban élt volna László király öse, az István király elleni harcban megölt Koppány herceg?

Koppány somogyi herceg somogyvár-kupavári várközpontjának vizsgálandó kérdése ma: létezett-e ott a 10. században Koppány herceg vezéri szállása?

Koppány vezér 10. századi kupavári létével kapcsolatos tudományos álláspontját szerintem – a Kupavárhegyen 1972–2010 között régészeti kutatásokat folytató – Bakay Kornél és népszerűvé váló közleményei teremtették meg igazán. Bakay már 1985-ben egy, a múzeumi körökben is ismert kiskönyvében leírta többek közt azt, hogy „a somogyvári Kupavárhegy nevében a néphagyomány szívesen idézi fel a somogyi hercegség egykori legendás urának, Koppány vezérnek az emlékét, akinek hajdani hatalmas várát a történettudomány is e helyen feltételezi”.¹¹

Bakay akkori közlése szerint „Koppány apja, Taksony fejedelem másodszültött fia volt, aki a kereszttségben Mihály nevet kapta, pogány neve Tar Szerind volt. Koppány – a feltehetően bolgár-szláv anyja óhajára – a kereszttség révén Vladisláv, azaz a források Szár Lászlója lett”.¹² Bakay ezután innen vezeti le azt a családi genealógiát, hogy Koppány, másképpen Szár Lászlónak a testvére, vagyis Vászoly leszármazottja lehetett maga László, a későbbi Szent László. László királyként pedig a közel száz évvel ezelőtt itt élő rokona, Koppány emlékére alapította volna Somogyvár-Kupavárhegyen a már említett bencés apátságot.¹³ Ismételten szó szerint is idézve Bakayt, szerinte „a testvéröcs Vászoly (Vazul) s talán Koppány fiatal özvegyének pogány módra kötött házasságából

született gyermekei voltak András, Béla, Levente. A későbbi I. Béla fiai – Géza, László, Lampert – közül I. (Szent) László király figyelme tehát valószínűleg nem véletlenül fordult Somogyvár felé.¹⁴

Ez lett a 10. századi somogyvár-kupavári Koppány vezéri várközponttal kapcsolatban az ott kutató Bakay Kornél történelmi véleménye, amit évtizedeken át képviselt. Csupán az ottani ásatásokat teljességgel feldolgozó legújabb kötetében változott meg az ezzel kapcsolatos véleménye.¹⁵ Közvetlenül előtte még a Műemlékek Nemzeti Gondnoksága hivatalos kiadványa, projektterve szintén ezt az álláspontot képviselte: „A Balatontól délre, a somogyvári Kupavárhegyen, a 10. században Koppány herceg, az Álmos-Árpád uralkodóház tagja, jelentős erődítményt építtetett. Tragikus bukása után leszármazottja, az 1192-ben szentté avatott I. László király (1077–1095) Koppány várában bencés templomot és monostort építtetett, hogy holta után itt helyezték testét örök nyugalomra.”¹⁶

A fenti megállapításokkal kapcsolatban sok kutatóban, köztük már bennem is több kritika merült fel. Viszont a Somogyvár-Kupavár területét kezelő állami szervezet által is hivatalossá tett szakmai véleménytől nehéz volt eltérni. Hiszen a szakmai kritikákat a – somogyvári ásatási eredményeit hivatalból is közlő – régész általában még megvitatásra méltónak sem tartotta.¹⁷

Én ennek ellenére, a Koppány-Kupavár nevek kérdését illetően a Valóság folyóiratban 2000-ben megjelent, az „Államszervezésünk legújabb somogyi forrásai” című tanulmányomban már megírtam az ásató régésztől eltérő szakmai véleményemet.¹⁸ Ebben kifejtettem, hogy „a Koppány név itt [Somogy megyében – szerző] jobban megőrződött, például egykori udvarhelyének, Törökkoppánynak, illetőleg a közelében (Tolna megyében) lévő Koppánynak (Szántónak), valamint a két megyét elválasztó Koppány pataknek nevében. Fennmaradt több Kupa, Koppány várnév is, mindegyikhez kapcsolódik valamilyen Koppány-legenda. Korabeli 10–13. századi Kupavár van Somogyváron, Fonyódon, a Kereki-Várhegyen, Nagycsepelyen, Karádon, Nagyatádon (Pácodon) és Háromfán.”¹⁹

A Somogy megye várait feldolgozó könyvben már azt is közöltük, hogy munkatársaimmal, Nováki Gyulával és Sándorfy Györggyel együtt már 1985-től több ízben bejártam ezeket a várhelyeket.²⁰ A somogyi SEFAG Szántódi Erdészete felkérésére megírt helyszíni táblák kísérőszövegeiben már fel is tüntettem, hogy a Nagyberény és Nyim-Kási vár földvárjai az igazán kora Árpád-koriak. A már említett team szerint ugyanis a törökkoppányi, illetőleg általában a Külső-Somogyban megtalálható nagy, többszortatú földvárak voltak besorolhatók a korai, az ún. „honfoglaló vezérek” korszakába.²¹

Mi már régóta – Somogyvárt többször is régészetiileg bejárva – ezt a Kupavárat inkább egy jellegzetes őskori, bronz és vaskori nagy várnak tartottuk.²² A 2005-ben megjelent várkötetünkben már azt is megírtuk, hogy „noha Koppány 997 előtt biztosan Somogy ura volt, szállása nem lehetett a későbbi Somogyváron”²³

2012 végén ugyancsak meglepődtünk, amikor a Forster Központhoz átkerült Szent László Emlékhelyen – a Somogyvárral kapcsolatban a látogatóknak készült prospektusban – többé már nem szerepelt Koppány herceg várhelyeként a Kupavár.²⁴

A prospektusok szakmai kövegében történő változást – remélhetőleg – Bakay Kornél 2011-ben megjelent nagy terjedelmű tanulmánykötete okozta. Ebben ő az ásatási leletanyagot és a jelenségeket részletesen értékelve már azt írja, hogy „vitathatatlanul korábbi, tehát a 9–10. századra keltezhető lelet sem a várfalak mellett, sem a sírokban, sehol nem került elő, ki kell jelentenünk, hogy a jelenlegi rendelkezésünkre álló leletek és a mai keltezési módszerek alapján az épített várfalakat, az árkokat és a vár területén belül feltárt épületeket, gödröket a 11–12. századnál korábbi időszakra nem tudjuk keltezni”²⁵

Bakay ezután a Koppány somogyvár-kupavári vezéri központjának kérdését is véglegesen lezárta azzal, hogy „*ez természetesen azt is jelenti, hogy Koppány herceg várának vagy szállásának a helyét itt nem sikerült igazolni*”.²⁶ Koppány herceg várközpontja és szállása tehát nem az ottani ún. Kupavárban volt.²⁷

Ezzel az is bebizonyosodott, hogy László királynak a somogyvár-kupavári 1091-es bencés monostoralapítása nem az ott egykor élt őse, Koppány herceg emlékére történt. Azon egyszerű oknál fogva, hogy Koppány hercegnek nem Somogyvár-Kupavárban volt a 10. században a vezéri szállása.

Szent László király Szent Egyed (Saint-Gilles) bencés apátsága somogyvári-kupavári alapításának az igazi okai. Miért éppen a francia Saint-Gilles, azaz Szent Egyed apátság tiszteletére szentelték azt?

A somogyvári Szent Egyed tiszteletére történő alapításnál szerintem döntő szerepet játszottak László király francia-vallon családi kapcsolatai is. Az Árpád-házi magyar királyok, köztük László király francia családi kapcsolatait több évtizede, főképpen 1983-tól már alaposabban is vizsgáljuk.²⁸ Ennek a munkának a legújabb eredményei 2007-ben franciául is megjelentek. A „Des Français et des Wallons dans le Sud de la région de Dunántúl du XIe au XIVe siècle” című tanulmányomban a 2004-es, a tokaji középkori francia-vallon–magyar kapcsolatok konferenciáján általam elmondottak is szerepelnek.²⁹ Itt kifejtettem, hogy László király édesanyja, Richéza lengyel és lotharingiai származású francia volt. Édesapja, I. Béla király pedig a szekszárdi bencés apátságának első francia származású apátját, Vilmost – valószínűleg felesége révén – ugyancsak vallon földről hozatta. Béla testvére, illetve László nagybátyja, I. András király pedig a házasságkötése révén I. Capet Henrik francia királlyal került sógorsági viszonyba.³⁰ A dél-franciaországi, így a saint-gilles-i kötődéséhez László király számára még talán meghatározó lehetett az is, hogy bátyja, I. Géza király első felesége egy Toulouse-ból származó előkelő francia volt.³¹

Ugyanakkor László király somogyvári alapításánál a meglévő erős francia-vallon egyházi kapcsolatok is fontos szerepet játszottak. A már említett kutatásaink szerint a magyar egyház 11. századi megszervezésénél jelentős, sőt meghatározó szereppel rendelkeztek a francia-vallon származású papok, illetőleg főpapok. Jól ismert az, hogy Bonipert pécsi püspöktől kezdve György kalocsai érsekig több főpap francia-vallon származású volt. Leodvin bihari és Franco veszprémi püspök I. Béla feleségével is azonos helyről, Lotharingiából származott. Ezek a rendkívül művelt és világlátott főpapok egyházi emberként szinte teljesen bejárták a korabeli Nyugat-Európát. Így tett például a lotharingiai származású György kalocsai érsek, aki királya megbízásából IX. Leó pápát Franciaországba, Burgundiába és Lotharingiába is elkísérte. Útja során György meglátogatta még a francia bencés főapátot is Clunyben.³²

A 11. század közepétől származó adatok szerint ezek a főpapok rendszeresen visszajártak még az eredeti szülőházjukba is. Tudunk Leodvin bihari püspök namuri és György kalocsai érsek 1050-ben történő touli látogatásáról.³³ Franco (Frank), a veszprémi püspökségét 1080-ban elhagyó vallon származású főpap hazaútja közben, I. Henrik liége-i püspökkel együtt a liége-i egyházmegyéhez tartozó ardennekbeli Saint Hubert apátságban celebrált misét.³⁴

Kiemelten fontos ennek az ugyancsak vallon-francia Franco (Frank) előbb veszprémi, majd 1081-től lengyel püspöknek Magyarország és Lengyelország történetében 1070–1090 között játszott jelentős szerepe. Franco 1071-ben még Salamon király tanácsadója, majd 1075-ben már I. Géza méltóságviselői között találjuk. A lengyel-sziléziai krónika

1081 után már lengyel fejedelmi tanácsadóként emlegeti. Ebbeli szerepéről tudunk akkor is, amikor – már mint „episcopus poloniensis” – 1085-ben ő javasolta Władysław Herman (I. Ulászló) fejedelemnek a fiúutóda születése érdekében a „kapcsolat felvételét a dél-franciaországi Saint-Gilles egyházzal”. A tanácsot megfogadva a lengyel fejedelmi küldöttség még ez évben elzarándokolt Saint-Gilles-be Szent Egyed ereklyéjéhez. Tudjuk azt is, hogy fohászzkodásuk nyomán – sok eredménytelen év után – megszületett a lengyel fejedelmi fiú trónörökös.³⁵

Nagyon lényeges Somogyvár vonatkozásában ez a vallon-francia Franco (Frank). Hiszen 1077–1080 között, tehát még László királysága alatt is veszprémi püspök volt. Másrésről Francónak az 1070–1080 közötti, egy évtizedes veszprémi püspöksége idejéből jól kellett ismernie még a somogyi főesperességéhez tartozó Somogyvárt is. A veszprémi püspökségnek ugyanis Somogyváron, így a Kupavár határában – már István király uralkodásától kezdve – meghatározóan fontos egyházai és uradalmi léteztek.³⁶ Legmeghatározóbbak lehettek azonban László királynak a somogyvári apátság alapításával kapcsolatban az ún. politikai kapcsolatai.³⁷ A francia alapításhoz az „ötletet” még Franco is szorgáltathatta, hiszen 1085-ben, már lengyel fejedelmi tanácsadóként szorgalmazta a saint-gilles-i apátsággal a kapcsolatok felvételét. Władysław Herman lengyel fejedelem számára meg is szervezte a dél-franciaországi Szent Egyed ereklyéjéhez való zarándoklatot. Ennek ellenére a somogyvári alapítás megszervezője és a külföld felé történő ügyeinek intézője, „fődiplomátája” szerintünk már László király új bizalmi embere, Hartvik győri püspök lehetett. Többek között az ő politikai és diplomáciai küldetése révén alakul ki 1090 táján a saint-gilles-i apátságot birtokló ún. reformpápákkal a László királynak jó szöveget ígérő kapcsolata.³⁸ Megállapíthatjuk azt is, hogy „az alapítás akkor történt, amikor az adriai magyar uralom lett a tét. László király ekkor nem egyszerűen egy idegen fennhatóság, jelen esetben Saint-Gilles alá kerülő monostor létesítéséről döntött. Komolyabb külpolitikai lépések kerültek előtérbe, így például az egymással szemben álló pápa és a német császár közül kellett választania. A pápa fennhatósága alá tartozó Saint-Gilles apátsággal való közvetlen kapcsolat László számára a pápai szövetséget jelenthette.”³⁹ Ahogy Fügedi Erik is megfogalmazta, Szent László megtette ezt a fontos lépést: „1091-ben Szent László francia bencés apátságot alapított Somogyváron [...]. A francia apát, akinek feljegyzéseiből az apátság megalapításának részleteit ismerjük, maga is tisztában volt a király politikai irányával, amikor azt írta: »azonfelül a legdicsebb király nem akarva elődei mögött maradni« alapította meg Szent Egyed monostorát.”⁴⁰ A közvetlen francia, saint-gilles-i összeköttetés megteremtéséről 1091-ben Szent László így ír Odesirius montecassinói apátnak: „Szent Egyed apátját Magyarország területén számos kedvezésben részesítettem”, s ezután következik a somogyvári apátság említése.⁴¹

Ezzel László király – az elődei és a családja francia világi és egyházi hagyományának példáját követve – hozta létre a somogyvári Kupavárhegyen a languedoci Saint-Gilles alá rendelt Szent Egyed apátságát. Ez az apátság az innen továbbinduló Szent Egyed zarándoklat egyik magyarországi, illetőleg dunántúli központja is lett. Somogyvár anyaapátsága, Saint-Gilles-Arles-lal együtt – a clunyi szerzetesek révén létrejött – Szent Egyed és a compostellai Szent Jakab zarándokút délnyugat-európai új csomópontjaként működött már tovább.⁴²

(II. Szent László és Szent Egyed (Saint-Gilles) virágzó központja, Somogyvár)

A kupavárhegyi Szent Egyed bencés apátság megalapításának rövid története

2010-ben Piliscsabán, az „Örökség és Küldetés – Bencések Magyarországon” című konferencián tarthattam előadást Somogy megye egyetlen királyi alapítású monostora

alapításáról, mégpedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Kar közös rendezésében.⁴³

Itt felvázolhattam az alapítás korabeli nagy jelentőségét, amit az is mutat, hogy a kolostor elfoglalására megérkező jelentős számú francia szerzetes kíséretében itt volt a francia Saint-Gilles monostor apátja Odilo, valamint az egyház felszentelést végző pápai legátus, Teuzo bíboros is. Az átadáson és a felszentelésén természetesen Magyarország legelőkelőbb egyházi és világi főurai társaságában megjelent az alapító I. László király is. A pannonhalmi főmonostor után méretben a legnagyobb, 58×24 méter alapterületű monostortemplom ekkor már állt, csak az északi oldalához utóbb, több periódusban hozzáépített kolostor készült később.⁴⁴

Az Odilo által akkor készített feljegyzésben az alapító akarataként ez szerepelt: „az említett egyházat olyan feltétellel és kiváltsággal alapította Isten és az ő szentjei után, kiknek tiszteletére ezt az egyházat fölszentelték, hogy a monostor apátja egyedül a királyra hallgasson, és a püspöki joghatóság épségben tartása mellett minden szükségében őt, a királyt ismerje el oltalmazójának és bírálójának”. Odilo feljegyzéséből maradt fenn ránk az a királyi rendelés is, hogy „a monostor apátja élete végéig engedelmességgel tartozik a Flavius völgyében lévő Szent Egyed (Saint-Gilles) monostor apátjának.”⁴⁵

A később több megerősítésben is kiadott ún. adománylevelé tartalmazta az apátságnak a működéséhez szükséges birtokadományait is.⁴⁶ Az irat szerint az apátság megkapta „Sumich”-ot (Somogyvárt), Magyarország egyik legelőkelőbb városát, „cum territorio suo” Patria (Patroh), Szent György, továbbá a kádárok, a szekeresek, a szőlőművesek falujával, összesen hat faluval, szolgálkkal és területtel, köztük harminc szőlőt vincellérrel, hatvan szőlőt felerészben vincellérrel, háromszáz család szolgálával és száz család fegyveres jobbágyal.⁴⁷

Az 1091-es alapításkor virágzó Somogyvár urbs, az „elegantissimus rex” városa

Ez a korai város, az akkori urbs az apátság 1091-es alapítása előtt az ún. kupavári résztől keletre állt. Az I. István kori nagyút akkor még az ún. Kortó királyi udvarház Szent György temploma és az ún. Nyaka-dűlőben található Szent Apollinárius egyház között vezetett.⁴⁸ Az 1973-as ottani régészeti kutatásaink szerint, az előkerült szintély- és díszes oszlopmaradványok alapján ez a Szent Apollinárius egyház is egy korai téglabazilika lehetett. Egykori itteni jelentőségét jobban megérthetnénk Györfly György rávonatkoztatott adatai alapján. Györfly szerint „Ravennából (ahol 1001-ben a magyar egyházszervezet jogi alapkövének története) a pogány bálványok ledöntőjének, Szent Apollináriusnak az ereklyéjét Somogyvárra hozták”.⁴⁹ István király itteni egykori udvarhelyén, a Koppány feletti győzelmét is segítő Szent Györgynek már szintén állt a díszesebb temploma.

Szerintünk az 1091-ben megalapított francia bencés apátságot már az Árpád-korban több, legalább öt jelentős kápolna és egyház vette körül.⁵⁰ A középkorban itt virágzó egyházi élet nyomai – a hozzátartozó kiterjedt településrészek maradványaival – már 1970-ben, a Somogyvár teljes területén végzett helyszínelésünk során előkerültek.⁵¹

A Rhône vidékre emlékeztető dimbes-dombos, szőlőhegyekkel tarkított balatonai táj, az egykori Nagyberek idáig lenyúló öbleivel és az ókori villák több helyen megmaradt falmaradványaival együtt egyfajta otthonosságot adtak az ideköltöző francia szerzeteseknek. Levárdy Ferenc szerint őket „Szent László gondoskodása kész templommal várta. Ez magyarázhatja meg a templom sajátos építészeti szerkezetét: a bazilika itáliai mintaképet követő hosszházát, és a kéttornyos nyugati homlokzatának nyugat-európai összeköttetésekre utaló kialakítását.”⁵²

Végső soron a különböző régészeti és művészettörténeti vélemények szerint⁵³ az apátság templomát, az 58 m hosszú és 24,5 m széles, háromhajós bazilikát az alapítás tájára már felépítették lombard minta alapján. A korai félköríves szentélyek belsejében „opus spicatum”, vagyis kalászszerű halszálkás technikával építkeztek. Az épület falait kívül-belül lizénákkal tagolták. Nyugati két szakaszát – az oldalfalaknál későbbi – 13. századi fal választja el a templom terétől. Homlokzati tornyai között nyitott előcsarnok, az ún. „narthex” vagy más néven „atrium” található. A korai építkezési szakaszhoz tartozhatott a nyugati homlokzaton és a déli oldalon lévő egy-egy lépcsőzetes béléttű, oszlop nélküli kapuzat.

Tanulmányunkban most nincs lehetőségünk a régészeti ásatások, illetőleg az építészeti és művészettörténeti kutatások eredményeinek a bemutatására. Ezért a 11. század végén felépülő pompázatos monostor jellemzésére szolgáljon most csak Fügedi Erik pár mondatos minősítése: „A franciák Magyarországon is nagyobb monostorokat építettek, mint amilyenek nálunk szokásosak voltak, [...] fényesebbet, amint azt a feltárt romok, de főképpen a kerengő bizonyítja.”⁵⁴

A korai templomoktól nyugatabbra, a kupavári bazilika szomszédságában és az új francia bencés apátság körül a 12–13. századra kiépül a korai „urbs”-szal egybeépülő civitas. Egy városias ízlésű „hospes”, az iparúzással foglalkozók negyedével, ún. latinos telepekre jellemző, gazdagabb kő- és téglaházakkal. Ezek a monostorházhoz tartozó városlakók – a kezdetekben bizonyára még többnyire franciák – az általuk nagyon kedvelt védőszentjükről, Szent Egyedről a városukban még utcát is elneveztek.

Szent Egyed kultusza Saint-Gilles-ben és Somogyvár városában

Szent Egyed kultuszának hazai vizsgálódásai közben, 2016. április 30-án kaptam levelet Saint-Gilles-ből az ottani névadó Szent Egyed ügyében történt pozitív fejleményről.⁵⁵ Ottani francia barátaim, Mireille és Jean Louis Le Strat, a L'Association d'Histoire d'Archéologie et de Sauvegarde de Saint-Gilles vezetőségi tagjai ugyanis megírták nekem, hogy egy jelentős változás történt, mert Saint-Gilles ebben az évben, vagyis 2016-ban ünnepli az apátsága 900 éves fennállását. Ez az ünneplés az 1116-os alapításnak szólt, annak ellenére, hogy a második, a Szent Egyed-féle korábbi apátságánál jóval nagyobb bazilika oltárát II. Orbán pápa már 1096-ban felszentelte.⁵⁶ A mostani évfordulóra készülve a saint-gilles-i apátság kutatásával és helyreállításával kapcsolatban már több évvel ezelőtt régészeti, művészettörténeti, illetőleg építészeti munkálatok történtek.⁵⁷ A 900. évi megemlékezéskor, április 3-án ünnepélyes körülmények között visszahozták – a vallásháborúk miatt 1562 óta a toulouse-i Saint-Sernin-bazilikában őrzött – Szent Egyed-relikviákat (les reliques de Saint-Gilles). Az ereklyéket nagyszabású egyházi és világi fogadtatás mellett az apátság altemplomában helyezték el közszemlére, illetőleg a zarándokok újabb kori „tiszteletadására”.

Mireille és Jean Lois Le Strat az említett levelükben azt is közölték velem, hogy a ma Saint-Gilles-ben élők még mindig milyen nagy fontosságot tulajdonítanak a bevezetésben említett Władysław Herman lengyel fejedelem Szent Egyed sírjánál történő látogatásának.⁵⁸ A Saint-Gilles-ben élők ugyanis az 1085-ben ideküldött lengyel követség látogatásának a teljes ceremóniáját az apátság 900 éves évfordulóján újra rekonstruálni fogják és ünnepélyes keretek között mutatják majd be. Ez azt is jelenti, hogy ők ezzel – a saint-gilles-i egyházi emberek részvételével – újra kívánják indítani az 1562-ben itt megszakadt, Szent Egyed ereklyéihez vezető zarándoklatot.

Véleményünk szerint ennek a lengyel követségi zarándoklatnak a felidézése még azért lehet fontos a számukra, mert ez a nagy csoda a városban – a közel ezer éve készült leírások szerint is – a Szent Egyed-ereklyénél valóban megtörtént. Az itteniek még

állítólag századokig emlegették ezt a számukra óriási eseményt. A gyermekáldásért odazarándokló lengyel küldöttség 1085-ben történt „fohásza” számukra akkor itt „tetten érhetően” meg is valósult, hiszen a lengyel és a francia híradások szerint hamarosan megszűntetett Boleszláv, a lengyel trónörökös.

A Gallus Anonymus néven ismert krónika feljegyzésében is szó van erről a vezekelő, illetőleg a születéséért hálát adó Boleszlávról, amit már a somogyvári Szent Egyed apátságban, az ott lévő Szent Egyed-ereklyénél rótt le. Az említett krónika szerint ő már mint III. (Görbeszájú) Boleszláv lengyel fejedelem 1112-ben vagy 1113-ban csak ezért látogatott el Somogyvára, az ottani Szent Egyed apátságába.⁵⁹ Ezzel bizonyítható tehát az is, hogy ez a III. Boleszláv nem vállalta a számára távolinak tartott utat Saint-Gilleshez. Ezért inkább a neki közelebb lévő somogyvári Szent Egyed ereklyéjénél rótt le a sikeres születéséért a szent számára már régóta esedékes köszönetét. A Gestában szereplő látogatás leírásánál viszont számunkra van egy különösen feltűnő dolog, vagyis az, hogy csak a Szent Egyednél (az ereklyénél) történő látogatás megörökítése szerepel. Egyetlen sor sincs az ottani alapító, vagyis Szent László király – többek által a mai napig hitelesnek tartott – ottani sírjáról. Solymosi László történész szerint ez azért van, mert László király sírja akkor, de később sem lehetett itt Somogyváron.⁶⁰

Ezek után László király feltételezett somogyvári sírja kérdésében számomra is ez a fejedelmi látogatás lett az igazán a perdöntő. Legfőképpen azért, mivel 1112–1113-ban a Gesta szerzője – aki másutt László királlyal kapcsolatban mindent feljegyzett – itt nem tüntette fel László sírját. Nyilvánvaló tehát szerintem az, hogyha a lengyel-francia származású László királyunk sírja akkor Somogyváron van, úgy Boleszláv fejedelem Szent Egyed ereklyéje mellett még külön „tisztelgett” volna az akkori Európában kiemelkedő víveznek, a lovagkirálynak tartott királyunk sírjánál is.⁶¹

Szent László ottani ereklyéivel kapcsolatban „nagyon fontos az, hogy Somogyváron még külön egy Szent László tiszteletére szentelt kápolnáról is tudunk”.⁶² Valószínűleg Szent László somogyvári ereklyéje itt került elhelyezésre. A somogyvári Szent László-kultusz az ereklyékkel együtt ez a kápolna volt igazán hivatott táplálni, őrizni, legkorábban László király szentté avatását, 1192. június 27-ét követően.⁶³ Ugyanakkor Somogyvár apátsága a tatárjárásig biztosan az itteni Szent Egyed-kultusz fő ápolója maradt.⁶⁴

Az itteni kultusz hatása még igen nagy volt, főképpen az Árpád-korban. Szintén ez látszik a szomszédos Zala megyében lévő Hahót bencés apátsága esetében. Az ottani korai egyház életében jól követhetőek voltak a régi francia (frank) szenteknek, így Egyednek a kultusza is. Erre jó bizonyíték a hahóti Szent Margit apátságából – a zágrábi püspökség 1094-ben történt alapításakor – oda átkerült ún. „Hahóti-Kódex”.⁶⁵

Bizonyítható még az is, hogy a 12–14. században Lengyelország felől Garam-szentbenedeken, Esztergomon – sőt Székesfehérvártól Váradon keresztül már Szent László kultuszával együtt – és Somogyváron át délre Horvátország és Szerbia felé tartott ez az ún. Szent Egyed-útvonal. Külön érdekes, hogy a mai Magyarország határánál, a Dráva mentén lévő – általunk 1994–1996-ban feltárt – nagyobb zárándokházzal is rendelkező babócsai Szent Egyed egyháza 1390-ben kapta meg a búcsútartási jogot.⁶⁶ Egyáltalán nem véletlenül, mert rajtuk keresztül vezetett ez a zárándokút a horvát Szlavónián, illetőleg Dalmácián át tovább Saint-Gilles irányába. Az onnan Saint-Gilles-be ezidőtájt eljutó zárándokokról szerezhettünk tudomást Mireille és Jean Louis Le Strat 2016 novemberében nekem küldött leveléből. Ők arra hívták fel a figyelmemet, hogy a Szentpétervári Ermitázs Múzeum egyik munkatársának orosz nyelvű tanulmányában az szerepel, hogy a szerző cirill betűs és más írásfeliratokat is talált a saint-gilles-i egyház pillérein.⁶⁷ Az általuk később név szerint

is említett Alekszandr Mihajlovics Gordin ugyanis 2016-ban, Saint-Gilles-ben, az apátság építészeti emlékein végzett kutatásainak eredményeit közölte.⁶⁸ Gordin az apátság főkapujának pillérein a 13–15. század között Saint-Gilles-be, a Szent Egyed sírjához Szlavóniából és Szerbiából oda zárandóklók felirataira talált rá.⁶⁹

(III. Somogyvár és Saint-Gilles-du Gard (Szent Egyed) legújabb kori kapcsolatai)

A lengyel–magyar régészeti kutatócsoport tagjaként először 1967 nyarán ismertem meg Saint-Gilles-du Gard-ot és környékét.⁷⁰ A Saint-Mathieu de Tréviers-ben létesített táborból – ami Montpellier-től északra 20 km-re feküdt – a Cévénnes hegységben, Le Seube lelőhelyén található egyik kora középkori üveghuta és egy őskori telep feltárásain vettünk részt. Délutánonként pedig szervezett szakmai kirándulás keretében, közel egy hónapon keresztül a Montpellier-től keletre lévő műemlékvárosokat (Aigues-Mortes, Carcassones, Saint-Gilles, Arles, Nîmes, Avignon stb.) tekintettük meg.

Rá egy évre a nyíregyházi Jósa András Múzeumban, a Francia Követség és a Múzeum által rendezett francia könyvkiállítás révén Georges Dumontet kulturális főtanácsossal kerültem munkakapcsolatba. Ő az 1978-as magyarországi tartózkodásáig a francia középpalotnával, így a Saint-Gilles híres apátságával foglalkozó könyvek megküldését intézte el a számomra. (Cahiers Civilisation de Médiéval, les publications de CESC, et de l'Université de Poitiers stb.) Tőle kaptam rendszeresen tájékoztatást a francia középkori régészeti kutatásokkal, így a Saint-Gilles-ben folytatott munkálatokkal kapcsolatban is.⁷¹

1970-től középkoros régészként, a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumhoz kerülve kezdtem meg a somogyvári terepkutatásaimat. Már rögtön az első évben a helyiek hivatalos tanácsi támogatásával terepbejárásokat is folytattam Somogyvár teljes közigazgatási területén.⁷² Szintén 1970-ben, a kupavári munkálatok megkezdésével kapcsolatban Somogyváron, a helyi kastélyban még egy tudományos tanácskozást is összehívtam.⁷³ Az 1971-re tervezett somogyvári kutatásokat azonban a katonai bévhívom, illetőleg a múzeumigazgató-váltás megakadályozta.⁷⁴

A történetek ellenére – kezdetben Bakay igazgató „speciális engedélyével” – még régészeti kutatásokat is folytathattam, mégpedig 1973-ban Somogyváron, a Nyakadülőben, a Szent Apollinár-bazilika területén. Majd 1979-ben, Bakay Kornél Kőszegre távozta után és a község bejelentése folytán kutattam a későbbi polgármesteri hivatal mögött, az ún. erdészeti földön lévő középkori templom és temető helyén.⁷⁵

Még abban az évben dr. Kubinyi András, az ELTE Régészeti Tanszékének egyetemi tanára, a későbbi akadémikus továbbította nekem azt a levelet, amelyet Mmlle Rosalyn Jeolas, az Association d'Histoire d'Archeologie de Sauvegarde de Saint-Gilles du Gard elnöke 1979 őszén írt az Egyetem Régészeti Tanszékének. A Saint-Gilles-ből érkezett levél részletesen ismertette az egyesület elnökének azon kérését, hogy ők szeretnék felvenni a kapcsolatot a középkori Somogyvár jelenlegi kutatójával. Ezen levél alapján kezdtünk el egymással levelezni, főképpen a saint-gilles-i anyaapátságuk, illetőleg a somogyvári leányapátság vonatkozásában. Ennek az eredményeképpen M. Hrotkó Zsuzsannával – a régészeti grafikusként ugyancsak a múzeumban dolgozó feleségemmel – együtt 1980-ban meghívást kaptunk Saint-Gilles-be, az addigi somogyvári kutatási eredmények bemutatására.

Tanulmányunk mostani témájában nem szerepelhet sem az utazásunk, sem a közel háromhetes otlétünk leírása. Itt csupán a mindenkori köszönetünket szeretnénk tolmácsolni az Association elnökének, Rosalyn Jeolasnak és az elnökhelyetteseknek,

Mireille és Jean Louis Le Strat-nak és az összes, ott bennünket vendégül látó sok kedves saint-gilles-i francia városi polgárnak, többek között Louis Bovettonak és feleségének, Yvonne-nak, valamint a Magnani, a Roux, a Tallyrand és a Vanucci családnak.⁷⁶

Az 1980-as saint-gilles-i szakmai és egyéb szereplésünkről, így a nagyszerű fotókiállításunkról részletesebben beszámoltunk az ott franciául megjelent írásunkban.⁷⁷ Az Árpád-kori Somogy francia kapcsolatairól szóló, már itthon kiadott nagyobb terjedelmű füzetünkben írtam a saint-gilles-i város, az apátság és a hozzátartozó egyházak műemléki és régészeti értékeiről. Köszönetképpen még írtam az azok megtekintését megszervező egyesületi elnökről, Rosalyn Jeolas-ról is.⁷⁸ Ugyancsak ott szerepelnek a Nîmes város és környékének műemlékeit bemutató és ott bennünket vendégül látó nîmes-i muzeológusok: Victor Lassalle és a római kort kutató felesége, valamint a montpellier-i Paul Valéry Egyetem régésze, Robert Saint-Jean. A lényeg az lett, hogy az ottani látogatásunk eredményeképpen a személyünk és a saint-gilles-i polgárok, de legfőképpen a Le Strat házaspár között mai napig tartó baráti és munkakapcsolat alakult ki.

Így egy évtized múlva – a Szent László király általi alapítás 900. évfordulóján – az akkori szinten már megfelelően helyreállított somogyvári bencés apátság romjainál már közösen ünnepelhettünk. A régi Széchenyi-kastély dísztermében kiállítás nyílt és egy háromnapos konferencia keretében, szakmai előadások formájában megemlékeztünk Szent Lászlóról és Somogyvárról, illetve a 900 éves francia bencés apátságról.⁷⁹

Akkor úgy tűnt, hogy a két település, Saint-Gilles és Somogyvár az újkorban is újra egymásra talál. Ezzel kapcsolatban most kezemben tarthatom Buza Domonkosnak a dr. Király István Szabolcs újonnan kinevezett múzeumigazgatónak címzett, nekem 1991. augusztus 14-én küldött levelét.⁸⁰ A levél így kezdődik: „Igen Tisztelt Igazgató Úr! Az Ön elődje – dr. Jungbert Béla – felkért engem, *miután létrehozta a SOMOGYVÁR–SAINT-GILLES közötti testvérvárosi kapcsolatot*, hogy támogassam a Kaposvári Múzeum törekvéseit, kiváltképpen, *ami a francia városhoz fűződő jövőbeni múzeumi együttműködést illeti, [...] és amely lehetővé teszi a dr. Magyar Kálmán által rendezett somogyvári kiállítás képeinek a bemutatását*. A meghívás ebben a vonatkozásban a saint-gilles-i múzeum igazgatója, Marie Françoise Griffeuille részéről hangzott el, aki francia delegáció tagjaként részt vett a somogyvári ünnepeken.”⁸¹

(Befejezés) László királyunkkal kapcsolatban, a somogyvári Szent Egyed bencés apátság alapítása témájában készült tanulmányunk írásánál elsősorban az igazán tudatos állam- és egyházszervezést folytató „nagy és bölcs” királyt figyelhettük meg. László már rögtön a trónra lépése után stratégiaileg is jobb helyre, Váradra helyezte át a bihari püspöki központot. A magyar keresztény királyságot megteremtő nagy elődjét, István királyt, és annak fiát, Imre herceget, továbbá nevelőjét pár évre rá, 1083-ban „oltárra emelte”, azaz szentté avattatta. Egyházszervezése munkájában lépésről lépésre haladva előre, 1091-ben megalapította a pápai tulajdonban lévő Saint-Gilles alá rendelt somogyvári Szent Egyed bencés apátságot, ami által a teljes akkori európai egyházszervezést irányító Rómával és az ún. latin reformpápákkal lépett jó kapcsolatba. László király ezzel a somogyvári alapításával – a többnyire a saint-gilles-i egyházi birtokukon is „elidőző” – ún. francia pápáknál igen nagy megbecsülést ért el.⁸² Ugyancsak ő alakította ki a somogyvári Szent Egyed-kultusz dunántúli központi helyét, majd később a zágrábi püspökség 1094-es létrehozásával egy, a Saint-Gilles-t a déli területekről jól megközelíthető új zarándokútvonalat épített ki. Ezzel is nagyon jól tetten érhető László királynak az a törekvése, amit róla 1091-ben Odilo saint-gilles-i apát írt: „a legdicsebb király nem akarva elődei mögött maradni”, főleg ezért alapította meg Szent Egyed somogyvári monostorát.

Tanulmányunkban nyilvánvalóan azt is bizonyítani lehetett, hogy László király ennél az alapításánál egyáltalán nem gondolhatott semmilyen kompenzációra az ősi pogány rokona, Koppány herceg vonatkozásában. Azért sem, mert mostanság bebizonyosodott, hogy Koppány herceg várközpontja és szállása nem is az ottani Kupavárban volt, hanem inkább valahol Külső-Somogyban, talán Törökkoppány és Tab környékén.⁸³

Ugyanakkor családja révén Lászlót még bizonyára jobban befolyásolhatta a vele családi kapcsolatban élő francia rokonsága is. Egyházi vonatkozásban pedig mi itt szintén bizonyítani tudtuk a Szent István király uralkodásától kezdődően Magyarországon már létező és nagyon erős, ősi frank eredetű francia egyházi kapcsolatokat. A 11. században megközelítőleg, egészen László királyságáig vallon-francia egyháznagyok ültek a pécsi, a veszprémi, a bihari püspöki, illetőleg a kalocsai érseki székekben.

Az 1091-es somogyi alapításakor pedig még valóban virágzott maga Somogyvár urbs, az „elegantissimus rex” városa is. Az 1970-ben megkezdett ottani kutatásaink alapján ugyanis az is kiderült, hogy ez a korai város a bencés apátság 1091-es alapítása előtt az ún. kupavári résztől keletre feküdt. Az I. István kori nagyút akkor még az ún. Kortó királyi, majd veszprémi püspökségi udvarház Szent György temploma és az ún. Nyaka-dűlőben található Szent Appolináris egyház között vezetett. Az 1091-ben megalapított francia apátságot már az Árpád-korban több, legalább öt jelentős templom és kápolna vette körül. A Rhône vidékére emlékeztető balatoni táj, az egykori Nagyberek idáig lenyúló öbleivel és az ókori római villák több helyen megmaradt falmaradványaival egyfajta otthonosságot is adtak az ideköltöző francia szerzeteseknek.

Tanulmányunkban mi most csak röviden szerepeltettük László király kupavári kolostor alapításának a történeti leírását. Ez utóbbi szerintünk talán már ismertebb lehet, mivel a helyszínen meg is tekinthető a különlegesen nagy és díszes bencés apátság mára már feltárt romterületének a tudományos és turisztikai célú bemutatása.

Viszont részletesebben kellett tanulmányunkban tárgyalnunk László királynak az 1095-ös nyitrai halála utáni állítólagos somogyvárra temetésének a kérdését. Ennél, bár más forrás révén, de mi is Solymosi László már általunk itt közölt véleményére jutottunk: a somogyvári apátságban soha nem volt eltemetve László király.⁸⁴ Solymosi megfogalmazása szerint „Somogyvárnak pedig meg kell válnia attól, ami sohasem volt a sajátja. Ellenben megmarad neki kétségbevonhatatlanul a Szent László alapította bencés apátság, a korai magyar-francia kapcsolatok romjaiban is impozáns épületegyüttese”.⁸⁵ Vele pedig együtt létezett már László király korától – a Közép-Európán, egészen a dél-francia területig átívelő – egyházi és világi kapcsolatunk. Szerintünk erre az 1091-től, legalább a tatárjárásig tartó magyar–francia intenzív kapcsolatnak a bemutatására még ma is nagy szükség lenne.⁸⁶

JEGYZETEK

- 1 Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Szent-Laszlo-emleke>
- 2 *Ua.*
- 3 Forrás: <https://kronika.ro/erdelyi-hirek/a-szent-laszlo-evre-keszul-nagyvarad/>
- 4 *Ua.*
- 5 MAGYAR Kálmán: *Somogyvár Magyarország virágzó Árpád-kori központja: Források a XI–XIV. századból = Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére.* Szerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1992, 34–41. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 1992.)
- 6 MAGYAR Kálmán: *Szent László és Somogyvár. Tanulmány a XI. századi magyar–francia kapcsolatok történetéhez I.* Arrabona Múzeumi Közlemények, 2008. 46/1, 56–58. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 2008.)

- 7 MAGYAR Kálmán: *Az Árpád-kori Somogy francia kapcsolatairól = Somogyi Múzeumok Közleményei* 6. Kaposvár, 1983, 31. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 1983.) Ld. 3. fejezet: A languedoc-i Saint-Gilles 1. A Szent Egyed és Péter-Pál apátság. Az első apátság (VII–X. század)
- 8 MAGYAR i. m. 1983, 13–31., MAGYAR i. m. 2008, 59–65.
- 9 *Uo.* 8. jegyz.
- 10 Ma a kupavári területén az apátsági romkert és tőle távolabb (Somogyvár külterületén) egy látogatóközpont található Szent László Nemzeti Emlékhely néven. (Forrás: www.koh.hu/helyszinek/somogyvar-szent-laszlo-nemzeti-emlekhely/641.)
- 11 BAKAY Kornél: *Somogyvár. Bencés apátság romjai*. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 201., Bp., 1985, 1. (Továbbiakban: BAKAY i. m. 1985.)
- 12 *Uo.*
- 13 BAKAY i. m. 1985, 1–2.
- 14 *Uo.*
- 15 Ld. BAKAY Kornél: *Somogyvár Szent Egyed monostor: A somogyi bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása. 1972–2009*. Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, Bp., 2011, 7–616. és 1–2. számú melléklet 1. Ásatási helyszínrajz (1:75) Szt. Egyed monostor. 2. A somogyvári temető-kápolna a feltárt sírokkal (1:50) (Továbbiakban: BAKAY i. m. 2011.)
- 16 *Szent László király somogyvári apátsága Somogyvár*. Projektvezető: Dobó Ágota, régész: Dr. Bakay Kornél, tervező: M. Építész Iroda Kft., felelős tervező: Szentkúti Viktor, 1–8. oldal (Továbbiakban: *Somogyvár Projektterv* é. n.)
- 17 A már több ízben is idézett régész nemcsak „indulattal” reagált ezekre az övétől eltérő szakmai véleményekre, hanem az ásatási dokumentációk jelentésein kívül még a címlapon az ilyeneket közlő szakemberek neveit „negatív megjegyzésekkel” együtt fel is írta. A somogyfájszi konferencián 2003-ban tartott tudományos előadásában pedig méltatlan módon név szerint is megrágalmazta az addig a somogyvári bazilika anyagával és a helyreállításával foglalkozó szakembereket. (Ez az előadás írásos formában megjelent a Nemzeti Hírháló online portálján: BAKAY Kornél: *Szent László király oltalmazza Somogyvárt*. Somogyfajsz, 2003. május 28. = Nemzeti Hírháló, 2007. nov. 12.)
- 18 MAGYAR Kálmán: *Allamszervezésünk legújabb somogyi forrásai*. Valóság, 2000/10, 46. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. Valóság 2000/10.)
- 19 *Uo.*
- 20 MAGYAR Kálmán – NOVÁKI Gyula: *Somogy megye várjai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár, 2005, 3–298. (Továbbiakban: MAGYAR–NOVÁKI i. m. 2005.)
- 21 Ezen a véleményen van dr. Sipos Imre SJP szerzetes, kutató-helytörténész, Törökkoppány monográfusa is. Ld. SÍPOS Imre SJP: *Törökkoppány monográfiája*. Miskolci–Törökkoppány, 2013, 137–138. (Továbbiakban: SÍPOS i. m. 2013.)
- 22 Természetesen azért mindig közöttük az ott közel négy évtizede kutató Bakay Kornélnak – a fentiekben már említett – régészeti eredményeit és a velük kapcsolatos véleményét.
- 23 MAGYAR–NOVÁKI i. m. 2005, 130–132. – Az ottani 392. számú jegyzetünkben Bóna István történeti forráskutatásra épülő véleménye szerepelt.
- 24 2016 őszén történt somogyvári látogatásomkor az említett látogatóközpontnál és a fenti Kupavárhegyen is már csak ezt a tájékoztató kis prospektust vehettem kézbe. A prospektus képes és szöveges oldalán a 2017-től megszűnt Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi Központ címe és elérhetősége, valamint a rommal kapcsolatos tudnivalók szerepelnek. A másik oldalon az 1972–2009 között a bencés apátság területén folytatott ásatás korszakokként szétválasztható alaprajza van.
- 25 BAKAY i. m. 2011, 529–531.
- 26 *Uo.*, 31.
- 27 *Uo.*, 531.
- 28 MAGYAR i. m. 1983, 12–15.
- 29 *Colloque pluridisciplinaire sur l’héritage médiéval des Franco-Wallon dans le bassin des Carpates = Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVI*. Szerk. VIGA Gyula, Miskolc, 2007, 549–563. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 2007.)
- 30 MAGYAR i. m. 1983, 14. – A frank királyoknak már a Merovingoktól kezdve Szent Ányos volt a védőszentjük, és ezért e frank (francia) királyi rokonsága miatt lett I. András temetkezőhelyének, a tihanyi bencés apátságnak a védőszentje is Szent Ányos.
- 31 MAGYAR i. m. 1983, 14.
- 32 *Uo.*, 15–16.
- 33 *Uo.*
- 34 MAGYAR Kálmán: *Saint-Gilles régészeti emlékei = Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. Szerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1992, 189. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. *Saint-Gilles régészeti emlékei...* 1992.)
- 35 MAGYAR i. m. 1983, 16.; MAGYAR i. m. 1992, 39., 52, 183. jegyz.
- 36 MAGYAR i. m. 1992, 29–33.
- 37 Erről már 2008-ban egy összefoglalást is készítettem, ld. MAGYAR i. m. 2008, 53.
- 38 MAGYAR i. m. 2008, 57–58.
- 39 *Uo.*
- 40 FÜGEDI Erik: *Somogyvár francia monostora = Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. Szerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1982, 55–57. (Továbbiakban: FÜGEDI i. m. 1992.)

- 41 MAGYAR i. m. *Saint-Gilles régészeti emlékei...* 1992, 166.
- 42 *Ua.* – Arles-ban természetesen nem létezett Saint-Gilles kegyhely, téves az, ahogy az Csukovits Enikőnél szerepel: „az arles-i Saint-Gilles kegyhely éppúgy ott szerepelt”. (CSUKOVITS ENIKŐ: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban.* Akadémiai Doktori Értekezés, Vác–Budapest, 2013, 30. Továbbiakban: CSUKOVITS i. m. 2013.)
- 43 MAGYAR Kálmán: *A bencés rend középkori egyházainak somogyi forrásai = Örökség és Küldetés: Bencésék Magyarországon.* Rendtörténeti konferenciák 7/1. Szerk. ILLÉS Pál Attila – JUHÁSZ-LACZIK Albin OSB., Bp., 2012, 113–115. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. *Örökség...* 2012.) – Itt most nincs lehetőségünk ennek a jeles eseménynek és hatásának a részletes leírására.
- 44 MAGYAR i. m. *Örökség...* 2012, 113.
- 45 SÖRÖS Pongrác: *Elpusztult bencés apátságok = Pannonhalmi Rendtörténet XIII/B.,* Bp., 1912, 149–167.
- 46 Az alapítólevél csak saint-gilles-i átíratában maradt fenn. Ld. M. ARADI Csilla: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára.* Kaposvár, 2016. (Továbbiakban: M. ARADI i. m. 2016.); GYÖRFFY György: *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* 1000–1131. Bp., 1992, 266–268.
- 47 MAGYAR i. m. *Örökség...* 2012, 114.
- 48 MAGYAR Kálmán: *Szent István államszervezésének régészeti emlékei.* Kaposvár–Segesd, 2001, 135.; 154–155. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. 2001.)
- 49 GYÖRFFY György: *István király műve.* Bp., 1977, 162.; 178.
- 50 MAGYAR i. m. 1992, 25; 27–34.
- 51 MAGYAR i. m. 1992, 11–53.
- 52 LEVÁRDY Ferenc: *A somogyvári Szent Egyed apátság XIII. századi keringőjének építése = Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves Somogyvár bencés apátsága emlékezetére.* Szerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1992, 265. (Továbbiakban: LEVÁRDY i. m. 1992.)
- 53 BAKAY i. m. 2011, 7–616. alapján próbál összegezni M. ARADI Csilla (M. ARADI i. m. 2016, 165–171.). Alapvető munkának tartjuk viszont: TÓTH Melinda: *A somogyvári bencés apátság és temploma az Árpád-korban = Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves Somogyvár bencés apátsága emlékezetére.* Szerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1992, 221–250. és TÓTH Sándor: *A 11. századi magyarországi köornamentika időrendjéhez = Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Szerk. MIKÓ Árpád – TAKÁCS Imre, Bp., 1994, 54–62.; 111–115. Bakay Kornél ezeket, és a napjainkig készített külön-
böző építészeti vagy művészettörténeti rekonstrukciókat viszont nem fogadja el. A somogyvári anyag feldolgozásában részt vevő – általa név szerint is felsorolt – szakemberek közléseit és tudományos véleményét „illetéktelennek” tartja. (Ld. 17. jegyzet.)
- 54 FÜGEDI i. m. 1992, 59.
- 55 „Mireille Le Strat” <mireille.lestrat@gmail.com> 2016. április 30. 16:10
- 56 Az évtizedek alatt lassan felépülő templom déli falánál, a második támfalon már az olvasható, hogy a Szent Egyednek szentelt templom építése 1116. április havában, húsvéthétfőn kezdődött. A 12. század elején a pár évre megszakadt építkezés ugyanis csak ekkor indulhatott el igazán. (MAGYAR i. m. 1992, 191–194.)
- 57 MAGYAR Kálmán: *Régészeti és műemléki kutatások a dél-franciaországi Saint-Gilles apátságánál = ICOMOS Híradó.* Szerk. KELLER Annamária, Bp., 2010. május–június. (Továbbiakban: MAGYAR i. m. ICOMOS Híradó, 2010.)
- 58 „2017 ou 2018 j'ai l'idée d'organiser la reconstitution du pèlerinage d1 une ambassade de Ladislas Herman du Pologne envoyée sur le tombeau de Saint-Gilles, pour obtenir de naissance d'un prince héritier (il sera exaucé avec la naissance de BOLESLAS [Boleslav – szerző] en 1085).” (Ld. 55. jegyz.)
- 59 MAGYAR i. m. 1992, 39.; valamint BAGI Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország.* (Irodalomtörténeti Füzetek 157.) Bp., 2005, 166–167.
- 60 SOLYMOSI László: *Szent László király somogyvári sírjának a legendája = Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára.* Szerk. GECSENYI Lajos – IZSAK Lajos, Bp., 2011, 136. (Továbbiakban: SOLYMOSI i. m. 2011.)
- 61 Solymosi Lászlónak a sirral kapcsolatos további kételyeket eldöntő tanulmányában döntő érvként szerepel az 1106-os pápai bullának a „corpus venerabile”, vagyis a „tisztelendő teste” megjelenése, ami szerintünk is csak Szent Egyednek, azaz a saint-gilles-i bazilika alapítójának a holttestét jelölheti. (SOLYMOSI i. m. 2011, 141.)
- 62 BORSA Iván: *A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei = Levéltári Évkönyv 9.* Szerk. KANYAR József, 1978, 5. reg. 59–60.; MAGYAR i. m. 1992, 37.; 52. 170. jegyz.
- 63 MAGYAR i. m. 1992, 37.; 52. 186. jegyz.; 53.
- 64 BÁLINT Sándor: *Szent Egyed tisztelete a régi Magyarországon és a mai néphagyományban = Levéltári Évkönyv 5.* Szerk. KANYAR József, 1974, 5. és MAGYAR i. m. 1992, 52. 183–185. jegyz.
- 65 Dr. KNIEWALD Károly: *A „Hahóti Kódex” (Zágrábi MR 126. Kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából.* Magyar Könyvszemle, II. füzet, 1938, 99.; 101.; 104–105.

- (Továbbiakban: KNIEWALD i. m. 1938.) – Letöltés helye: epa.oszk.hu/00000/00021/00193/pgf/097-112.pdf.
- 66 MAGYAR i. m. 2012, 121.
- 67 „Jean Louis Le Strat” <jl.lestrat@orange.fr.> 2016. november 28-án 21:17-kor. „Dans le Bulletin Monumental vous avez pu lire l'article consacré à l'inscription en cyrillique sur un des piliers de l'église. Une autre inscription nous a été signalée et va faire l'objet d'une publication.”
- 68 A. M. GORDIN: *Zametki o palomniceszkih grafitti abbatstva Szen-Zsil = Stone and Bronz. Essay presented in honor of Anna Peskova.* Ed. Alekszandr MUSIN editor-in-chief and Olga SHCHEGLOVA, Russian Academy of Sciences Institut for the History of Material Culture, Proceedings, Vol. XLVIII, Saint-Petersburg, 2017, 95–103. (Továbbiakban: GORDIN i. m. 2017.)
- 69 GORDIN i. m. 2017 szerint pl. a középső kapu jobboldalán „Slavonic inscription (...). It was left (...) by Serbian wayfarer: «Lord, have mercy»”.
- 70 Mme Nicole Lambert régész (Franciaország) vezetésével az ELTE három és a varsói egyetem hat régészhallgatója, és egy lengyel egyetemi régész-tanársegéd kíséretében – állami kiküldetés keretében – történt ez az expedíció.
- 71 Vele még a Franciaországba való visszautazása után, egészen a 80-as évek közepéig tartottam a kapcsolatot, akkor még postai levelezés útján. A Lyon közelében, Villefranche Sur-Saone-ban lévő Műszaki Főiskola tanáraként ugyanis már nem volt lehetősége sem folyóiratok, könyvek előfizetésére vagy azok megküldésére.
- 72 A bejárás anyaga – a településre vonatkozó középkori forrásanyagokkal együtt – a kaposvári levéltár évkönyvében meg is jelent. (MAGYAR Kálmán: *Somogyvár ispánsági és megyeközpont-ról. Somogy Megye Múltjából = Levéltári Évkönyv 10.* Szerk. KANYAR József, Kaposvár, 1979. 3–50.)
- 73 A somogyvári Szociális Gyermekotthon igazgatója, Maitz János segítségével többek között Nagy Emese régészt, az MNM osztályvezetőjét, illetve Marosi Ernő és Levárdy Ferenc művészet-történészeket is vendégül láttam.
- 74 Takáts Gyula nyugdíjba vonult és utódja dr. Bakay Kornél régész lett.
- 75 MAGYAR i. m. 2001, 154. 10/1. kép; 155. 10/2. kép
- 76 Különleges köszönet jár Heike Hansennek (Stuttgart), aki nekem dedikálta *La facade de l'ancienne abbatale de Saint-Gilles-du Gard. Recherches d'archéologie du bâti sur la construction* című tanulmányát (*Bulletin Monumental Tome. Société Française*
- d'Archeologie, Paris, 171-4/2013, 345–374.): „Merci pour Heike Hansen et pour votre travail de Saint-Gilles.”
- 77 Kalman MAGYAR: L'abbaye de Somogyvár en Hongrie filiale de l'abbaye de Saint-Gilles, Notes R.V. JEOLAS, Saint-Gilles, 1980, 1–6. Az ottani kiállításunk egyik díszvendége volt Jean Sablou, Hérault megye levéltárának igazgatója.
- 78 MAGYAR i. m. 1983, 14–108. – Különösen fontos a Roselyn Jeolas emlékére 2015. július 10-én Saint-Gilles-ben, a Musée de la Maison Roman termeiben megnyitott kiállítás: „Une exposition sur l'archéologie Rosalyn Jeolas”.
- 79 A már többször idézett tünnepi kötet is megjelent. (*Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére.* Szerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1992.)
- 80 A nemzetközi ügyek és konferenciák megszervezésében gyakorlott Buza Domonkos franciánémet szakos tanárt még dr. Király elődje, dr. Jungbert Béla előző múzeum igazgató bízt meg a múzeumi és a somogyvári ügyek szervezésével.
- 81 Eddig az idézet Buza Domonkos (1117 Budapest, Magyar Imre utca 4.) leveléből. Itt köszönöm meg Magyar Máténak a tanulmányomnál végzett olvasószervezői és korrektori munkáját.
- 82 „A saint-gilles-i anyaapátságban a 12. század elején készült halottas könyv (obituarium) feljegyezte Szent László temetését (depositio) napját (július 29.), vagyis ezen a napon évente megemlékeztek a magyar uralkodóról.” (SOLYOSI i. m. 2011, 129.)
- 83 MAGYAR Kálmán: *Tab és környékének ősi gyökerei = Tabi Kiltató 1998–1999.* Szerk. BERTALAN Béla, Tab, 1999, 257–259. Ld. Koppány vezér kései leszármazói Tab környékén című fejezetet. Eszerint az 1334-ben feltűnő Bábonyi-Ugron család is Koppány vezér itteni leszármazottja. 1460-ban a már említett Bábony és Torvaj mellett Nyim, Kás fele, Megyer, Lulla, Gyönköd, Ádánd falvak is a Koppány nembeli Ugron Imréé voltak. Ebben a kérdésben hasonló és nagyon meggyőző Sipos Imre véleménye is. (SIPÓS i. m. 2013, 137–138.)
- 84 Ld. 60–61. jegyzet.
- 85 SOLYOSI i. m. 2011, 142.
- 86 Sajnálatos, hogy ennek a Szent László király által megteremtett somogyvári francia Szent Egyed kapcsolatnak a feltárása nemcsak a nemrégén közzétett – egyébként magas színvonalú – MTA-s szakirodalomból (lásd CSUKOVITS i. m. 2013), hanem még a 2017 végéig tartó mostani Szent László-év programja közül is hiányzik.

Lengyelországban is félezer éves a reformáció – kálvinisták napjainkban

Nyolc esztendővel ezelőtt ismertette e sorok írója a lengyelföldi református egyház akkori helyzetét (Valóság, 1999/11.). Ennek a cikknek a címét adta később megjelent könyvének is: *Kálvinista csepp a katolikus tengerben. A lengyelországi reformátusok és kultúrájuk* (Budapest, 2009). Azóta sokat változott ez a vallási közösség. Hogy a változások jellegét, mértékét megállapítsuk, nemcsak a még közeli, hanem a távolabbi múltra is célszerű visszatekinteni.

A hívek számának meghatározása a könyv írásakor sem volt egyszerű. A varsói református zsinat könyvtárosa, Krzysztof Bandola-Skierski is csak becscült adatokat közölt az istentiszteletek rendszeres résztvevőiről, ezek maximális számáról.

A lengyelországi vajdaságok területüket és lakosságukat tekintve a német- és franciaországi tartományokhoz hasonlóak. E nagy közigazgatási egységek székhelye minden esetben 100 ezernél népesebb. A jóval több, mint másfél milliós Varsón kívül 500 ezer és egymillió közötti Krakkó, Lódz, Wrocław és Poznań lakosainak száma. Jelenleg, ha ritkán is, mindegyikükben tartanak református istentiszteleteket, ugyanúgy, ahogy még négy székvárosban, délen Krakkóban és Katowicében, nyugaton a Zielona Góra-i vajdaságban lévő Gorzów Wielkopolskiban és a Gdańsk központú „hármaváros” legkisebb tagjában, Sopotban. Nem élnek hívek vagy nagyon kevesen egy-egy északnyugati, három közép-lengyelországi, egy déli és három keleti vajdaságban. Ez utóbbiak is mutatják, mennyire érvényesül még a 16–17. században nagy teret hódító kálvinizmus hatása.

2008 körül az önálló egyházközségek legtöbb vallásgyakorló reformátusa a közép-lengyelországi Lódz székhelyű vajdaság egyik kisvárosában, Zelówban élt: egyesek szerint talán 700 is, míg mások úgy tudják, 500-nál nem több. A sorban a következő Varsó volt: kb. 400, majd maga Lódz: 120 és, ugyanebben a nagy közigazgatási egységben hasonló számban Belchatów városban, Kleszczów községben pedig 60-90. 2008-ban a könyvtáros a nyugatabbra található Poznańi vajdaság egy kisvárosában, Żychlinben mintegy 35-re becsülte a gyülekezet létszámát, a Sziléziában, a cseh határ közelében található Wrocław székhelyűben lévő Strzelinben kb. 30-ra és a divatos hegyi üdülőhelyhez, Kudowa Zdrójhoz csatolt Pstrężna faluban csupán tucatnyira, megjegyezve, hogy oda holland, német és koreai reformátusok is járnak istentiszteletre. Ha az adatok esetében a maximálisakat összegezzük, a külföldi látogatókon kívül kerekítve 1550-et kapunk. Több egyházközség már régóta nem létezik. A diaszpórában élő hívekről nem tudott hasonló pontosságú tájékoztatást adni. A felső-sziléziai város-konglomerátum központjában, Katowicében 15-20 hívőről, köztük egy magyar családról ejtett szót, magában Poznańban pedig 15-20-ról.

Az 1993. évi egyházi évkönyv még más egyházközségekről, illetve „prédikatori álmásokról” is tudott, éspedig szintén vajdasági székhelyeken: a közép-lengyelországi Bydgoszczban, az észak-nyugati Szczecinben és az északi Olsztynban. 2008-ban találkoztunk krakkói magyar kálvinistákkal. A lakosságszám említését azért tartjuk fontosnak, mert megmutatja, mennyire vehető észre a hívek jelenléte, annál inkább, mert – tapasztalataink szerint – róluk a lengyelek túlnyomó része nem igen tud.

Az 1998-as református kalendárium szerint a kálvinizmus fontos 16. századi központjába, Gdańskhoz közeli kisvárosba, Bytówba is járt „utazó lelkipásztor”. A hasonló

2003. évi kiadvány még arról informált, hogy a Wrocław-i vajdaságban lévő, szintén nagyváros Legnicában ritkán – magánházakban – is tartottak istentiszteletet. 2008-ban viszont az egyházi évkönyv már nem tett említést olyan „igehirdetési helyekről”, mint az utóbbi, valamint Olsztyn, Bydgoszcz, Szczecin és Wrocław, tehát csökkennie kellett a hívek létszámának, és az anyagi lehetőségek is szerényebbé váltak.

A 2002–2011 közötti lengyelországi vallásokról, nemzetiségi és etnikai társaságokról szóló internetes oldal arról tájékoztat, hogy míg 1999-ben 3610 hívőt, kilenc lelkészt, 13 templomot és tíz „gyülekezeti központot” tartottak nyilván, 12 évvel később már csak 3488 reformátust és hét lelkészt, de a templomok és központok száma nem csökkent. (stat.gov.pl/cps/rdef/...oz_wyznania_religijne_stow_nar_i_etn_w_pol.2009-2011.pdf) A folyó évben 2013-as, tehát hasonló adatra lelünk: három és fél ezret, mégpedig nyolc egyházközségben, amelyekben összesen nyolc lelkipásztor teljesített szolgálatot, ketten pedig nyugállományban voltak. (https://pl.wikipedia.org/wiki/Protestantyzm_w_Polsce)

Ha összeadjuk a tizenkét vajdaságban élő hívek számát, csaknem 4580-at kapunk. A reformátusok többsége az ország közepén található három vajdaságban, a Łódź és Varsó központúban, kisvárosokban lakik, az előbbi területen Belchatówban, Zelówban és Kleszczówban, valamint a Poznańi vajdaságbeli Żychlinben. Ez összesen 1800 fő. A Varsó székhelyűben e forrás szerint 1245-en, magában a fővárosban kb. ezren élnek. A nyugatabbra fekvő Poznań központúban 170-en voltak, többségük a már Konin városhoz tartozó Żychlinben, az egyetlen, a 17. század óta folyamatosan létező gyülekezetben. Viszonylag jelentős még, 78, a reformátusok száma az Alsó-sziléziai vajdaságban, amelynek székhelye Wrocław. A Krakkói vajdaságban ez a forrás mintegy 30 hívőről tud. Ha ezeket az adatokat összeadjuk, kerekítve 3560-at kapunk. Egy másik internetes oldal 2014-ben tíz egyházközséget és 3464 hívet, valamint hét lelkészt tartott nyilván, megjegyezve, hogy a hívők száma folyamatosan csökken. (<https://pl.wikipedia.org/...>)

A fenti adatok után meglepő, amit Michał Karski, a „Jednota” c. folyóirat szerkesztője titkára 2016. december 6-án kelt levelében írt: „A Lengyelországi Református Egyház jelenleg kb. 1,2 ezer hívet számlál.” Ez akkor is kevés, ha csak a rendszeresen istentiszteletre járókat vette figyelembe. Amit a létező egyházközségekről közül, megegyezik mások véleményével. Állandó jelleggel – a hívők legmagasabb, majd csökkenő számát tekintve – az ország belsejében lévő Zelówban, Varsóban, Łódźban, Belchatówban, Kleszczówban és Konin-Żychlinben szolgál lelkipásztor, és minden vasárnap tartanak istentiszteletet. A cseh határhoz közeli Strzelinbe és Kudowa Zdrój-Pstrąznába havonta egyszer utazik a kleszczóvi lelkész. A papok között egy nő van, Barbara Stahl prédikátor. Karski megemlítette még, hogy hárman tanulnak a fővárosi Keresztény Teológiai Akadémián, ahol a protestáns és pravoszláv lelkipásztorokat képezik. Kis egyházzal van tehát szó, ezért részletesen ismertethetők az egyes gyülekezetek.

A Varsóban működő, öt főből álló konzisztóriumnak, azaz a presbiteri tanácsnak elnöke világi, a tudományos fokozattal rendelkező Witold Brodziński, helyettese pedig Marek Izdebski (szül. 1958) püspök, „az Egyház általános szuperintendense”, aki Belchatów gyülekezetének is parókusa. Egyben alelnöke még az évente más-más településen tartott zsinatnak, amelynek élén – eddig először – nő, a teológus végzettségű dr. Ewa Józwiak áll. Mindkét testületnek van cseh nevű tagja. Egy másik internetes oldal nyolc egyházközségről informál, a püspökén kívül még öt aktív lelkészük nevével együtt: Kleszczówban, valamint az innen távoli Pstrąznában és Strzelinben Krzysztof Góral, Łódźban Przemysław Semko Koroza, Varsóban Michał Jabłoński, Zelówban Tomasz Pieczko, Żychlinben pedig Tadeusz Jelinek. Ez utóbbi neve biztosan cseh eredetű. Nyugállományú volt a korábbi püspök, Zdzisław Tranda (szül. 1925) és Roman

Lipiński. Mint már könyvünkben említettük, egyetlen okleveles hitoktatóként Zelówban dolgozott Wiera Jelinek. (https://pl.wikipedia.org/wiki/Kos_Ew-R_w_RP) A diaszpóra mind 2013-ban, mind most hat nagyváros (Szczecin, Gdańsk, Poznań, Gorzów Wielkopolski, Wrocław, Krakko) és néhány kis település reformátusait jelenti.

Zelówban nagyrészt a Cseh Testvérek egyházának leszármazottai a hívek. Itt működik a Lengyelországi Cseh Kisebbség Társasága. Belchatów Kleszczówval közösen adja ki a „Nowiny” (‘Újdonság’) c. folyóiratot. Saját kórusuk van, a felnőttek bibliakörbe, a gyerekek vasárnapi iskolába járhatnak. Halottjaik – másutt ez nem így van – saját temetőjükben nyugszanak. Az „egyházi kollégium” tagjainak cseh vagy német származással van a családnévük: Matys, Jersek, Pospiszyl, illetve Gryger, Kimmer.

Varsóban a parókia épületében van a konzisztórium és a „Jednota” szerkesztősége. Működik bibliakör, itt rendezik a protestáns nők összejöveteleit és tartják az ökumenikus kórus próbáit. Az állami televízió is érdeklődik irántuk. Rendszeresen megjelentetik hivatalos közlönyüket („Biuletyn”), amelyből kiderül, hogy a parókuson kívül ügyeletet tart a nyugdíjas R. Lipiński és a korábbi püspök is. A testületi vezetők közül soknak van cseh családi neve. Érdekeség, hogy a hívek között van Henryka Kossuth asszony. Itt találjuk a Magyarországtól északra lévő közép- és kelet-európai térségek egyetlen református zsinati könyvtárát, amelyben – levélváltásunkból kiderül – 2016-ban még dolgozott Alina Sękowska, tizenévesen az 1944-es német- és szovjetellenes varsói felkelés résztvevője. A rendszeresen templomba járók száma 100 fölötti.

Łódź kálvinista lelkészének fotóján látszik a nyakában lévő kereszt, ami Lengyelországban megszokott dolog. A vegyes etnikai összetételű közösség létszáma 137-re nőtt, de az előbbi internetes oldal szerint csak a 70-et haladja meg. Az egyházi kollégium tagjai között is akad cseh nevű. Ez a nagyvárosi egyházközösség sok archív anyagot őriz.

Belchatówban egy évtized alatt szintén több lett a hívő: 150 fölött, de az imént említett forrás csak maximum 50-ról tud. 2017 elején a püspök és egyszersmind parókus a łódzi római katolikus érsekkel együtt tartott ökumenikus istentiszteletet. Rendeztek imahetet a keresztények egységéért. Van vasárnapi iskola, foglalkoznak az ifjúsággal és működik itt személyiségfejlesztő központ.

Kleszczów reformátusainak többsége cseh származású, de az egyházi kollégium tagjai nagyobb részének neve lengyel. Az előbbi oldal szerint a hívők száma 70 fölött van.

Żychlinben ugyanez az oldal maximum 50 főre becsüli az istentiszteletekre rendszeresen járó kálvinisták közösségét. Erejét bizonyítja, hogy a reformáció 500. évfordulója alkalmából itt is tudtak konferenciát rendezni. A Białystok keleti nagyvárosban dolgozó ökológus professzor, Jan Taylor az egykor Lengyelországba települt skót reformátusokról, a cseh nevet viselő Mateusz Jelinek, feltehetően a helyi lelkész közeli rokona, a 14. századi angliai hitújító John Wiclifről tartott előadást.

Strzelinben a hívők száma nem változott. Cseh származásúak, de a presbiteri testület egy tagjának véleményünk szerint lengyel a neve. Mivel templomuk a világháborúban megsemmisült, a katolikusokét velük közösen használják.

A Kudowa Zdrój üdülővároshoz csatolt Pstrążna községbe valaha husziták menekültek, majd Csehországból érkező emigránsok, ám erős német és lengyel hatás érte őket. Az egyházi kollégium elnökének, Wioleta Suzańskának és helyettesének is lengyel neve van. A hívők szintén minden hónapban egy istentiszteletre járhatnak, mégpedig ősszel és télen a „Kalwinka” nevű közösségi házba. Itt gyakran fordulnak meg holland, német és koreai református vendégek is. A kis település két évtized óta szervez nyáron ifjúsági tábor.

A lengyelföldi kálvinisták országos folyóirata a „Jednota”. Cseh szó, jelentése ’egység’, ’szövetség’. Mint szerkesztőségi titkára írja említett levelében, az 1930-as években egy ideig kéthetente jelent meg. Mivel a világháború után a reformátusok száma a kivándorlás miatt lecsökkent, a hívők 2011-ig már csak havonta olvashatták, ezután évi hat alkalommal havi két-két dupla számát, 2012 óta csupán minden negyedévben egyet. Jól szerkesztett, sokféle, nemcsak egyházi témájú írást közöl. Főszerkesztője a már szóba hozott, lengyel nevet viselő E. Józwiak újságíró, teológus.

A jelenlegi helyzet megértéséhez érdemes visszatekinteni a gazdag tartalmú 2015-ös évfolyamra. Információt tartalmaz a Belchatówban a 700 évvel ezelőtt elhunyt koránjött reformátor, Jan Huss, nálunk Husz János örökségét tárgyaló konferenciáról, amelynek egyes előadásai itt olvashatók. Ilyen Wojciech Kriegerisen varsói történészprofesszornak a huszitizmus és a kálvinizmus kapcsolatáról, a Cseh Testvérek [a huszitizmus egyik ágának követői – *a szerk.*] közösségének lengyel földön a 16–17. században játszott szerepéről szóló publikációja. Őseik a Habsburg uralom miatt menekültek a mai Poznańi vajdaságban lévő Leszno városba, ahol azután a püspök („superintendent”) Jan Amos Komenský, azaz Johannes Amos Comenius lett. A 17. század közepén, az ellenreformáció lengyelországi győzelmét követően kényszerült az ország elhagyására, majd Sárospatakon folytatott pedagógusi és alkotói tevékenységet. Żychlinben ugyancsak rendeztek a huszita örökséget népszerűsítő konferenciát. Hangzott el előadás a nagy cseh-morva pedagógus *Pansophia* c., az enciklopédikus tudás megszerzéséhez mindenkinek számára hozzáférhető módszereket ajánló művéről. Zelówban igehirdetésében Joel Rumel, a csehországi Csehtestvéri Evangéliumi Egyház püspöke Husz örökségének őrzéséről beszélt.

A Lódzban tartott tanácskozás védnökségét a Cseh Köztársaság varsói nagykövetsége vállalta. Tárnya a több figyelemre érdemes 20. századi református lengyel író, a cseh őseiktől származó, de magát lengyel hazafinak valló Paweł Hulka Łaskowski (1881–1946) írói munkássága volt. Henryk Gmiterek lublini katolikus történész egyetemi tanárnak köszönhetően hangzott el előadás a Cseh Testvérek egyházának 16. századi helyzetéről. Ez utóbbi adta a témáját az egykor a mai nagyvárosba, valamint Zelówba és később a Varsótól nem messze található textilipari városba, Żyrardówba betelepült hivatásos egy nyugdíjas gépészmérnök által tartott előadásnak. Az író ott gyermekekedett. A 19–20. század fordulóján sokan Nyugatra mentek, és a 2. világháború után is bőven akadtak, akik elhagyták a várost, a varsói lelkész csak ritkán tartott istentiszteletet, így a hívők a metodistákhoz jártak. (Vö. Kis Sándor: *Képek ismeretlen református egyházak történetéből*. Bp., 1993, 25.)

A lengyel történelmi nemesi nevet viselő Paweł A. Leszczyński jogászprofesszor részletesen elemezte Csehszlovákia első köztársasági elnökének, Tomáš Masaryknak a huszitizmus reformációt és a cseh nemzeti öntudatot erősítő szerepét tárgyaló könyvét. Jarosław Świdorski, az elektronika professzora viszont úgy vélte, felesleges túlértékelni Husz tanának jelentőségét. Rafał Marcin Leszczyński ismerteti a lengyelországi cseh reformátusok leszármazottja, Vlastimil Pospíšil baptista lelkész *Powrót do domu ojców*, azaz *Visszatérés az apák otthonába* c., Zelówban kiadott (2014) önéletrajzi könyvét. Szerkesztője az idősebb Rafał Leszczyński professzor volt. A szerző állítja az egykor Lengyelországban letelepült csehekről, „hogy a közöttük és a lengyelek közötti kapcsolatok jól alakultak”, de „alapjában véve egymástól idegen közösségek voltak [...], sőt a lengyel protestánsok még jelenleg is elidegenedettnek érzik magukat a lengyel katolikus társadalomban”. Ezért a világháborúk közötti állam rossz nemzetiségi és vallási politikája is felelős. Ellenpélda Hulka-Laskowski magatartása, akít a megszálló németek arról

próbáltak meggyőzni, hogy jobban jár, ha csehnek vallja magát, de azt válaszolta, hogy ő cseh származású lengyel.

A „Jednota” közölte Hámori Ádám, a Károli Gáspár Református egyetemen oktató szociológus *Posztkeresztény Európa jön-e létre?* c. tanulmányát. Találó megállapítása, hogy „a nyugati szabadság és jólét ugyanolyan szintre juttatták a vallásosság hanyatlását, mint a keleti repressziók és vallási üldözés”, és a Kelet államaiban egyre markánsabban terjed a vallásosság. Tudjuk, ez utóbbi téren a lengyelek élenjárnak.

A Balti-tenger mellékén valaha franciaországi hugenották is menedékre találtak. A régen erős gdański protestantizmust ismertető cikkben számunkra érdekes, hogy az el-lengyelesedett családból való Daniel Kałaj, azaz Kállai Dániel magyar prédikátor a 17. század második felében az akkor Poroszországhoz tartozó tengerparti városba menekült. A korábbi Krakkó környéki segédlelkész a kálvinizmushoz kötődő kultúra egyik vezéralakja volt. 1671. évi, *Rozmowa przyjacielska*, vagyis *Baráti beszélgetés* c. művével az ökumenizmus híveként a protestáns–katolikus egyezkedési kísérletet folytatta. R. M. Leszczyński már említett könyvismertetésében egy falu régóta nem létező gyülekezetéről, lakóinak életéről, szokásairól olvashatunk. Meglepte, hogy a cseh lelkész szenttelen hangon írta le a Lengyelország elleni 1939-es német agressziót, viszont sajnálkozott a zelóvi és környékbeli csehek, valamint zsidók sorsán. A recenzens szerint „a könyvben még csak árnyéka sem jelenik meg a lengyel állam bukása miatti fájdalomnak”. Az ön-életrajz szerzője – igen sok reformátushoz hasonlóan – 1945-ben családostul „az ígért földjére”, Csehszlovákiába települt át, de hamar kiderült, hogy „az ország elvilágiasodott, részben pedig katolikus”, így ott is idegenek maradtak.

A jelenlegi lengyel kálvinisták nyitottak a külföld felé. Szintén 2015-ös folyóirat-számban értesülünk például arról, hogy hármass együtműködés viszi közel egymáshoz a lengyelföldiek közösségét, valamint a németországi Lippe Országos Evangéliumi Egyházát és a litvániai Református Egyházat, amelyben a hívek többsége lengyel. (Tegyük hozzá: a világháborúk között Litvánia nagy része Lengyelországhoz tartozott.) A három partner régóta igyekszik rendbe tenni a zsidó temetőket, valamint értesülünk keresztények és zsidók eszmecserejéről. Egy wrocławai katolikus pap a Cseh-, Német- és Lengyelország történelmébe „beleírt” strzelini Cseh Testvérek múltját és jelenét idézi fel. A Zelówban immár 10. alkalommal tartott evangelizációs hétre csehországi reformátusokat is hívtak. Lengyel küldöttség járt Belfastban az európai protestáns egyházak közösségének találkozásán és zsinati képviselőinek budapesti tanácskozásán. Fogadtak vendégeket a német Vesztfáliából, R. Lipiński pedig látogatást tett belaruszi kálvinistáknál. A református hitre kevesen a fővárosban, Minszkben és még egy városban az 1990-es évek kezdetén, a Szovjetunió széthullása nyomán tértek át. Az írországi rendezvényről szóló cikkben szóba került a kárpátaljai kálvinisták nehéz helyzete.

A „Jednota” ugyanebben az esztendőben közölte B. Stahl prédikációjának szövegét, amely a varsói református templom ökumenikus istentiszteletén hangzott el. A lelkész nő feltette a kérdést: „Mi fenyegeti ma nagyobb mértékben Európát: a muzulmán jogrend vagy a gyűlölködő nézetek és magatartásformák terjedése, amelyek tele vannak megvetéssel a mássága miatt ellenségnek tekintett ember iránt? Mi közülük van ezeknek a magukat a keresztény civilizáció védelmezőinek nevező embereknek Jézus Krisztus és Egyháza tanításához?” M. Jabłoński fővárosi parókus meghívott menekültek és bevándorlók előtt már némileg eltérően vélekedett. „*Turista és kiűzött*” c. írásának mottóját *Az apostolok cselekedetei*-ből vette, amelyből érdemes hangsúlyozni az utolsó szavakat: „És az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette, hogy lakozzanak a földnek egész színén, meghatározván eleve rendelt idejüket és lakásuknak határait.”

Ugyaninnen egy világi vélemény, egy elektrotechnikai intézet professzorától: „Az a hét vagy tizenegynéhány-ezer déli menekült alig észrevehető csekélyesség. Különösen mert azok, akik már bejöttek, a lehető leghamarabb Európa gazdagabb nyugati és északi országaiba igyekeznek átjutni”. Szerinte a lengyelek ősei is menekültek voltak egykor. (Célszerű megemlítenünk, hogy sok kutató úgy véli, a szlávok ismert őshazája éppen lengyel földön volt.) Egy szintén nem lelkész hozzászólót idézünk: „A menekültek a radikális iszlám elől szöknek, ám szemükre vetik, hogy radikális iszlamisták [...], ha terroristák akarnának Európába jutni, akkor kényelmesen repülőgéppel érkeznének, és nem kóborolnának együtt e célból a menekültekkel együtt.”

A zsinat 2015-ben nem adott ki nyilatkozatot a migránsügyről, egyik tagja viszont megállapította, hogy Lengyelországban az igazi probléma nem a befogadás, hanem az idegenek iránti gyűlöletbeszéd erősödése. A szerkesztőségi titkár ismertette a lengyel egyházak e témáról kifejtett véleményét: „A menekültek befogadása iránti idegenkedést gazdasági érvekkel indokolták...”. Külföldi egyházak állásfoglalását is közreadták. Az egyik szerint Budapesten egy pályaudvarnál menekültek ezrei gyűltek össze, „és úgy tűnt, nincs megoldás. Ausztria és Németország azonban megegyezett Magyarországgal és megnyitotta határait a menekültek előtt, az új jövevényeket pedig szívélyesen üdvözölték az ottani polgárok, köztük egyházi vezetők”. A „Jednota” példaként hozza fel a magyar református egyházat, amely többféle módon, egy menekülttáborban is, egészségügyi ellátással gondoskodik róluk. A lengyel konzisztórium így reagált a 2015-ös novemberében történt párizsi merényletre: „Bár a világ fel van háborodva, és egyes közösségek megtorlásra szólítanak fel, mi alázatos imát mondunk, és szolidáris magatartást kérünk a francia nemzetől.”

A folyóirat – okulásul a mai hívőknek – nemcsak korábbi kálvinista lelkészekről, hanem gazdasági vagy egyéb szempontból fontos világiakról is megemlékezett. A legérdekesebb a *Sportoló, újságíró, katona* c. ilyen írás, amelyből kiderül, honnan jöttek még lengyel földre reformátusok ősei és hogy alakult egyesek sorsa. Tadeusz Semadeni (1902–44) elődei, lelkész- és cukrász családok tagjai Svájcban települtek ide. Szintén lengyel keresztnévet viselő apja Varsóban a neves lutheránus, majd kálvinista költő és író, Mikołaj Rej (1505–69) nevét viselő gimnázium igazgatóhelyettese, az I. világháború előtt fővárosi lelkész, végül egyházának szuperintendense volt, anyja, a Haberkant családból való, szintén lengyel névre keresztelt Helena lányiskolát vezetett egy másik városban. T. Semadeni érettségije előtt önkéntesként küzdött az 1920-as lengyel–bolsevik háborúban. Varsóban jogot végzett, de már hallgatóként egyetemista sportszövetségben úszószakosztályt szervezett, majd irányított. Ő maga is úszott, sőt országos rekordot döntött. Ezután bírászkodott, szövetségi kapitány lett, vizilabdázott. Mindezzel párhuzamosan sportújságíró, az úszással foglalkozó tankönyv társszerzője volt, emellett igazságügy-minisztériumi tisztviselő. Mint a lengyel olimpiai bizottság korábbi elnökségi tagja kísért sportolókat az 1936-os berlini olimpiára. 1939-ben kinevezték a varsói fellegbviteli ügyészség helyettes vezetőjévé, de még ugyanebben az évben fegyvert fogott a németek ellen. Aktív résztvevője volt az ellenállási mozgalomnak. Főhadnagyi rangot szerzett, belépett az illegális Honi Hadseregbe. Az 1944-es antifasiszta és szovjetellenes varsói felkelésben veszítette életét, hasonlóan fiához. Felesége ugyanitt harcolt, fogorvos, a háború után egyetemi tanár lett. Másik fiúk matematikaprofesszor a fővárosban.

A „Jednota” 2015-ös utolsó számában a 90 éves Z. Tranda tevékenységét méltatták, mégpedig világiak is. Érdemeit jól jellemzi az utóbbiak írásának címe: *Püspök, aki nem püspökösödött el és Püspök az ökumenizmus szolgálatában*. Az első szerzője említi, hogy Tranda 1982-ben, a kommunista kormány által bevezetett rendkívüli állapot

idején a templomban mondott imát egy letartóztatott ügyvédért, amit még egy egyházi vezető is helytelenített, mondván, hogy istentiszteletre vitte be a politikát. Templomában imádkozott a Szolidaritás 1984-ben orvul meggyilkolt katolikus papjának, Jerzy Popiełuszkónak lelki üdvéért, akinek temetésén reformátusok is részt vettek. A hatalmas lévők tudták, hogy a püspökre nem számíthatnak a szocializmus megszilárdításában, ezért az egyházügyi hivatal figyelte megnyilatkozásait. Egy másik köszönetnyilvánítás szerzője kiemelte, hogy fiatal korában, mint Zelów lelkésze, hívei kedvéért nemcsak megtanult csehül, hanem ezt a nyelvet használta munkájában. A folyóirat több fotót közölt a nyugalmazott püspökről. Az egyikben az úrasztalánál állva látható, mögötte pedig a több méteres kereszt, ami Lengyelországban nem meglepő. Alighanem azért sem, mert a reformátusok így is demonstrálják, hogy keresztények.

A 2016-os évfolyamban és a következő évi első számban bizonyos témakörök ismétlődnek. Ilyenek a judaizmussal folytatott dialógusról, Hulka-Laskowski munkásságáról, a nemzetközi kapcsolatokról, a közép-kelet-európai keresztények budapesti találkozásáról és a reformáció évfordulója alkalmából 2017 szeptemberében Litvániában tartandó konferenciáról szóló írások. Újdonság egy híradás a református egyháznak a múzeumok éjszakán való részvételéről, varsói templomuk és múzeumok bemutatásáról és az akkori hangversenyéről, a reformátusságot és a kálvinisták *Brześci bibliáját* népszerűsítő filmről, valamint a jól és kevésbé ismert lengyelországi református famíliákat ismertető kiállításokról.

A 2015 után közölt anyagok hangvétele megváltozott, és csak az első két szám közölt nyilatkozatokat. „... nem osztottuk a menekülteket keresztényekre és nem keresztényekre” – írta már idézett levelében M. Karski. A lengyel egyházak állásfoglalásában ez olvasható: „Nem kétséges, hogy a lengyelországi és európai migrációs probléma megoldása a jóakarátú emberek több sikon megvalósuló együttműködését igényli [...] A keresztényeknek törekedniük kell az államhatalom és a társadalmi szervezetek megfelelő szerveivel való együttműködésre [...] Nem szabad szem elől veszíteni a jelenlegi migrációs válság fő okát, vagyis a Közel-Keleten és Afrikában folyó háborúkat.”

A 2016-ban Lódźban tartott zsinat érdekes vitája a politikával nem foglalkozó és pártokhoz nem kötődő lelkészekről és presbiterekről szólt. A Kleszczówban rendezett zsinatról tudósító beszámoló egyik témája *Az úrvacsora – az Egyház szentsége* lett. A lengyelországi kálvinisták által a keresztények egységének megteremtésére irányuló, általuk régóta hirdetett törekvés kifejeződése volt Jeremiasz pravoszláv érseknek, a Lengyel Ökumenikus Tanács elnökének, a Keresztény Teológiai Akadémia rektorának halála után megjelent cikk. Többször írtak protestánsok régi sikeres cégjeiről, sőt nyugatiakról is, például a Humboldt családról, amelynek ősei hugenották voltak.

Karski az 500 éves reformációról értekezett, mégpedig kétségeit feltárva, *Szakadás, monstrum, civilizációs esély* címmel. A lengyel parlament katolikus többsége úgy döntött, hogy nem kíván megemlékezni az „egyházszakadás” évfordulójáról, illetve az ünneplés nem állami feladat. Jelent meg cikk a *Biblia* mai értelmezéséről és új ökumenikus fordításáról is.

A „Jednotá”-n kívül a református hívek a varsói, valamint a Bełchatówban, Kleszczówban és Zelówban közösen kiadott folyóiratuk számain kívül kezükbe vehették még a *Kalendarz Ewangelicki* c. évkönyvet. Az „ewangelicki” melléknév jelentése ez esetben is ’evangéliumi’, azaz ’protestáns’.

A „Jednota” több, a reformációval foglalkozó könyvet ajánlott olvasói figyelmébe. A legérdekesebb és a jelenlegi helyzetet is magyarázó munkát a történeti és a vallásföldrajz kutatója, turisztikai profilú felsőoktatási intézmények oktatója, Joanna

Szczepankiewicz-Batrek írta. A reformátusok vallását felnőttként választó sziléziai lengyel szerző a Cseh és Morva Testvérek lengyelországi nyomait vizsgálta rövidített cseh és német nyelvű szöveggel is (*Śladami braci czeskich i morawskich po Polsce*, Varsó, 1015). A csehországi vallási menekültek, jól képzett iparosok első csoportja 1548-ban érkezett Poznańba és két évvel később már létrehozta a Cseh Testvérek gyülekezeteit. Ezeket hamarosan német polgárok és lengyel nemesek erősítették. A csehek nagy veresége, 1620 után újabbak érkeztek a környékre, és félszáznál több egyházközségük létezett. Helyzetük a 17. század második felében vált nehezzé, mert a Lengyelországot elfoglaló protestáns svédok oldalára álltak. Az üldöztetés miatt sokan kivándoroltak, többek között Erdélybe. A Morva Testvérek, német szóval Herrnhutok a Cseh Testvérek utódjai. A kelet-németországi Bautzen környékén, a nyugati szláv szorbok közzé telepedtek le a 18. században, mentek a jelenlegi Nyugat-Lengyelország területére, majd az akkor a Porosz Királysághoz tartozó vidékre, sőt az orosz birodalomba is. II. József császár 1781-es türelmi rendelete után, a 19–20. században nemcsak csehek és morvák által lakott területen, hanem a mostani Dél-Lengyelországban, a cseh határ melletti Cieszyn város környékén éltek. A 19. század elejétől kezdve a Morva Testvérek, nagyrészt takácsok a németek által létrehozott településeken, valamint Lódźban és közelében, így Zelówban találtak munkát.

A Poznań központú Nagy-Lengyelországban 1620-ig több tucat kálvinista gyülekezet létesült. A cseh és morva után létrejött a Jednota lengyel provinciája. A 2. világháború után minden templomuk a katolikusokhoz került. Gdańsk környékén a 18. század végéig volt egy gyülekezetük a Cseh Testvéreknek, német, lengyel, cseh és skót hívekkel. Ennek mára nyoma sem maradt, de a tengerparti „hármastváros” legkisebb tagjában, Sopotban évente néhányszor az evangélikus templomban tartanak református istentiszteletet. Nagy-lengyelországi, ma katolikus templomok a Leszno városin kívül hét településen láthatók.

Sziléziában a 17. század közepén a kíméletlen ellenreformáció következtében kevés kálvinista maradt, de befogadtak lengyelföldi menekülteket, köztük Cseh Testvéreket is. 1742-ben, amikor Szilézia nagyobb része Poroszországhoz került, Strzelinben és környékén találtak menedékre, de fél évszázad múltán Lengyelország közepébe telepedtek. A városban a 20. század kezdetéig volt cseh tanítási nyelvű iskola és az 1939-es német megszállásig a csehet használták liturgikus nyelvként. A jelenleg a római katolikusokkal közösen használt templomon és a Pstrąznában lévön kívül hat településen őrződtek meg a kálvinizmus emlékei. Pstrąznában a 19. század második felében felerősödött a germanizálás, és 1832-től tilos volt cseh nyelvű istentiszteleteket tartani. 1953 óta jár ide utazó lelkesek. A Morva Testvérek sziléziai gyülekezetei 1945-ig léteztek.

Lódź környékén a 18. és 19. század fordulóján a csehek, többségükben takácsok a jobb megélhetés reményében részben Zelówba költöztek, és 1817-től a varsói református konzisztóriumnak voltak alárendelve. A közeli Kucówban néhány tucatnyi cseh földműves telepedett le. Az itteni gyülekezet a zelówi fiáléja lett, az akkor 131 hívőnek az előbbi település lelkesze évente háromszor tartott istentiszteletet. Nem sokkal később Żyrdówban leltek új otthonra és munkára. Zelówban és környékén a csehek megőrizték nyelvüket és kultúrájukat. A II. világháború idején a német megszállók igyekeztek szembefordítani őket a lengyelekkel, majd a csehek az ország közepéből visszatértek egykor elhagyott hazájukba. A jelenben összesen mintegy kétezren tartják magukat cseh származásúnak. Hasonló a helyzet Bełchatówban és Kleszczówban, ahová a bányanyitás miatt 1993-ban felszámolt Kucówból költöztek. A 19. század első felében volt errefelé néhány morva testvéri parókia, de a következő évszázad kezdetére ellengyelesedtek.

Lódzban is volt templomuk, amely most a Lengyelkatolikus Egyházé. A jelenleg használt református templom 1928–32 között épült fel.

A könyv szerzője a meglátogatásra érdemes települések között említi Żyrardówot, ahonnan a 19. és 20. század fordulóján a cseh származásúak többsége Nyugatra emigrált. Az itteni kápolnát a pümkösdista egyház vette bérbe. Zelówból az 1. világháború után kb. 200 magát csehnek valló lakos települt át őshazájába. Lelkészük csak cseh nyelvű istentiszteletet tarthatott. A következő háborút követően kevesen maradtak, bár közösségük most is a legnépesebb Lengyelországban. Az 1960-as években máshová, főleg Łódźba és a déli nagy ipari város Katowicébe költöztek. A Cseh Testvérek leszármazottjai a 19. században az ország húsz, a Morva Testvérek utódjai pedig két településen éltek.

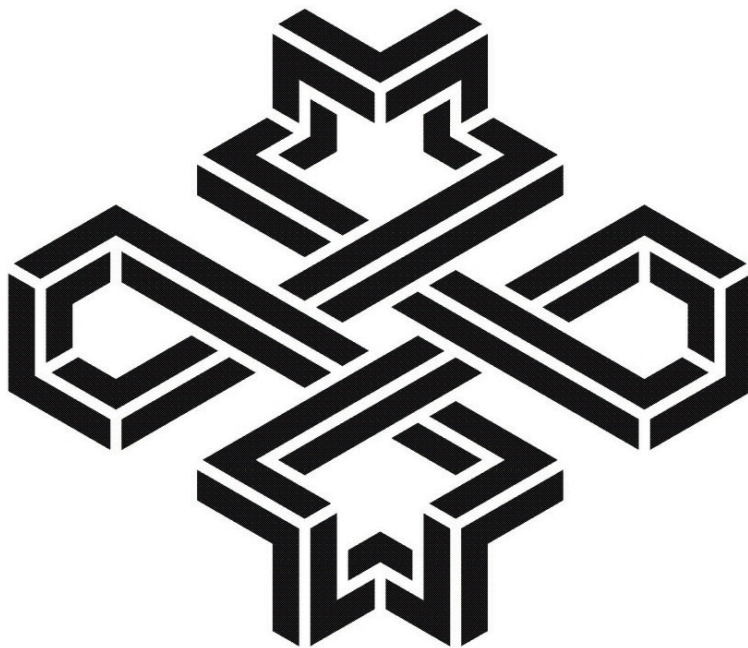
A „Jednota” által ajánlott másik, immár harmadszor kiadott könyv a római katolikus, a pravoszláv, az evangélikus és a református felekezetek összehasonlítása (*Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-awgustburskiego, ewangelicko-reformowanego*, Varsó, 2014). A harmadikat katolikus intézmény, a Wrocław-i Pápai Teológiai Kar jelentette meg. Ez a Strzelinben és környékén élő Cseh Testvérek, csehiek, lengyelek és németek nem könnyű életét mutatja be a 18. század közepétől napjainkig (Jan Rozpędowski: *Jedna społeczność wpisana w historię trzech krajów. Działalność braci czeskich na ziemi strzelińskiej od 1749 r. do chwili, obecnej*, 2015).

A magyar- és lengyelországi reformáció és kálvinizmus 16–17. századi történetében sok a hasonlóság. Hazánkban már a 15. században éltek husziták, a lengyeleknél, a prágai egyetemen tanuló diákok révén, az előző évszázad közepétől, de nagyobb számban csak az 1410-es évek vége után. Magyarországon a lutheránus hit terjesztői 1522-ben vagy még korábban jelentek meg, lengyel földön szintén ekkoriban. Nálunk a kálvinizmus az 1530-as évek második felétől hódított teret, a református egyház taneli-szervezeti kialakítása az 1567-es debreceni zsinattal fejeződött be. Lengyelország belsejébe a Cseh Testvérek 1516 és 1550 között költöztek, és öt esztendővel később egyesültek a lengyel kálvinistákkal, nagyrészt nemesekkel, 1556-ban pedig létrejött az önálló református egyház. Károli Gáspár *Két könyv* c. 1563-as műve még csak a magyar történelem bibliai értelmezése, de felhasználta Heltai Gáspár 1551-ből való bibliáját, így adhatta ki 1590-ben a teljes fordítást. A *Biblia brzeska*, azaz *Brzesci biblia* 1563-ban jelent meg nyomtatásban. Nevét a jelenlegi Belaruszban található városról kapta. A magyarországi reformátusok üldözése 1671-ben kezdődött, gályarabnak három évvel később vitték papjaikat. A lengyelföldi kálvinisták 1656-ban a svédek oldalára álltak, sokan kényszerültek kivándorlásra, de halálal csak 1668-ban büntették őket.

A két ország reformátussága között eltérés, hogy nálunk kezdettől a magyarok vallásának számított, a lengyeleknél viszont nem. Igaz, a hívők többsége már csak származását tekintve idegen. A magyarországi kálvinisták évszázadok óta részesei voltak függetlenségi harcainknak, a lengyelek közül akadtak, akik fegyvert fogtak az 1920-as háborúban, az orosz bolsevikoktól védve hazájukat, és kis számban, de valószínűleg többen részt vettek az 1944-es varsói felkelésben. (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Reformacja>) Nálunk nagy történelmi egyházzól és négy egyházkerületről beszélhetünk, a lengyeleknél „miniegyházzól”, élén egy püspökkel. Magyarországon a katolikusok után a második legnagyobb hívő közösségről beszélhetünk, lengyelföldön jóval nagyobb arányban vannak lutheránusok, azért is, mert a 15. századtól kezdve jókora területe a németek birtokában volt, akiknek a polgárosodás erősödése köszönhető. 2013-as adatok szerint a lengyeleknél még a 19–20. században alakult protestáns egyházak híveinek száma is magasabb, mint a kálvinistáké, így a református közössége csak kilencedik a sorban.

Már az 1500-as évek elején voltak Nyugatról érkezett ariánusok, de 17. századi üldözésük következtében és 1658-ban végrehajtott kiűzésük után Erdélybe menekültek, ahol unitáriusoknak nevezték őket. (https://pl.wikipedia.org/wiki/Protestantyzm_w_Polsce)

Amiben a magyar- és lengyelországi kálvinisták mégis hasonlóak: jó szerveztségű egyházak, hitéletük pezsgő, és szakavatottan kutatják jelenre ható múltjukat. Kiadványaik nálunk érthetően sokkal nagyobb példányszámban és gyakrabban jelennek meg, de nem látunk igazán jelentős különbségeket. Önálló egyetemük és iskoláik csak nálunk vannak, de a lelkészutánpótlással egyiküknek sincsenek komoly nehézségei. A két egyház együttműködésében akadnak tennivalók, és a történelmi kapcsolatokkal is többet lehetne, kellene foglalkozni. (Vö. D. Molnár, I.: *On the Connections between Polish and Hungarian Calvinism in Poland*. In: Kovács, Á. (ed.): *Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe*. Bp., 2009, 132–142.)

Harold Steinacker történetfelfogása és recepciója a magyar történetírásban* (I. rész)

A budapesti születésű osztrák történész, Harold Steinacker (1875–1965) élete során megkülönböztetett figyelemmel kísérte a magyar történetírás eredményeit és vitáit, hiszen a térség múltjának tanulmányozását történetpolitikai „sorskérdésnek” tekintette. Pozíciója, kiindulópontja sok tekintetben hasonló volt a nála jóval fiatalabb Fritz Valjavecéhez¹ (1909–1960), amennyiben mindketten rendelkeztek a téma kutatása által megkívánt magyar nyelvismerettel, származásuk különösen fontos identitásképző tényező volt,² a német *Südstforschung*ban lényeges, a nemzetiszocializmusban pedig legalábbis ellentmondásos szerepet játszottak. A magyar történetírás képviselői Valjavec és Steinacker kutatásait is számon tartották, ám Valjavec történetfelfogása és magyarországi recepciója nagyságrendekkel jobban ismert a hazai szakirodalomban, mint Steinackeré. Tanulmányomban Harold Steinacker történelemmel kapcsolatos nézeteit, a magyar történetírással való vitáit, valamint magyar történeti tárgyú írásait elemzem. Az osztrák történész munkásságáról már több összefoglaló munka (köztük egy disszertáció)³ is született, így írásom középpontjában nem a biográfiai elemek, hanem a vonatkozó magyar szakirodalomban kevésbé ismert recenziók és tanulmányok állnak.⁴

Steinacker történelemről alkotott koncepcióinak bemutatását és értékelését három korszak szerint végzem el. Kiemelten kezelem a *dualizmus* korát, ugyanis az osztrák történész magyar közjogászokkal, politikusokkal és történészekkel folytatott polémiai ekkor váltották ki a legnagyobb visszhangot a hazai irodalomban. A magyar alkotmány- és jogtörténet, az osztrák–magyar viszony múltja élénken foglalkoztatta a kortárs osztrák és magyar történészeket is, akik közül többen – közvetve vagy közvetlenül – hozzászóltak az alábbiakban ismertetendő vitákhoz. Steinacker neve éppen ezért a kortárs magyar történészek, közjogászok körében széles körben ismert volt. A *Monarchia összeomlása és második világháború vége között* – részben a közjogi viták aktualitásának elmúlása miatt – a korábbiakhoz képest már kevésbé volt jelentős, *1945 után* pedig kifejezetten korlátozott maradt Steinacker hazai recepciója.

Történeti működése során Steinacker rendszeresen publikált magyar történetírásról, történelemről szóló írásokat. 1964-ből visszatekintve egyenesen úgy látta, hogy tudományos munkájának „fő célja” az volt, hogy a magyar történetírás múltképét „megszabadítsa” annak „*hungarocentrikusságától*,” s a magyar történelmet sokkal inkább a Habsburg birodalomépítés folyamatába ágyazza. Ez a folyamat pedig szerinte a középső Duna-térség „*struktúrájában*”, tágabban az „*európai államrendszer belső dinamikájának*” keretében értelmezhető.⁵ Ebből adódik, hogy Steinackernek lehetett egy mesterelbeszélése a magyar történeti kérdésekről, amelynek rekonstruálása és diskurzuselemzés módszerével való interpretációja jelen tanulmány írójának célkitűzései közé tartozik.

(*Steinacker történelemmel kapcsolatos nézetei a dualizmus idején*) A leendő osztrák historikus 1893-ban még Budapesten érettségizett, nem sokkal később azonban az apa (Edmund Steinacker)⁶ sikertelen magyarországi politikai szerepvállalása miatt a család Bécsbe költözött. Steinacker ugyanebben az évben beiratkozott a Bécsi Egyetemre, ahol ókori történelmet és klasszika-filológiát tanult, disszertációját pedig a galliai el-

lencsászárok történetéről írta és védte meg. 1897-től az osztrák történetkutató intézet (*Institut für Österreichische Geschichtsforschung* – A továbbiakban: IÖG) külsős tagja volt, s feltehetően először a jelentkezés miatt figyelt fel rá több magyar történész is. Steinacker ugyanis 1898-ig magyar állampolgár volt (a rendes tagsághoz osztrák állampolgárság volt az egyik feltétel), ezért esetében szükség lehetett magyar támogatókra. A kijelentésem feltételeességét az indokolja, hogy nem derül ki egyértelműen, mit takar pontosan „*Steinacker ügye*” abban a Károlyi Árpád által írt rövid levélben, amit szerzője 1897 áprilisában az IÖG igazgatójának (Engelbert Mühlbacher) küldött. Az akkor már két évtizede Bécsben dolgozó Károlyi Árpád a levélben megígérte, hogy Fejérpataky Lászlónak és Szilágyi Sándornak is írni fog Steinackerrel kapcsolatban, majd igyekezett megnyugtatni Mühlbachert: „*Az alapján, amit Ön tegnap nekem H. Steinackerről mondott, nem kétséges, hogy megkapja az ösztöndíjat.*”

Az osztrák történetírás professzionalizációjában⁸ fontos szerepet játszó IÖG 22. kurzusán Steinacker tanárai a már említett Mühlbacher, továbbá Alfons Dopsch, Franz Wickoff és Oswald Redlich voltak. Az intézmény tematikai és módszertani profiljába (a történeti segédtudományokban és forráskezelésben való jártasság megszerzése) illeszkedett vizsgamunkája, amelyet korai pápai oklevelek kutatásából írt.⁹ A későbbi, első-sorban jogtörténettel kapcsolatos viták miatt érdemes még megemlíteni, hogy az osztrák történész két szemesztert végzett a Bécsi Egyetem jogi fakultásán, jóllehet az IÖG oklevéltani gyakorlatain keresztül a középkori alkotmány- és jogtörténet kérdéseivel is foglalkozott. 1901-től közreműködött az IÖG egyik jelentős tudományos projectjében (*Regesta Habsburgica*), amelynek első darabját ő készítette el: a regesztá 1905-ben jelent meg és részletes tájékoztatót nyújtott az 1281 előtt keletkezett, Habsburg grófokkal, hercegekkel kapcsolatos forrásokról. A munka lendülete azonban a résztvevők (Steinacker mellett Heinrich Kretschmayr jött szóba a második kötetnél) érdektelensége miatt az első kötet megjelenése után olyannyira lelassult, hogy a sorozat következő darabja csak 1934-ben jelent meg.¹⁰ Steinacker 1905-től a középkori egyetemes történelem és a történeti segédtudományok docenseként oktatott a Bécsi Egyetemen, 1909-től pedig rendkívüli tanárként Innsbruckban dolgozott.

A fentebb röviden vázolt történeti képzés hatása jól tükröződik Steinacker első tanulmányjaiban. Az IÖG falain belül szerzett tudás és az intézet tanárai meghatározóak voltak Steinacker történeti pályafutásában, amit jól mutat, hogy több alkalommal is tisztelgett mesterei előtt. Mühlbacherről 1903-ban nekrológot írt, az intézet életében szintén meghatározó szerepet játszó Theodor von Sickel (1869 és 1891 között volt igazgató) életéről pedig előadást tartott a német történészek bécsi kongresszusán, amely 1907-ben nyomtatásban is megjelent. A két írás néhány olyan közös elemét ragadnám ki, amelyek minden bizonnyal nem csak tárgyalt tudósok, hanem az írások szerzőjének gondolkodásáról is sokat elárulnak. A nevezett publikációkban jelen van egyrészt a professzionális történeti eszköztár feltétlen tisztelete, ugyanis Steinacker Mühlbachert és Sickelt is hosszasan méltatta a forráskutatás/kezelés terén szerzett érdemeikért. Mühlbacher Karolingokról szóló munkáját (*Deutsche Geschichte unter den Karolingern* – 1896) példaértékűnek minősítette, ugyanis az szerinte megfelel két követelménynek: „*mindent kinyerni a forrásokból, amit tartalmaznak, és semmi olyat, amit nem.*”¹¹ Sickel életútjának elemzésekor bővebben kifejtette nézeteit a kérdésről. Steinacker szerint a történettudomány meghatározó alakjai két módon gyakorolhatnak hatást a diszciplinára, amennyiben egyrészt készíthetnek új értelmezést a múlt személyeiről és folyamatairól, másrészt alkothatnak új módszereket és segédeszközöket (ilyen szerepet játszanak a történeti segédtudományok, oklevél-kritikai módszerek, forráskiadások, regeszták stb.) A

szerző szerint az előbbi múlandó értéket képvisel (hiszen az interpretáció koronként változik), ám az utóbbi maradandóan járul hozzá a történettudomány fejlődéséhez, s ilyen szempontból emelhetők ki Sichel diplomatika terén elért eredményei.¹² Mindez azonban nem jelenti azt (s a professzionalizmusnál ez gyakori jelenség volt), hogy a pályakezdő osztrák historikus ne rendelt volna aktuális politikai célokat (itt: nagynémet nacionalizmus) a tudományos munkához. Mühlbacher és Sichel tudományos munkássága arra is jó példa szerinte, hogy a német területek szellemi összhangban, szoros kapcsolatban vannak egymással, hiszen az általa nagyra tartott osztrák történészek a német tudományos életben is fontos szerepet játszottak.¹³ Steinacker a bemutatott történészekben rendkívül pozitívan értékelt néhány személyiségbeli vonást, például a *praktikusságot*, valamint a *vezetésre, szervezésre való alkalmasságot* – a későbbiekben, más írásaiban ezekre a tulajdonságokra gyakran visszatér majd a történész, ami alapján kétségtelen, hogy inkább a saját történelemszemléletéről, a történetírással kapcsolatos elvárásairól van szó.

Steinacker 1907-ben az osztrák történettudományos közeg számára egy terjedelmes tanulmányt írt a magyar alkotmánytörténet-írás állapotáról és feladatairól.¹⁴ Írásával jelentős szakmai és publicisztikai visszhangot váltott ki magyar és osztrák részről is, itt leírt gondolatai több tekintetben is alapját képezik a történész magyar történelemről és történetírásról alkotott képének, ezért részletesebben térünk ki rá. A tanulmány megírásának szakmai és politikai indítékai is voltak.¹⁵ Származása, életútja miatt a Monarchia nemzeti problémáinak megoldása alapvető kérdés volt Steinacker számára, a megoldás kulcsa pedig szerinte az osztrák-magyar viszony rendezésében rejlett. Abból, amit itt az osztrák történész az osztrák-magyar kapcsolat múltjáról kifejtett, kiderül, hogy a dualizmusban a magyar fél jogait múltbéli érdemeihez képest indokolatlanul soknak tartotta, ezért a rendszer jövőbeli „átszervezéséhez” történeti érveket is igyekezett felsorakoztatni.¹⁶ A fő ellenfelek a tanulmányban a magyar közjogászok, jogtörténészek (különösen Hajnik Imre és Timon Ákos) múltértelmezései, tágabban a függetlenségi gondolatkör képviselőinek történetfelfogása. Mivel a kritizált szerzők gyakran a középkor alkotmányos viszonyait középpontba állítva fejtették ki az ezeréves, mindenkor érvényesülő közjogi magyar géniuszról¹⁷ kialakított téziseiket, ezért a vitatéma Steinacker szakmai képzettségével, érdeklődésével is találkozott. Figyelemreméltó, hogy a szerző döntően nemzetek közötti harcként mutatta be szövegében az egyes álláspontok vitáját. Egy lábjegyzetben kitért ugyanis arra, hogy a nemzetközi összehasonlításban elmaradottnak leírt magyar történetírás felfogása nem azonos az általa bírált jogtörténészekével,¹⁸ ám Steinacker az általa vitatott téziseket rendre úgy mutatta be, hogy azokat a „*magyar tudományosság*” is magáévá tette, illetve egyszerűen „*magyar doktrínának*” nevezte azokat.¹⁹ Steinacker nem említette a Timon Ákos felfogását élesen bíráló kortárs jogászok, jogtörténészek (Balogh Jenő, Schwarz Gusztáv) véleményét, valószínűleg azért, mert nem volt tudása róluk, vagy marginális jelentőségűnek tartotta az ellentétes hangokat.²⁰ Az osztrák történész szerint 1867 óta, Hajnik Imrének köszönhetően egy téves szemlélet (a magánjogias szemléletű, feudális Nyugat szembeállítása a közjogias felfogású magyarsággal) uralkodik a magyar jogtörténetírásban és a magyar tudományos, politikai közéletben.²¹ Részletesen ismertette és kritizálta azokat a szerzőket, akik szerinte a közjogias magyar géniusz elvét vallották/vallják, középpontba helyezve Timon Ákos több kiadást is megélt (akkor már németül is megjelent és így külföldön is ismert) alkotmány- és jogtörténeti tankönyvét. Steinacker írása bizonyos szempontból egyedülálló Timon tankönyvének recepciójában: hatalmas mennyiségű, magyar és külföldi irodalmat ismertetett, így egy diskurzusban helyezte el Timon könyvét, ráadásul egy ellentörténetet is kidolgozott a magyar alkotmánytörténetről – ezt azért is érdemes leszögezni,

mert mindez Steinacker írását még mai szemmel is informatívvá teszi a korabeli vitákkal kapcsolatban. A tanulmány hangsúlya nem valamilyen Szentkorona-tanon (Timon erről való felfogásának ismertetésén és a tan valótlanságnak való minősítésén kívül nem sokat foglalkozott vele), hanem a magyar történelem korai évszázadain volt.²² A magyar történészek figyelmébe ajánlotta ennek a korai szakasznak az antropológiai, faji, földrajzi sajátosságokat kiemelő kutatását.²³ Steinacker szerint a török vagy finnugor (nyelv)eredet vitáját nem lehet a nyelvészet segítségével eldönteni, helyette „társadalomtörténeti” szempontból a honfoglalásra vonatkozó, elbeszélő források alapján arra az álláspontra jutott, hogy a magyar egy „*turkotatár*” vagy Európában egyedülként „*turáni*” nép, amely tipikusan despotikus uralmi forma keretein belül él. Bár Steinackernél gyakran olvasható a földrajzi, gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők fontosságának hangsúlyozása, az „árja” és „finnugor” népektől alapvetően eltérő „turáni” magyar életforma a biológiai öröklés fontossága miatt a földrajzi tér változása (honfoglalás) után is hosszú ideig alapvető történelemmagyarázó tényező az osztrák történésznél.²⁴ A törökös/turáni jelleg magyarázza a magyar katonáskodó, uralkodói habitusú nemesség egészségtelenül nagy számát, a polgárság gyengeségét, és a magyar alkotmányfejlődés nyugatitól eltérő (lassabb, elmaradottabb), inkább a cseh és lengyel példához hasonló jellegét.²⁵ Az eddig felvázolt koncepció elsősorban egy faji elemeket is tartalmazó „*völkisch*” álláspontot²⁶ tükröz, emellett azonban legalább ilyen mértékben megfigyelhető a tanulmányban a professzionális történész érvkészlete vagy a történetiség érvényre juttatásának kívánalma. Timonnál Steinacker történetibb álláspontot képviselt bizonyos kérdésekben, amennyiben felvetette a nemzetet és uralkodót organizmusként egyesítő Szentkorona-tan keletkezésének időbeliségét vagy az egyes törvények érvényességének problematikáját. Míg Timon Ákos szerint a magyar alkotmánytörténet állandó kísérőjelensége a király és nemzet között megosztott közhatalom, addig Steinacker a *történetiség–történetietlenség* fogalmainak segítségével érvelt a Szentkorona-tannal kapcsolatban: „*A magyar állam-jog jogász konstrukciójának nem csupán 1608-ig, de 1848-ig, sőt ma is fontos alapját képező Szent Korona-eszme a legnagyobb magyar jogász: Werbőczy legegyénibb alkotása. Együttel egy jól körülhatárolható, 1490-től 1526-ig terjedő és a rendi hatalom csúcspontjának számító időszak produktuma. És még ebben az időben sem valóságos állapotok kifejeződése, hanem inkább egy rendi óhaj volt. Ebből kifolyólag történetietlennnek tűnik számomra, hogy a magyar jogtörténészek az elbeszéléseik középpontjául a Tripartitum államjogi teóriáját teszik meg. Ez valami olyasmi, mintha a cseh alkotmánytörténet 1308–1490-ig az Ulászló-féle országrend alapján készítenénk el. Annak bizonyítását a rendelkezésemre álló tértől függően egy későbbi alkalommal végzem el, hogy a Werbőczy-féle teóriának az 1308–1490 közötti időszak történelmi valóságához semmi köze sincs, és az 1526-os törvények sem ismerték el annak lényegi elemeit.*”²⁷

Az osztrák történétírók közül Arnold Luschin von Ebengreuth (1841–1932) grazi jog- és gazdaságtörténész szólott hozzá Steinacker és Timon alkotmánytörténettel kapcsolatos nézeteihez. 1908-ban Gustav Schmoller évkönyvében mutatta be Timon felfogását és Steinacker kritikáját az olvasóközönségnek.²⁸ Összességében hasonló érvekkel bírálta Timont és rendkívül elismerően írt Steinacker tanulmányáról. Luschin egyáltalán nem tett különbséget a magyar történetírás egésze és a bíralt magyar jogtörténész szemlélete között. Szerinte a Timon esetében kritizált elfogultság és tudományos visszamaradottság a magyar történetírás egészére érvényes, ennek oka pedig a magyar nemzeti karakterben keresendő: „*Talán nincs erősebb nemzeti öntudattal rendelkező nép, mint a magyar. 50 évvel ezelőtt*”²⁹ *élég gyakran hallottam Magyarországon, Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita, és az ismertetett munkák jól mutatják, hogy ez a szemlélet még ma is*

hat. Ezért a magyar történetírás, és vele együtt szerzőnk [Timon] egyet-mást axiómaként fogad el, amit a német kutatás legfelsőbb bizonyításra váró kijelentésnek tart.”³⁰ Írása végén Luschin elsősorban azért dicsérte és ajánlotta az olvasók figyelmébe Steinacker írását, mert kollégája a magyar nyelv ismeretében írt Timonról kritikát. Végezetül azt is kiemelte, hogy egyetért Steinackernek a Szentkorona-tanról adott értelmezésével.

Néhány évvel később Steinacker már sokkal nyíltabban vett részt aktuálpolitikai és közjogi vitákban. Kiemelkedik ebben a magyar politikusokkal (Apponyi Albert, Zichy Tivadar) folytatott vitája, valamint a Monarchia átalakításáról vallott nézeteinek több fórumon való hirdetése. Az *Österreichische Rundschau* lapjain 1910-ben és 1912-ben publikált a Monarchia közjogi természetéről érkező polemikus írásokat abból a célból, hogy Ferenc Ferdinánd nézeteire hatást gyakoroljon és előkészítse a trónváltást.³¹ Steinackernek Apponyi Albert egy St. Louis-ban tartott beszéde szolgáltatta ehhez az apropót.³² Az osztrák történész szerint a magyar közjog művelőjétől „teljes tudományos objektivitás” lett volna elvárható egy ilyen téma tárgyalásánál, azonban szerinte Apponyi előadása inkább azt mutatja, hogy a magyaroknál a jogtudomány, történelem és a politika között szoros összefüggés van.³³ Steinacker az *objektív-elfogult történelemszemlélet* ellentétpárját népekre vetítette ki: a történelem feladata az lenne szerinte, hogy a nemzeteknek az „igazság tükrét” tartsa, így a nemzeti büszkeség „valós” és nem „elképzelt” értékekre építhető. A magyaroknál azonban hibás (ti. a Timon-féle) történelemszemlélet uralkodik, s ez az általánosító kijelentés magyarázhatja, hogy ezúttal a magyar történetírással szemben is erősebb kijelentések olvashatók: „A magyar történészeknek nincs bátorságuk merész viták útján csillapítani a veszélyes tüzet: ellenkezőleg, sokan közülük még szítják is.”³⁴ A továbbiakban Steinacker Apponyival szemben hosszasan fejtegette, hogy a Monarchia problémáit csak úgy lehet megoldani, ha szövetségi állammá (*Bundesstaat*) alakítják át, és erre a változtatásra szerinte a reálunió ténye ad lehetőséget – Apponyival szemben Steinacker *reálunió*nak, és nem *perszónalunió*nak tartotta Ausztria és Magyarország viszonyát. Abban Friedrich Tegner osztrák centralista közjogász felfogásával³⁵ értett egyet, hogy a dualizmus (amelyet mindketten „*birodalomként*” és nem államszövetségként értelmeztek) fenntarthatatlan. Szerinte a magyar fél túlzott mértékű hatalmat szerzett a Monarchia kül- és belpolitikájának irányításában, így az „*összmonarchia*” lényegében megbénult, tovább nem működőképes.³⁶ Az „*elmaradottságot*” (*Rückständigkeit*) az osztrákkal szemben itt is a magyar fél képviseli, hiszen az egyezkedésre épülő, rendi szerkezetű alkotmánya ellentétes a modern állami-ság kritériumaival, ráadásul a rendi szemlélet a történelem folyamán mindig anarchiát generált, például Mohács idejében. A nemzet és uralkodót egy államszemélyiségben egyesítő, Apponyi és Timon által hirdetett Szentkorona-tan soha nem érvényesült a magyar alkotmánytörténelemben, hiszen a király és nemzet szembenállásából kiinduló rendi alkotmány ezzel teljesen ellentétes elvekre épült – a magyar jogtörténészek jövőbeli feladata tehát a rendi alkotmány fogalmának tisztázása, történetének tanulmányozása.³⁷ Két évvel később megjelent írásának hangsúlya már kevésbé a történeti fejtegetéseken, inkább a Monarchia reálunió voltának és az erőpolitika kulcsszerepének bizonyításán volt.³⁸ Steinacker a hatalmi politika jelentőségét hangsúlyozta a jogi kérdésekkel szemben: a Monarchia a nemzetközi politikában és a történelem „*nagy összefüggései*” számára egységesnek, birodalomnak látszik.³⁹ Amennyiben viszont a jogi kérdések kerülnek előtérbe, akkor sem tartható a „*magyar felfogást*” reprezentáló Apponyi Albert álláspontja a perszónalunióról, hiszen az két szuverén állam között jön létre, Magyarország pedig jogilag nem önálló állam.⁴⁰ A vita ezek után levelezés formájában folytatódott Apponyi és Steinacker között (1914–1915). A korrespondencia során a felek lényegében

az általuk korábban leírt érveket ismételték meg. Saját országuk alkotmányfejlődésüket rendszeresen „organikusnak” és demokratikusnak, míg a levelezőpartner hazájának berendezkedését „mechanikusnak” és antidemokratikusnak nevezték.⁴¹ Steinacker a keresetynység védőbástyájának toposzát támadta és azzal érvelt, hogy a magyarok mindig is a Nyugat védelmére szorultak, például a mongol és török invázióval szemben. Ebből az következik szerinte, hogy csak egy nagyhatalomra támaszkodva védhetik meg magukat a világháborúban is, ezt diktálják a hatalmi-politikai realitások.⁴² Bármennyire is óvatoskodott Steinacker a magyarokra alkalmazott kifejezésekkel, Apponyi végül megszakította vele a levelezést a magyar nemzeti érdekeknek való „hadüzenet” (ti. Steinacker Monarchiáról való felfogása) miatt.⁴³

Nem Apponyi volt az egyetlen magyar politikus, aki Steinacker közjogi nézetei vitatására tollat ragadott. 1910-ben Zichy Tivadar (1847–1927) vitázott a történésszel az Österreichische Rundschau hasábjain. Zichy nem az alkotmánytörténeti, közjogi vonatkozásokat taglalta rövid cikkében, hanem egy praktikus megfontolásra hívta fel a figyelmet: a közjogi viták német nyelven keletkezett visszhangja a németországi olvasóközönseget a magyarok ellen fordíthatja, ezzel pedig közvetve a Monarchia németekkel való szövetségének is árt. Célszerű lenne tehát megbékélésre törekedni, Steinackernek ezért mérsékelnie kellene saját álláspontját. Steinacker vele szemben úgy látta, hogy az osztrák fél csak védekezik a magyarral szemben, s közölte, hogy a Monarchia átalakításáról vallott nézeteit csak akkor vonja vissza, ha a magyarországi vezetők nem nyomják el a nemzetiségieket és nem veszélyeztetik ezzel a politikai stabilitást.⁴⁴

Steinacker *Mitteleuropa*-felfogása ismert kérdés a szakirodalomban.⁴⁵ Az osztrák történész kortársai jelentős részénél és Friedrich Naumannál radikálisabban érvelt, amennyiben nem Közép-Európa liberálisabb szellemben való gazdasági egyesülése volt számára az eszme fontos tartalma, hanem a nemzetiségi kérdés centralizáció útján való megoldása.⁴⁶ Egy 1914-ben megjelent cikkében (*Ausztria és Magyarország*) a háborút önmagáért élte: szerinte lényegtelen, hogy vereséggel vagy győzelemmel fog végződni a küzdelem, hiszen a harc mindenképpen összekovácsolja a különböző „kultúrfokot” álló népeket (elsősorban az osztrákot és a magyart).⁴⁷ A háború iránt osztrák és magyar lelkesedést kihasználva Steinacker szerint meg kellene megvalósítani a centralista törekvéseket, ezt diktálják ugyanis a hatalmi-politikai realitások a magyar fél számára is. A közjogi vitákat nem lehet jogi úton rendezni, ezért a praktikus politikai szempontok alapján kell közös nevezőre jutni: „Ezért Magyarország Ausztriához való viszonyát nem jogi problémaként, hanem a célszerűség szempontjából kell kezelni. A jogi kérdést mindkét állam tudósai élénken vitatják; és ez mindig is így lesz. Mert ebben az esetben jogtörténeti nézetekről és jogászai konstrukciókról van szó, egyszóval tudományos meggyőződésekéről, amelyeket új tényanyaggal lehet megváltoztatni, nem pedig a jelen eseményeinek és a kívánt jövőnek megfelelően. A múlt alapján a jövőre nézve a célszerűség mértékét megadni próbáló történetpolitikai tekintet számára viszont ennek [A jelenhez és az elérni kívánt jövőhöz való igazodásnak – T.L.D.] lehet és kell meghatározónak lennie.”⁴⁸ A „célszerű” Steinacker szerint az lenne a magyarok számára, ha egy nagyhatalomhoz tartoznának, hiszen függetlenként nem tudnák (korábban sem tudták) magukat megvédeni a keletről érkező fenyegetésekkel szemben. A nagyhatalmi státuszt más országok (Franciaország, Poroszország) csak a rendi szabadságok felszámolásával tudnák elérni. Ahol ez nem sikerült teljesen (az osztrák–magyar viszony történetében), ott a külső veszély (török hódítás) elhárítása sem valósult meg könnyedén – a világháborúban persze megvalósulhat az oroszokkal szemben, ehhez azonban a centralizáció útjára kell lépni.⁴⁹ A „praktikus szempontokat” itt a jogtörténeti érvelés fölé helyező

Steinacker mindezzel együtt azért nem hagyott fel a magyar jogtörténetírás bírálatával. Egy szintén 1914-ben megjelent írását Timon Ákos németül megjelent tankönyvének második kiadása (1909) motiválta.⁵⁰ Steinacker Timon szemére hányt, hogy nem válaszolt a külföldi kritikusainak érveire, jóllehet ő maga sem reagált a magyar jogtörténész tanítványának (Schiller Bódog) németül megjelent írására (ld. erről a későbbieket). Szerinte Timon a középkori forrásokra a már korábban megfogalmazott nézetét erőltette rá, hiszen az általa magyar sajátosságként elkönyvelt koronázási elemek (például, hogy egy adott koronával kellett történnie a koronázásnak) máshol is előfordultak Európában. A Szentkorona-tan lényegét, a király személye felett álló modern államszemélyiséget viszont nem találta semmilyen oklevélben, pedig saját gyűjtéssel rendelkezik a vonatkozó forrásokról.⁵¹ Steinacker a továbbiakban francia, angol és német kritikusok övével egyező észrevételeit idézte Timon tankönyvéről, amivel azt próbálta demonstrálni, hogy egyáltalán nem politikai, hanem tudományos érvekkel támadják a magyar jogtörténész munkáját. A recenziót nemzetkarakterológiai fejtegetésekkel zárta: szerinte a magyarok abból a szempontból kelet-európai népekhez és a szlávokhoz állnak közelebb, hogy az egyéb kulturális hatások mellett kezdetben a török–finn–mongol vér és szellemiség keveredett bennük. Végezetül a magyar történetírásnak felrótta, hogy a forráskiadás terén a német és olasz állapotokhoz képest elmaradott állapotban van.⁵²

Steinacker történelmi pozíciója a fenti írások és viták tükrében vegyes, ellentmondásosként is értékelhető elemekből épült fel, amennyiben historiográfiai fogalmak, folyamatok reprezentánsaként értelmezzük. Más osztrák történészekhez képest⁵³ már korán megfigyelhető esetében a völkisch, sőt faji alapú (ezért esszencialista) történelemszemlélet, jóllehet bizonyos jogtörténeti kérdésekben (különösen a Szentkorona-tan és az alkotmánytörténet kapcsán) történetibb szemlélet jellemezte, mint az általa bírált Timon Ákost, azaz Steinacker – más Timon-bírálóhoz hasonlóan – felhívta a figyelmet az egyes korszakok eltérő jellegére, az időbeliség szerepére. A történeti érvelés és a bemutatott professzionalizmus volt a közös vonás közte és néhány kortárs (bécsi) magyar történész között.⁵⁴ A forráskritikára, adatkutatásra, empiriára és segéd tudományokra épülő professzionalizmus kötötte össze néhány magyar pályatársával, politikai kérdésekben elfoglalt pozíciója, völkisch/faji alapú szemlélete és Timon munkásságát egyfajta általános magyar véleménynek bemutató érvelése viszont alapvető törésvonal volt.⁵⁵

(Magyar reflexiók Steinacker nézeteire a dualizmus idején) Elsőként a publicisztikában megjelent reakciókat mutatom be, majd kitérek Timon Ákos és a hozzá köthető jogtörténészek, politikusok válaszára, végül a történetírás különböző fórumain megjelent véleményekre. A Budapesti Hírlap több cikkben vette védelmébe Timon és Apponyi Albert nézeteit Steinackerrel szemben. A cikkek szerzői nem mentek bele az egyes történeti kérdések megvitatásába, inkább csak tartalmi ismertetést közöltek az osztrák történészek tanulmányairól és politikai tendenciák kiszolgálásával vádolták őket. Egy 1908-as írás Tezner, Luschin és Steinacker írásait foglalta röviden össze, majd arra hívta fel a figyelmet, hogy a tudományos folyóiratok hasábjain megjelent osztrák munkák magyar nemzeti szempontból még veszélyesebbek, mint a publicisztikában napvilágot látott írások. Emellett a cikk szerzője általánosító kifejezéseket használt („osztrák tudósok”), amivel erősítette a szembenállások nemzeti jellegét. *„Ezekből az igen előkelő német tudományos irodalmi folyóiratokban megjelent mutatóanyagokból kiviláglik, hogy az osztrák tudósok szövetségeseikül szegődtek abban a háborúban, a melyet az osztrák politikai közvélemény, a sajtó, az udvari és hivatalos körök a nemzeti küzdelmek megindulásának időpontjától kezdve szakadatlanul és fokozódó, hevességgel viselnek ellenünk. Az osztrák*

*rák tudósok e magyarelles hadviselése azért is veszedelmesebb a politikai sajtó hasonló célzatú támadásánál, mert az objektív tudomány igazságának mezébe öltöztetve, nagyon alkalmas arra, hogy a legtárgyvilagosabban is gondolkozó külföldi tudósokat, államférfiakat és politikusokat megtéveszse.*⁷⁵⁶

A Timon nézeteihez köthető jogtörténészek reakciói külön tömböt képeznek. Steinacker 1907-es írására a jogtörténészek közül Timon tanítványa válaszolt először, két német nyelvű cikkben a Pester Llyod hasábjain.⁵⁷ Schiller Bódog (1877–1914) már csak azért is érintve érezhette magát, mert ő fordította németre Timon tankönyvét, s a fordítás kivitelezéséről (a magyarországi városneveket Schiller nem fordította le németre) Steinacker a következőket írta: *„mindenkinek megvan a megfelelő joga hozzá, hogy nevetségessé tegye magát.*”⁵⁸ Schiller a legfontosabb pontokat tekintve magáévá tette Timon alkotmánytörténeti szemléletét. A demokratikus magyar közjogi géniusz tételéből indult ki például egy szintén 1907-ben megjelent cikkében, ahol Werbőczyt a modern demokratikus mozgalmak előharcosaként állította be: *„A hatvani országgyűlés, amely Werbőczyt nádorrá választotta, végre kifejezetten és egyenesen kizárólag az országgyűlés által választott tanácsosoknak javaslatához és hozzájárulásához kötötte a királyt. Ez nem sokkal kevesebb, mint a modern parlamentáris kormányzat gondolata. Európa alkotmánytörténetében Werbőczy előtt senki nem közelítette meg ennyire ezt a gondolatot. Ma van felelős parlamentáris kormányunk. Ám a Werbőczy problémája: hogy a nemzetnek, és pedig a nép széles rétegeinek az állami hatalom gyakorlásában részvétel biztosíttassék, még ma sincs megoldva egészen. Ha ő ma közöttünk élne, a legelső sorban küzdene újabb alkotmánybiztosítékokért és az általános választói jogért.*”⁵⁹ Nem meglepő tehát, hogy Steinackernek szánt válaszában kiállt a megtámadott mestere mellett. Schiller vitairata szerint az osztrák történészeknek vannak tudományos érdemei, ám írására az osztrák centralizmus eszméje nyomja rá bélyegét. Nyíltan érvelt a magyar alkotmányfejlődés historizálásával szemben: szerinte a magyar alkotmány és a megosztott közhatalom gyakorlata nem meghatározott térben és időben keletkeztek és nem egyes személyek (pl. Werbőczy) alkotásai.⁶⁰ Szerinte téves Hajnik Imrét elmaradott szemléletű tudósnak beállítani, mert az ő idejében még külföldön is élénk viták zajlottak arról, hogy egy adott intézmény vagy város közjogi, esetleg magánjogi természetének számított-e a középkorban. A továbbiakban Schiller a magyar alkotmány- és jogfejlődés jellegzetes közjogiságát vette védelmébe, amit kiemelt fontosságúnak tartott: *„A közjogi színezet annak a tannak a logikus előfeltétele, hogy a mai magyar alkotmány lényegét tekintve azonos a korábbi évszázadok alkotmányának szerkezetével. Erről a logikai feltételről hitte azt Steinacker, hogy cáfolni tudja.*”⁶¹ A cikk fő kérdése az, hogy miben nyilvánult meg az említett azonosság? Schiller úgy gondolta, hogy ha voltak is bizonyos különbségek a középkori és a modern törvényhozás között, a király és a nemzet mindig osztoztak a közhatalmon a magyar történelem során. A megosztott közhatalom eszméjét leginkább a Timon által vallott és a Steinacker által vitatott Szentkorona-tan fejezi ki, ami kizárja a rendi alkotmány érvényesülését: *„Mert ha az, amit a Szentkorona-tan magában foglal, a különböző dinasztiákból származó királyok idején élő jog volt, akkor Magyarországnak soha nem volt rendi alkotmánya.*”⁶² Szerinte hiába mutatták ki osztrák tudósok a Szentkorona-tan egyes elemeinek európai párhuzamait, mert ezek az analógiák mindössze formális és nem tartalmi hasonlóságok. Schiller valószínűleg később is részt vett volna a Steinackerrel való vitákban, ha 1914-ben nem ragadja el a halál.⁶³

Maga Timon Ákos több alkalommal ígéretet tett arra, hogy részletesen válaszol a külföldi bírálatokra, a válasz azonban nem készült el.⁶⁴ Steinackernek később és rövid terjedelemben válaszolt, tankönyvének új kiadásaiban és döntően a Szentkorona-tanra fókuszálva. Timon

érvelését érdemes bővebben idézni: „Míg Schreuer H. [...] és Kadlec K. [...] tanításom ellen főleg azt hozták fel, hogy a szent korona elmélete és az azon felépülő államszervezet nem specifikus magyar alkotmányfejlődés, nem a magyar nemzet közéletének legsajátosabb alkotása, mert a korona a nyugati államokban is, nevezetesen a német birodalomban és még inkább Cseh- és Lengyelországban közjogi fogalomként vált, nem csak a királyt jelenti, hanem az országot (regnum), sőt az államot is [...]; addig újabban Steinacker H. [...] és utánna Luschin A. [...] azt állítják, hogy a szent korona elmélete Werbőczy-nek legegényebb alkotása [...] és a szent korona államszervezet csak egy rövid időszaknak (1490–1526. év) produktuma, a midőn a rendi hatalom Magyarországon tetőpontját érte el. Ez a két állítás merőben ellentmond egymásnak; mert ha a szent korona elmélete Werbőczynek legegényebb alkotása, akkor annak analógiáját hiába keressük Német-, Cseh- és Lengyelország középkori alkotmányfejlődésében, ha pedig a magyar szent korona államszervezet analógiáját más államok középkori alkotmányfejlődésében is megtaláljuk, akkor a szent korona elmélete nem lehet Werbőczynek legegényebb alkotása.”⁶⁵ Itt arra hívnám fel a figyelmet, hogy Timon számára a Szentkorona-tan fogalma gyakorlatilag minden koronával kapcsolatos gondolatot lefedett. Ezért látta ellentmondásosnak, hogy a korona államhatalmat szimbolizáló jellegét egyes szerzők (Hans Schreuer) európai jelenségnek, míg más történészek (Luschin, Steinacker) egyedül Werbőczy konstrukciójának tartották a nemességet és a királyt egyesítő organikus korona teóriáját. Ez aláhúzza Timon jogtörténeti szemléletének azt a sajátosságát, hogy számára a Szentkorona-tan egy eleve adott és a magyar alkotmányfejlődést átfogó, lényegét tekintve változatlan eszme.⁶⁶

A magyar történészek különböző módon reagáltak. A Steinacker ellenében megfogalmazott véleményeknek a Századok több alkalommal teret biztosított, az osztrák történész bizonyos nézeteit tehát nem csak a publicisztikában és a Timonhoz hasonló gondolkodású jogtörténészek utasították el, hanem a magyar történetírás hivatalos orgánuma is. 1914-ben a Szemle rovat írója (lehetséges, hogy Domanovszky Sándor szerkesztő) röviden kommentálta a Historische Zeitschrift oldalain megjelent Timon-kritikát: „[Steinacker] Türelmetlen és fensőbbeséges hangon támadja Timon elméletét a magyar szentkorona tanáról és a magyar nemzet állam- és jogalkotásáról, a mi ellen különben francia és angol (orosok) bírálók idézgetésén kívül semmi komolyat nem hoz fel. A sokszor csodálatosan naiv bírálatot Steinacker egy, a magyar történettudomány ellen intézett dühös és tapintatlan kirohanással végzi. De magunk is óhajtanók, hogy a[z] általa kívánt munkálatok már el volnának végezve.”⁶⁷ A következő évben két szemléletű nyílt levél jelent meg a folyóiratban: az egyiket egy névtelen szerző küldte be, a másikat Eckhart Ferenc jegyezte. Az első levél írója a szerinte egyáltalán nem elmaradott magyar történetírást vette védelmébe, mondván, a Steinacker által kifogásolt hiányosságok (pl. forráskiadás terén) más ország esetében is megfigyelhetők. A magyarság Kelethez való sorolása ellen is tiltakozott a levél szerzője: „Azt sem mi fogjuk eldönteni, ép oly kevéssé Steinacker Harold úr tudatosan rossz értelemben idézett könyvcímekkel, hogy a magyar Kelet avagy Nyugat népe-e? A magyar nemzet azon a helyen fog állani a népek sorában, a melyet magának kiérdemelt, kiküzdött...”⁶⁸ Bizonyára a Timon-féle Szentkorona-tant is magáénak vallotta, ugyanis szerinte nincs olyan forrás, amely annak ellentmondana.⁶⁹ Eckhart Ferenc a folyóirat szerkesztőinek címzett, alig háromoldalas közleményében nem nevezett meg konkrét személyeket ellenfelül, hanem rendkívül óvatosan, a professzionalizmus érvanyagával támadva, mindkét vitatkozó felet elmarasztalta hiányos forrásismereteik miatt.⁷⁰ Eckhart levele azért is fontos, mert jól tükrözi azt a pozíciót, amit ő és az ekkor szintén Bécsben dolgozó Szekfű Gyula foglaltak el Steinackerrel szemben: e két név később gyakran fel fog tűnni a recepcióban. Egyetértettek Steinacker Timon-kritikájával, azaz ők is elmaradottnak tartották a

magyar jogtörténész felfogását a Szentkorona-tanról és alkotmánytörténetéről. Ugyanakkor az osztrák történész politikai szerepvállalása, valamint az általa a magyar jogtörténetírás és Timon közé tett egyenlőségjel elfogadhatatlan volt Szekfűék számára.

Eckhart és Szekfű történelemszemléletében közös pont volt a völkisch/faji gondolatok elutasítása, ami a *patrimoniális állam teóriájával* jól érzékeltethető. A két történész (bár ide sorolható még tanáruk, Marczali Henrik felfogása is) az első magyar királyok uralmának korlátlanágát az uralkodó magángazdasági hatalmára épülő patrimoniális berendezkedéssel magyarázták, ezzel a fajiság kérdését háttérbe szorították és összeurópai fejlődésbe ágyazták a magyar alkotmánytörténeti folyamatokat, ráadásul Timon demokratikus magyar géniusról szóló elméletét is cáfolták.⁷¹ A Habsburg időszak megítélése sem volt minden esetben pozitív Eckhart és Szekfű értelmezésében, jöllehet egyes, a rendi szabadságjogokkal szemben a modernizációt szorgalmazó uralkodót kedvező fényben tüntettek fel. Mindketten a Habsburg vámpolitikát kárhoztatták a magyar fél gazdasági elmaradottságáért (esetenként gyarmati státuszáért), a neoabszolutizmus korának modernizációs jelentőségét Steinackerhez képest pedig jelentősen relativizálták.⁷² Fontos még kiemelni, hogy a magyar állami önállóság téziséből kiindulva *A magyar állam életrajzát* író Szekfű magáénak vallotta a Szentkorona-eszme területi és közjogi integritást hirdető változatát.⁷³ A király és nemzet egységét hirdető tan kialakulását viszont nem időtlenítette, hanem a rendi korszakba helyezte, ami jelezte a Timon szemléletével való szembehelyezkedést. Eckhart és Szekfű többek között két csoport között próbált balanszírozni a dualizmus idején: nem értettek egyet Timon, Apponyi és más, közjogi küzdelmekben előszeretettel résztvevő magyar jogtörténésszel/közjogásszal, ezzel együtt e tábor osztrák ellenfeivel sem. Véleményem szerint Szekfű könyve reflektált ezekre a vitákra, s részben ezek az összecsapások járultak hozzá keletkezéséhez. A magyar állam életrajza németül jelent meg eredetileg, s több osztrák történész (Gustav Turba, Heinrich Ritter von Srbik, Theodor Mayer, Wilhelm Bauer) figyelmét is felkeltette, akik egymásnak írt levelek és recenziók formájában értékelték a művet. Itt azért térek ki röviden erre, mert fontos viszonyítási pontjuk volt Steinackernek a magyar jogtörténészekkel/közjogászokkal való vitája, ennek fényében értékelték Szekfű művét: mindez szükségessé teszi a tanulmányom témája miatt, hogy a könyvet ebben a diskurzusban értelmezzem.

Az említett osztrák történészek közül Mayer és Srbik alkotmány- és közigazgatás-történettel is foglalkoztak gazdaságtörténet mellett, valamint részt vettek az IÖG képzésein, tehát jelentős szakmai képzettséggel és némi nemzeti elfogultsággal szóltak hozzá Steinacker és Timon vitájához.⁷⁴ Gustav Turba – Steinackerhez hasonlóan és az előbb említett történészekkel ellentétben – közvetlenül érintett volt a Monarchia közjogi vitáiban, az ő motivációja és a könyvről adott értelmezése ebből a tényből vezethető le.⁷⁵ Wilhelm Bauer 1918 áprilisában ajánlotta Srbik figyelmébe Szekfű munkáját, amelyet „*minden irányzatossága ellenére*” jó könyvnek minősített.⁷⁶ Srbik már júniusban elkészült a róla írt recenziójával, amelyet a MIOG közölt. Írása elején a Timonról szóló vitákból indult ki: osztrák és magyar részről egyaránt kifogásolható szerinte a durva hangnem és a túlzásokba eső ítéletalkotás ezekben a polémiákban. Ezzel együtt kihangsúlyozta, hogy a magyar történetírás csak akkor lehet közép-európai színvonalú (szembeállítva a fogalmat a kelet-európaisággal, ami ezek szerint Srbik szerint is elmaradottságot jelentett), ha igyekszik megfogadni a kapott kritikákat. Ebből a szempontból elismeréssel illette Szekfű könyvét, mert szerinte gazdag tudásra és önálló felfogásra épül, s bár nyíltan „*magyar nemzeti érzés*” vezette tollát, mégis „*objektíven*” próbálta megítélni a németeket és a Habsburgokat.⁷⁷ De azért nem elég „objektíven”: Srbik szerint jobban ki kellett volna hangsúlyozni a magyarországi német „*kolonizáció*” kulturális jelentőségét, a német „*népi erő*” törökök ellen hozott áldozatait, 1848-at és a Bach-rendszert

pedig elfogulatlanabban lenne szükséges bemutatni. Összegzésében kedvező benyomásáról írt: a könyv előrelépés a korábbi magyar történetíráshoz képest, és csak egy államférfiként gondolkodó történész írhatta, hiszen a közép-európai kultúrközösséghez való tartozás szükségességét Szekfű is belátta.⁷⁸ Theodor Mayer Srbiánál hosszabban mutatta be a könyvet az újonnan alapított, ám kérészerűtlen „*Österreich. Zeitschrift für Geschichte*” című osztrák folyóiratban, ahol a szomszédos népek történeti irodalmának ismertetése céljából külön rovatot indítottak.⁷⁹ Srbiához hasonlóan Szekfű érdeméért könyvelte el Mayer azt, hogy Közép-Európához akar csatlakozni kulturális és tudományos értelemben. Kiemelte, hogy a mű írója megszabadította a magyar történelmet a Szentkorona-tan és az „*őskalmány*” történetetlen felfogásától is (ezzel kissé túlzott, mivel a magyar történetírás főbb képviselői korábban sem tették magukévá Timon szemléletét).⁸⁰ A már korábban idézett osztrák szerzőkhöz hasonlóan a magyar történeti fejlődést a Nyugathoz képest határozottan elmaradottnak látta. Ezt a fejletlenséget azonban nem valamilyen különleges magyar „*nemzeti pszichéből*” (vagy völkisch érvelés alapján), hanem történelmi (elsősorban politikai) körülményekből vezette le és a magyar rendek Habsburg-ellenes küzdelmeivel okolta. A rendek ugyanis nem ismerték fel a „*fő feladatukat*”, a török veszély elhárítását, ezért nem voltak kellően áldozatkészek a Habsburgok irányában.⁸¹

A fenti kitérével igyekeztem szemléltetni, hogy Szekfű könyvét érdemes a fent vázolt osztrák–magyar történeti diskurzusban értelmezni. Így a magyar történész Steinackerrel ellentétes vagy egyező véleménye is körvonalazható annak ellenére, hogy osztrák kollégája nem reflektált közvetlenül a műre – később azonban követni fogja Szekfű munkásságát. Az a fajta magyar történeti álláspont, amely (alkotmány)történeti kérdésekben a Timon-iskolához és az osztrák történetíráshoz képest határozza meg magát, a későbbi évtizedekben is markáns volt: a magyar történetírók számára a dualizmus vitái meghatározó kiindulópontot jelentettek (ez indokolta a részletesebb ismertetést), mint arra többször vissza fogok térni. A Monarchia összeomlása után a korábbiakhoz hasonló intenzitású vitákra már nem került sor Steinacker és a magyar történészek között, a közvetett polémia viszont folytatódott.

JEGYZETEK

- * A tanulmány elkészítését a bécsi Collegium Hungaricum „CH/Junior” (Tempus Közalapítvány) és az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány rövid tartózkodásra szóló ösztöndíja támogatta.
- 1 Valjavechez magyarul: *Orosz László*: Tudomány és politika. (Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban.) Bp., 2014.
 - 2 Norbert Spannenberger szerint a Bécsben született és Bánátban nevelkedett Valjavec identitását két „világ” tapasztalata alakította döntően: a nemzetiségi harcokkal tarkított provincializmus (Bánát), valamint a bécsi német polgári kultúráé. Harold Steinackerre apjának, Edmund Steinackernek kudarccal végződött magyarországi politikai szereplése, majd Bécsbe költözése volt jelentős befolyással. *Norbert Spannenberger*: Die Josephinismusinterpretation von Friedrich (Fritz) Valjavec. In: Josephinismus zwischen den Regimen. (Eduard Winter, Fritz Valjavec und die zentraleuropäischen Historiographien im 20. Jahrhundert.) Franz Leander Fillafer–Thomas Wallnig (Hgs.). Wien–Köln–Weimar, 2016. 141–143. *Gerhard Péter*: Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. (Fest Imre és Edmund Steinacker esete.) Aetas 23. (2008) 25–45.
 - 3 *Anna Schader*: Harold Steinacker (1875–1965). (Sein Weg in den Nationalsozialismus). Dissertation Klagenfurt, 1997. *Renate Spreitzer*: Harold Steinacker (1875–1965). (Ein Leben für „Volk und Geschichte”). In: Karel Hruza (Hg.): *Österreichische Historiker*, Bd. 1. Wien–Köln–Weimar. 191–223. Anna Schader disszertációja nem csupán alapos életrajzzal szolgál és részletezi Steinacker politikai szereplését, hanem történetfelfogásáról is összetett képet igyekszik adni. A hivatkozott szerzők nagyban kritikusak Steinackerrel szemben és rámutatnak nácizmus-

- sal való lelkes együttműködésére, valamint a biológiai alapú történetsezméletének hangsúlyára. Tanulmányom az osztrák történettudós életpályáját tekintve nagyban támaszkodik a szerzők kutatásaira, ugyanakkor Steinacker történeti munkásságát, tudományos és publicisztikai szövegeit néhol más fogalmakkal (pl. professzionalizmus) értelmezem, továbbá a kevésbé feldolgozott magyar recepciót is bemutatom.
- 4 Tudomásom szerint Steinacker nevéhez nem fűződik egyetlen monográfia megírása sem, sokkal inkább cikkekben, tanulmányokban fejtette ki gondolatait (biográfusai szerint jobban szeretett előadni, mint írni). A bibliográfiai adatokhoz lásd: *Wilhelm Neumann*: Verzeichnis der Arbeiten von Harold Steinacker. In: Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965). Theodor Mayer (Hg.). München, 1966. 357–367.
- 5 Idézi: *Schader, A.*: Harold Steinacker i. m. 11. A Steinacker szövegeiből most és később idézett részletek saját fordításaim.
- 6 A debreceni születésű Edmund Steinackernek (1839–1929) külföldi német kapcsolata volt és egy centralizált, Habsburg vezetés alatt álló „összmonarchia” híve volt, amelynek megvalósításához a nemzetiségekkel szeretett volna szövetségre lépni. Nagynémet eszmék is erős befolyással voltak rá, ilyen szempontból a magyarországi németeket „előőrnek” tartotta és különböző pártokat alapított a megszervezésük céljából. Magyarországi politikusi karrierének politikai támadások vetettek véget, idős korára családjával Bécsbe költözött és ott is maradt haláláig, ahol Ferenc Ferdinánd köréhez tartozott. *Madaras Éva*: Edmund Steinacker tevékenysége a magyarországi németiség nemzeti öntudatának felébresztése érdekében a 19. század utolsó harmadában. *Acta Universitatis Debreceniensis*, 3 (1964), 111–142.
- 7 *Károlyi Árpád* levele Engelbert Mühlbachernek 1897. április 29-én. Fachbereichsbibliothek des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (A továbbiakban: FIÖG), Nachlass Engelbert Mühlbacher, jelzet nélkül. Nem véletlenül a fenti nevek bukkantak fel Mühlbacher kapcsolati háló-jában: Károlyi Árpádon kívül a történeti segéd-tudományokkal foglalkozó Fejérvapataky László is az IÖG tagja volt: előbbi 1875 és 1877, utóbbi 1877 és 1879 között tanult az intézetben. *Manfred Stoy*: Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für Österreichische Geschichtsforschung. In: *Das Institutionserbe der Monarchie. (Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven), Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Sonderband 4)*, Hg. von der Generaldirektion, Wien, 1998. 53–54.
- 8 Az osztrák történetírás történetéről átfogóan magyarul ld.: *Erős Vilmos*: Modern historiográfia. (Az újkori történetírás egy történe-
te) Bp., 2015. 354–364. Az IÖG alapításának előzményeihez újabban: *Franz Leander Fillafer*: Jenseits des Historismus. (Gelehrte Verfahren, politische Tendenzen und konfessionelle Muster in der Geschichtsschreibung des österreichischen Vormärz) In: *Geschichtsforschung in Deutschland und Österreich im 19. Jahrhundert. (Ideen-Akteure-Institutionen)* Christine Ottner–Klaus Ries Hgs. Stuttgart, 2014. 79–119.
- 9 *Spreitzer, R.*: Harold Steinacker i. m. 193.
- 10 A munkát Steinacker inkább tehernek, mint örömforrásnak tartotta. Erről ld.: *Alphons Lhotsky*: Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954. (Festgabe für Hundert-Jahr-Feier des Instituts). MIOG Ergänzungsband XVII. Graz–Köln, 1954. 308–309.
- 11 *Harold Steinacker*: Nachruf auf Engelbert Mühlbacher. *Deutsche Geschichtsblätter* 5 (1903). 91. Kiemelések az eredetiben.
- 12 *Harold Steinacker*: Theodor von Sichel. In: *Volk und Geschichte. (Ausgewählte Reden und Aufsätze)* Harold Steinacker, Brunn–München–Wien, 1943. 500–501. [Eredeti megjelenés: Bericht des akademischen Vereins deutscher Historiker in Wien, 17/18 (1907). 3–16.]
- 13 *Steinacker, H.*: Nachruf Auf Engelbert i. m. 92–93. *Steinacker, H.*: Theodor von Sichel i. m. 506.
- 14 *Harold Steinacker*: Über Stand und Aufgaben der Ungarischen Verfassungsgeschichte. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 28. (1907) 276–347.
- 15 Steinacker 1907-es tanulmányáról jelen sorok szerzője korábban több alkalommal írt. Az ismételt kifejtést az indokolja, hogy ezáltal Steinacker történetfelfogásáról nem csupán a Timonnal folytatott vitája kapcsán írok, hanem egy nagyobb ív megajzolására is töreksem. Néhány korábbi megállapításomat is igyekszek kiegészíteni, árnyalni akár a vitával, akár Steinackerrel összefüggésben. *Törő László Dávid*: Harold Steinacker és Timon Ákos vitája a magyar alkotmánytörténetről. *Valóság*, 58. (2015) 30–41. *Törő László Dávid*: Der Streit zwischen Harold Steinacker und Ákos Timon. In: *Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz Bd. 45.* Alois Kernbauer (Hg.), Graz, 2016. 111–121.
- 16 Többször kifejtette, hogy a Habsburgok áldozatvállalása (a török veszély elhárításánál vagy a neobaszolizmus idején a modernizáció által) és reformjai döntő mértékben járultak hozzá a magyarországi fejlődéshez. *Steinacker, H.*: Über Stand und Aufgaben i. m. 347.
- 17 Ez a történelem felett álló, közjogias felfogás a vérszerződés Anonymus által leírt pontjaiban, a különböző országgyűlési törvények rendelkezéseiben, a nemzeti autonómiát minden korban biztosító vármegyékben, a Magna Chartával párhuzamba állított Aranybullában, valamint

- (különösen) a király személyét és a nemzetet a korona szimbólumában organikusan eggyé olvasztó, sajátosan magyar eredetű és misztikus Szentkorona-tanban érvényesül szerintük. *Péter László: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. Slavonic and East European Review* 81. (2003) 495–500.
- 18 Steinacker a magyar történetírásnak inkább azt róta fel, hogy a német történettudományhoz képest legalább 30 évvel le van maradva politikátörténet-centrikussága és egyoldalúan nemzeti tematikája miatt, ráadásul a forráskiadás és forráskritika terén is komoly hiányosságai vannak. Az osztrák történész ezúttal is kifejtette, hogy „*elfogulatlan szemlélet döntően csakis közvetlenül a források alapján*” alakítható ki, amivel egyben arra is utalt, hogy a magyar történetírás fejlettségi foka nem elég a Timon-féle felfogás hathatós bírálatához – tehát ezért is szükséges a magasabb szinten álló osztrák tudományosság kritikája. *Steinacker, H.: Über Stand und Aufgaben* i. m. 324. 2. jegyzet.
- 19 Ld. például: Uo., 279., 290., 322–323.
- 20 Az 1907-es íráshoz 1963-ban írt utószavában megemlítette Balogh Jenő 1905-ben publikált (Steinacker által tévesen 1907-re datált) bírálatát, arról azonban utólag úgy vélekedett, hogy hatás nélkül maradt. *Harold Steinacker: Nachwort*. In: uő: *Austro-Hungarica. (Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichische-ungarischen Monarchie)*. München, 1963. 71. 34. jegyzet.
- 21 „*A magyar jogtörténet fejlődésére nézve végzetesnek bizonyult, hogy Hajnik [...] koncepciója, amely nem pusztán az ő egyéni tevékenységéhez köthető, de a magyar tudományt a mai napig befolyásolja, egy, a középkori európai jogtörténet fejlődésének már akkoriban is teljesen elavultnak számító szemléletén alapult.*” *Steinacker, H.: Über Stand und Aufgaben* i. m. 283–284.
- 22 Uo., 324.
- 23 Uo., 325–327.
- 24 A török és szemita vándorló népek politikai-katonai habitusa „*megnyilvánul azoknak a nagy hódításoknak az expanzív erejében, amelyek keleten szinte kivétel nélkül a nomád népektől indulnak ki – és [amely] bizonyos, ám lényeges vonásokban az eredeti gazdasági berendezkedés feladása után, új földrajzi környezetben is tovább él, és hatással van azon vándorlások, államalapítások politikai és kulturális karakterére, amelyek az árja, de a finnugor életfolyamattól is alapvetően, hosszú időn keresztül eltérnek.*” Uo., 327. Mindezzel Steinacker egyfajta fordított előjelű turanizmust képviselt, amennyiben az állam- és társadalomszervező erővel felruházott turáni „fajiság” nála erősen negatív töltettel szerepelt. A „*rasszidegen környezetben*” letelepedő magyarság keleti eredetének és jellegének bizonyítása lényegi pont volt az osztrák történész munkásságában, hiszen ennek kulturális/civilizációs üzenete is volt. Az orientalista Germanus Gyula élesen kritizálta azt a magyar turanisták által hangoztatott tézist, mi szerint létezik egy „árjától” eltérő „turáni” életforma. *Ablonczy Balázs: Keletre, magyar! (A magyar turanizmus története)* Bp., 2016. 82–83.
- 25 Szerinte a magyar állam 1848-ig középkorias, rendi jellegű volt a török hódítás következtében, ezért lényegében az 1848–1867 közötti Habsburg abszolutizmusnak kellett megteremtenie a modern Magyarország alapjait. Az osztrák történész szerint a magyaroknál csak abszolutisztikus módszerekkel lehetett bevezetni a királyságot és a kereszténységet, s ez ellentmond az ezeréves, demokratikus magyar alkotmánytörténeti fejlődés tételének. A magyar alkotmányfejlődés egy feudális, rendi, majd abszolutista perióduson ment keresztül, ám Nyugathoz képest késéssel.
- 26 Romsics Gergely szerint a völksich történetírás „*messzemenően kompatibilis*” a fajtörténettel, amennyiben kiinduló fogalmaik (*Rasse, Volk*) a historizmussal szemben inkább esszencialista jellegűek, mert egy eleve adott tényezőre építenek. *Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom. (A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.)* Bp., 2010. 43. Ez az egyébként nem szükségszerű összefonódás Steinacker életművére hangsúlyosan érvényes.
- 27 *Steinacker, H.: Übert Stand und Aufgaben* i. m. 305–306.
- 28 *Arnold Luschin von Ebengreuth: Ungarische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der ältern Zeit. Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich* 32. (1908) 1. 275–312.
- 29 Luschin iskolai tanulmányait több városban folytatta, megjárta például Bécsset, Temesvárt és Zárát is.
- 30 *Luschin von Ebengreuth, A.: Ungarische* i. m. 310. Luschin főleg Timon német nyelvű könyvére koncentrált, s rövid kritikai megjegyzések kíséretében ismertette tartalmát. Szerinte Timon „*közfelfogásról*” írva nem veszi figyelembe, hogy egyedül a társadalom felső rétegei rendelkeztek jogokkal, tehát „*nemzetről*” nem lehet beszélni például a középkorban. A külföldi jogok hatása szerint Timon elhanyagolta. A Szentkorona-tan magyar sajátosságának mondott elemei (például az elidegeníthetetlen koronajavak) más országok történelmében is kialakultak. Luschin ugyanabban az évben egy részletesebb cikket írt a Szentkorona-tanról, amelyben Steinackerhez hasonló következtetésekre jutott az organikus koronatan eredetéről: *Arnold Luschin von Ebengreuth: Die heilige Krone Ungarns. Österreichische Rundschau* 15. (1908) 1–6.

- 31 *Tokody Gyula*: Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. Századok 131. (1997) 31. 691.
- 32 Apponyi 1908-ban publikálta egy 1904-ben, St. Louis-ban elmondott beszédének írott változatát. A politikus Timon Ákos gondolataira és a Szentkorona-tan mitizálására építő írása *Österreich und Ungarn* címmel németül is megjelent 1909-ben, Steinacker 1910-ben erre válaszul írta meg újabb terjedelmes kommentárját a magyar alkotmánytörténeti és közjogi kérdésekhez. *Apponyi Albert*: Magyarország és Ausztria viszonyának jogi természeté. Jogállam 7. (1908) 8. 561–588. *Harold Steinacker*: Zur Frage nach der rechtlichen Natur der österreichisch-ungarischen Gesamtmonarchie. In: *Austro-Hungarica* i. m. 75–109. [Eredeti megjelenés: *Österreichische Rundschau* 23. (1910) 247–262.; 325–339.]
- 33 *Steinacker, H.*: Zur Frage i. m. 75–76.
- 34 Uo. 77.
- 35 *Friedrich Tezner*: Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik. Wien, 1907.
- 36 *Steinacker, H.*: Zur Frage i. m. 83. A centralista és a föderalista álláspont a látszólagos ellentmondás ellenére kiegészítették egymást Steinacker esetében. A föderalista átszervezést egy realunió alapjából kiinduló, központosított (osztrák vezetésű) birodalom hajthatja végre.
- 37 Uo. 97–100. A tanulmány jellemzője, hogy a történelmi mozgásra építő historizmus és az azzal ellentétes faji értelmezés ezúttal is egyszerre van jelen benne. A lengyel vagy a cseh rendekkel ellentétben a magyarok politikai körülményeknek (a török veszély, Erdély szerepe) és faji tulajdonságaiknak („összehasonlíthatatlan energikuság”) köszönhetik viszonylagos különállásukat. Uo. 108–109.
- 38 *Harold Steinacker*: Der Begriff der Realunion und die rechtliche Natur des Reichs. In: *Austro-Hungarica* i. m. 110–127. [Eredeti megjelenés: *Österreichische Rundschau* 30. (1912) 3–4. 161–170.; 249–257.]
- 39 Uo. 114.
- 40 Uo. 114–120. Steinackerrel közjogi kérdésekben teljesen azonos álláspontot foglalt el a több magyar történésszel hivatalból kapcsolatban lévő (1913-tól a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* igazgatója volt, de korábban is az intézményben dolgozott), antiszemita és centralista Hans Schlitter. Naplójában a következőket jegyezte fel 1912. március 13-án: „Az innsbrucki Steinacker professzortól különnyomatot kaptam az *Österreichische Rundschau*-ból: 'A realunió fogalma és a birodalom jogi természeté.' Már ismertem a tanulmányt; kiűnő. Csak attól félek, hogy mindez olyan, mint halottnak a csók. Az úri magyarok és a judeomagyarok teljes függetlenségre törekzenek. Kormányunk lépésről lépésre hátrál és csak kevés remény van arra, hogy dön-
- tő csapást mérne. Meggyőződésem szerint ilyen lehetne a föderatív állam kiépítése a közös központi kormányzatszervek vezetésével, mint 1848 előtt volt.” *Hans Schlitter*: „Gott schütze Österreich vor seinen 'Staatsmännern’; aber auch vor seinen 'Freunden!’” (Das Tagebuch von Hans Schlitter 1912–1927). Tanja Kraler Hg. Bd. 1. Dissertation Innsbruck 2009. 94. Schlitter és a magyar levéltáros történészek kapcsolatához: *Fazekas István*: Szekfű Gyula és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és levéltársai az I. világháború előestéjén. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. (Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében) Ujváry Gábor szerk. Bp., 2011. 58–75.
- 41 *Franz Huter* (Hg.): Harold Steinackers Briefwechsel mit Albert Graf Apponyi. In: Gedenkschrift für Harold Steinacker i. m. 27–66.
- 42 *Harold Steinacker* levele Apponyi Albertnek 1914. december 30-án. Uo. 41.
- 43 Steinacker nem küldte el egyik levelét, amelyben több alkalommal lehet olvasni a „magyar fajról” (*magyarische Rasse*), helyette a végleges változatban inkább megmaradt a „magyar nép” (*das magyarische Volk*) mellett. Beszédés adalék még a történész nézeteihez az a megjegyzése, hogy általában véve a „néplélek” egyszerre faji és történelmi tényezők születte (*rassemäßig und geschichtlich erwachsene Volksseele*). *Harold Steinacker* levele Apponyi Albertnek 1915. február 9-én. Uo. 44–64.
- 44 *Graf Theodor Zichy*: Österreich und Ungarn. (Ein praktisches Wort zu einer theoretischen Frage) *Österreichische Rundschau* 24. (1910) 1–4. *Harold Steinacker*: Nochmals „Österreich und Ungarn”. *Österreichische Rundschau* 24. (1910) 169–171.
- 45 Eltérések abban a tekintetben vannak az egyes szerzők között, hogy Steinacker Mitteleuropagondolata milyen jellegű volt: kérdés, mennyire tartozott a fősodorhoz és mennyire volt önálló elközelése a témában. Az azonban megállapítható, hogy Naumann koncepciójával egyáltalán nem rokonítható. *Günter Ramhardier*: Geschichtswissenschaft und Patriotismus. (Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914–1918) Wien 1973. 25–26. *Schader, A.*: Harold Steinacker i. m. 65. 314. jegyzet. A korabeli Mitteleuropa-felfogásokról ld. még: *Irinyi Károly*: Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás. Bp., 1973. *Fritz Fellner*: Denkschriften aus Österreich. (Die österreichische Mitteleuropa-Diskussion in Wissenschaft und Politik 1915/16) In: Ders.: Vom Dreibund zum Völkerbund. (Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen 1882–1919.) Heidrun Maschl–Brigitte Mazohl–Wallnig Hgs. Wien, 1994. 221–239.

- 46 Ld. még a Naumannal való levélváltását erről a kérdéstről, ahol a nézetkülönbségek is kiütözköztek: *Ramhardter, G.*: *Geschichtswissenschaft* i. m. 100.
- 47 *Harold Steinacker*: Österreich und Ungarn. *Kriegshefte der Süddeutschen Monatshefte* 12. (1914) 66–67.
- 48 Uo. 68. Kiemelések az eredetiben.
- 49 Uo. 71.
- 50 *Harold Steinacker*: *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte von Ákos von Timon*. *Historische Zeitschrift*, 113. (1914) 395–404; 700.
- 51 Uo. 395–396. 1. jegyzet.
- 52 Uo. 403–404. Steinacker egy külön közleményt csatolt később írásához, amelyben reményét fejezte ki arra nézve, hogy a háborúra és a közös célra való tekintettel enyhülni fognak az osztrák-magyar tudományos ellentétek is. Uo. 700.
- 53 *Romsics G.*: *Nép, nemzet birodalom* i. m. 171.
- 54 Ld. Steinackernek a Szentpétery Imre forrástanulmányairól írt recenzióját: *Harold Steinacker*: Szentpétery I., Diplom Stefans I. für Veszprim. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 31. (1906) 776–777.
- 55 Ld. az itt nem elemzett jogtörténeti és segéd tudományokkal kapcsolatos tanulmányait ebből az időszakból: *Harold Steinacker*: *Diplomatik und Landeskunde*. Erläutert am Stand der Forschung für die österreichischen Alpenländer. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 32. (1911) 385–434. *Harold Steinacker*: *Fragen der Regestentechnik*. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. 34. (1913) 98–117., 399–400.
- 56 „*Ha sérelmeseknek és okvetetlenül helyreigazítandóknak tartjuk azokat a ferdlítéseket és célzatosan rosszakaratú támadásokat, a melyeket ellenségeink a külföldi napilapok múltó életü és hatású cikkeiben intéznek ellenünk, kétszeres kötelességünk fölvenni az igazság érdekében a harcot azok ellen a célzatos ferdlítéseket ellen is, a melyek az objektív tudomány mezébe öltözöttten vették munkába a komolyabb európai közvélemény ellenünk irányuló megtévesztését.*” *Tudós hadakozás a magyar alkotmány ellen*. *Budapesti Hírlap* 72. (1908), március 22. 6–7. A *Budapesti Hírlap* hasábjain máskor is jelent meg éles hangvételű cikk Steinackerről: „*Az új osztrák tudósok lefoglalták máris az egyetemi katedrákat s ők kik nagyhangon tiltakoznak, hogy Apponyi Albert politikára alapozott közjogot tanítsanak, maguk cselekszik ezt már évek óta. Tezner, Luschin, főleg pedig Steinacker Harold buzgólkodnak a magyar államiság tudományos agyoncsapásában. Ez utóbbi nevet talán még ismerik Magyarországon. Steinacker Harold, ez ő normán nevü osztrák, fia annak a Steinacker Gusztávnak, a ki Nagynémetországban árulkodott a magya-*
- rokra, fia pedig az osztrák tudományosságának büszkesége, a kit főhercegi ajánlás az innszbrukki [!] egyetem katedrájára emelt...*” *Osztrák jogtudósok Apponyi ellen*. *Budapesti Hírlap* 133. (1911), június 7. 2.
- 57 A cikkek 1907. szeptember elsején és 8-án jelentek meg a *Pester Lloyd* 208. és 214. számaiban. A két cikkből készült különnyomatot használtam: *Felix Schiller*: *Die historische Verfassung Ungarns und die ungarische Verfassungsgeschichte*. Bp., 1907.
- 58 *Steinacker, H.*: *Übert Stand und Aufgaben* i. m. 289.
- 59 *Schiller Bódog*: *Werböczy*. *Jogtudományi Közlöny* 42. (1907) 41. 337.
- 60 *Felix Sch.*: *Die historische Verfassung* i. m. 3–6.
- 61 Uo. 10.
- 62 Uo. 13.
- 63 *Luschinnal* például levelezést folytatott a *Tripartitum* forrásaival kapcsolatban és Steinacker tudományos munkáit is figyelemmel kísérte. Ld.: *Schiller Bódog*: *A magyarok dekrétuma Rómában*. *Jogállam* 9. (1910) 4. 271. *Felix Schiller*: *Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht*. In: *Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag dargebracht von Schülern und Verehrern*. Weimar, 1910. 379–404.
- 64 A válasz elmaradásának több oka is lehetett. 1885-ben például szembajára hivatkozva késett egy vitáit elkészítésével, s elképzelhető, hogy ezen problémája az évek során súlyosbodott. Ennek a magyarázatnak azonban ellentmond, hogy *Fraknoi Vilmossal* még 1917-ben is nyílt vitába bonyolódott. *Vargyai Gyula*: *Adalékok a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához*. *Történelmi Szemle* 13. (1970) 4. 465.
- 65 *Timon Ákos*: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Ötödik kiadás. Bp., 1917. 498–499. 19. jegyzet. Kiemelések az eredetiben.
- 66 A magyar politikusok/közjogászok közül többen írtak tanulmányokat a vitás alkotmányos kérdésekről, ezeket azonban főleg *Friedrich Teznernek* és *Gustav Turbának* (a centralista álláspont leghíresebb osztrák képviselői) címezték, Steinackert csak részben említették, bár egyértelműen az előbbi szerzők gondolatköréhez sorolták (Apponyi Albert a „*nagy-osztrák írói gárda egy tehetséges ifjú tagja*”-nak nevezte) és így neki is szánták ellenírataikat. *Apponyi Albert*: *Magyar közjog osztrák világításban*. Bp., 1912. 61–63. *Erekly István*: *Tezner elmélete a rendi alkotmányokról* I. *Budapesti Szemle* 45. (1917) 170/484. 68–96. *Erekly István*: *Tezner elmélete a rendi alkotmányokról* II. *Budapesti Szemle* 45. (1917) 170/485. 251–281.
- 67 *Századok* 48. (1914) 640.
- 68 *Nyílt levél Steinacker Harold úrhoz*. *Századok* 49. (1915) 3–4. 221.
- 69 Uo. 222.
- 70 „*A nagyosztrák közjogászok epigonjai közül,*

- azt hiszem, nem egynek az növesztette meg érdemtelenül hírnevét és önbizalmát, hogy legnagyobb államférfiaink vitakoznak velük, olyan emberek, kiknek ők saruit sem méltók megoldani. Többnyire meddő vitaközös helyett jobb volna a magyar történelmet egyáltalán nem, vagy csak hiányosan ismerő doctrináirek ellen néhány világos történeti adatra épített visszautasítás. Tekintettel arra, hogy közjogászaink mindig csak a Corpus Jurisra támaszkodva a történeti anyag összegyűjtését teljesen elhanyagolták, új és meg nem támadható érvek közlése csak levéltári kutatások alapján történhetik.” Eckhart Ferenc: Nyílt levél a szerkesztőhöz. Századok 49. (1915) 9. 570.
- 71 Eckhart Ferenc és Marczali Henrik még pontatlanul „patriarchális” berendezkedésről írtak (bár patrimonialist értettek mindig), ezért például Ferdinándy Géza közjogász élesen kritizálta Marczalit. *Eckhart Ferenc: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig.* Arad, 1908. *Marczali Henrik: Ungarisches Verfassungsrecht.* Tübingen, 1911. *Ferdinándy Géza: Marczali és a magyar közjog.* Budapesti Szemle 40. (1912) 150/424. 76–77. Steinacker egyébként tudomás szerint nem használta a fogalmat.
- 72 *Eckhart Ferenc: A közös vámterület történetéről.* Századok 49. (1915) 9. 465–478. *Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza.* Bp., 1988. [Eredeti megjelenés: Bp., 1918] Különösen: 185. és 211. Steinacker ezzel szemben úgy látta, hogy a gazdasági elmaradottsáért egyedül a magyar rendi alkotmány tartós fennmaradása tehető felelősé. *Steinacker, H.: Übert Stand und Aufgaben i. m. 322.*
- 73 „A rendi korban új kifejezés jön használatba: 'a szent korona teste' (totum corpus sacrae coronae), amely egyrészt az állam területét, teljes földrajzi kiterjedését jelenti, másrészt mindazon politikai tényezőt, mely a magyar állam területén működik, első sorban tehát a királyt és a rendeket.” *Szekfű Gy.: A magyar állam i. m. 76.*
- 74 *Helmut Maurer: Theodor Mayer (1883–1972).* (Sein Wirken vornehmlich während der Zeit des Nationalsozialismus). In: *Österreichische Historiker (1.) i. m. 497. Martina Pesditschek: Heinrich (Ritter von) Srbik (1878–1951).* („Meine Liebe gehörte bis zu meinem Tod meiner Familie, dem deutschen Volk, meiner österreichischen Heimat und meinen Schülern”) In: *Österreichische Historiker Bd. 2. Karel Hruza (Hg.) Wien–Köln–Weimar, 2012. 270.*
- 75 Turba nagyra értékelte, hogy Szekfű történetileg próbálta bizonyítani a magyarság Közép-Európához való hűségét és kritikusan viszonyult a rendi alkotmányhoz – a magyar történész jellemzően akkor nyerte el a recenzióban az „objektív” minősítést Turbától, amikor a rendi törekvésekkel kapcsolatos negatív megjegyzései kerültek terítékre. A kritika írója szerint Szekfű véleményével ellentétben a magyarok nem voltak mindig hűek a közép-európai kultúrközösséghez: a török veszély mellett a magyar nemesi széthúzás is fenyegette a térség jövőjét, amit végül is a Habsburgok áldozatvállalása stabilizált. Turba úgy vélte, hogy Szekfű és a modern magyar történetírás nem látják be a centralizációs, abszolutisztikus Habsburg törekvések sikereit, pedig azok magukért beszélnek (pl. a török legyőzésénél, vagy a neoabszolutizmus reformjai esetében). *Gustav Turba: Ungarn und „Mitteleuropa” in der Vergangenheit. Österreich. Zeitschrift für Geschichte. (1917–1919) 328–344.*
- 76 *Wilhelm Bauer* levele Heinrich Ritter von Srbiknek 1918. április 18-án. In: *Heinrich Ritter von Srbik. (Die wissenschaftliche Korrespondenz des Historikers 1912–1945) Jürgen Kämmerer (Hg.) Boppard am Rhein, 1988. 94.*
- 77 *Heinrich Ritter von Srbik: Gyula Szekfű: Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38. (1918–1920) 490–491.*
- 78 Uo. 492. Srbik egyébként nem osztotta Szekfű és Eckhart ítéletét a kettős vámrendszer káros gazdasági hatásairól sem, bár közvetlenül nem vitázott velük erről. Szerinte a kettős vámrendszer magyar szempontból politikailag hasznos volt, mert megvédte a magyar különállást a Monarchián belül. Steinackerhez hasonlóan a magyar rendi alkotmányban, nem pedig az osztrák gazdaságpolitikában látta a magyar területek gazdasági-társadalmi lemaradásának okát. *Heinrich Ritter von Srbik: Rudolf Sieghart: Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzoll-Linie. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 37. (1916–1917) 141.*
- 79 *Theodor Mayer: Neuere deutsch-ungarische Geschichtsliteratur. Österreich. Zeitschrift für Geschichte. (1917–1919) 401–407.*
- 80 „Tudományos szempontból Szekfű könyve nagy előrelépést jelent, végre egy olyan Magyarország-történetet kínál, amely szabadulni kíván a rá-rakódott jelszavak ballasztjától, benne nem az »ősalkotmány« jelenti a kezdetet és történeti konstrukciójában nem a Szentkorona-tan áll a középpontban [...] Szekfű megvalósította a tudományos értelemben vett csatlakozást a »közép-európai« történettudományhoz, ezért örömmel lehet üdvözölni a tőtetet.” Uo. 406–407.
- 81 Uo. 403–405.

A keleti front

Oroszország az első világháborúban

Az első világháború „keleti frontja” a központi hatalmak és a cári orosz birodalom között húzódott, amely Románia hadba lépése (1916) után már a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedt. Nyugat-Európában 1914 őszétől – elsősorban Franciaország területén – statikus pozícióharc, állóháború alakult ki, a keleti fronton – akár több száz kilométeres sávban – hullámzott a frontvonal. A központi hatalmak földrajzi helyzetüket kihasználva, könnyebben vezényeltek jelentősebb katonai erőket hol a nyugati, hol a keleti frontra, miközben nem veszélyeztették stratégiai helyzetüket. A keleti front „gyenge pontja” mindig Ausztria-Magyarország katonai ereje volt, gyakori katonai vereségek után vagy a veszély kivédésére mindig a német hadseregek segítségére szorultak. A Monarchiát – amely könnyű győzelmet jósolt magának Szerbia ellen – 1915-ben is csak idevezényelt német haderő mentette meg a vereségtől, amely stabilizálta a helyzetet és a szerbiai hegyeken át nyomta az Adriai tengerbe a szerb királyi hadsereget. Ez történt 1916-ban is: Románia megtámadta a Monarchiát és a német katonai segítséggel sikerült négy hónap alatt térdre kényszerítette a román királyi hadsereget. Ettől függetlenül Oroszország félelmetes ellenfélnek minősült, elsősorban a katonai utánpótlást képező hatalmas emberanyagával, annak ellenére, hogy híján volt modern hadi technikával, a katonai mozgósításnál lényeges vasúti kapacitással és a vasúthálózata is gyenge minőségű volt. Az előbbieket figyelembe vételével a központi hatalmak katonai vezetői feltételezték, hogy az orosz hadsereg lassan mozgósítható és jelentős része csak gyalog menetben jut el a frontra.

(Út a háborúba) A 19/20. század fordulóján végleg kifermálódott a központi hatalmak és az antant szövetségi rendszere: Oroszország 1894-ben védelmi szerződést kötött Franciaországgal, így véglegessé vált, hogy két katonai szövetség lesz Európában. Azt csak a korabeli sajtó feltételezte, hogy az angol, német és az orosz uralkodócsaládok szoros rokoni kapcsolata majd mérsékeli a politikai indulatokat. 1905-ben Oroszország súlyos vereséget szenvedett Japántól, míg a Balkánon is meggyengült az orosz befolyás a nyugati nagyhatalmak pénzügyi behatolásától. Ez azért nem volt olyan nagyméretű, hogy csorbult volna Oroszország tekintélye a Balkánon. Moszkva háborús célja a Boszporuszon át szabad tengeri átjáró a Földközi-tengerre, valamint állandó jégmentes kikötő a Balti-tengernél, az orosz felségterületbe benyúló Kelet- és Nyugat-Poroszország egy részének annektálása, valamint a Kaukázus térségének megszerzése a Török Birodalomtól.

Az orosz katonai vezetés több haditervet dolgozott ki: az egyik szerint a központi hatalmak által fenyegetett orosz-lengyel területeket ideiglenesen feladják és inkább – a katonai erő arányos elosztásával – védekező hadműveletekbe bocsátkoznak a keleti fronton. A másik terv szerint frontális támadást indítanak Németország ellen, hogy ezzel mentesítsék a Franciaországra nehezedő német katonai nyomást. Végül az elfogadott haditerv szerint az orosz haderő támadásba lendült Kelet-Poroszország ellen, a Königsberg és a Mazuri-tavak térségében. A keleti front középső szakaszán az orosz hadsereg csak védekezett, míg a délnyugati fronton – mintegy 100 kilométeres frontszakaszon – megtámadta Galíciát, hogy minél nagyobb területet foglaljon el Ausztria-Magyarországtól.

Németország katonai stratégiáját még 1905-ben Alfred Schlieffen tábornok (Schlieffen-terv) dolgozta ki, amely több vonatkozásban az orosz hadsereg gyenge pontjaira épített. E szerint a németek hatalmas erőkoncentrációval gyors győzelmet aratnak Franciaországban, amelynek záloga a vasútvonalakon keresztül végrehajtott gyors mozgósítás és nagy erejű csapások, így néhány hét alatt szétverik a francia hadsereget. A német hadvezetés számolt Oroszország azonnali hadba lépésével is, de úgy ítélték meg, hogy a lassan mozgósítható orosz hadsereg feltartóztatására elegendő kisebb német katonai erő, az orosz front biztosítására elegendő lesz a Monarchia hadserege. A franciák felett aratott győzelem után a német hadsereg elitjét átdobják az orosz frontra. Berlin külpolitikájának másik célja az Oroszország fennhatósága alá tartozó lengyel és baltikumi népek szembe fordítása Moszkvával, valamint az ukrán területeknek a német gazdaság érékkörébe történő bekapcsolása.

Ausztria-Magyarország céljai szerényebbek voltak: a Monarchia erősíteni akarta balkáni befolyását Oroszországgal szemben, ezzel gyengíteni az orosz befolyást az itt élő szláv népekre. A galíciai lengyelek – történeti okok miatt – mindig oroszellenesek voltak, így Bécs fennhatósága alá akarta vonni az összes lengyelek lakta területet. Ausztria-Magyarország „kétfrontos” háborúra készült, a mozgósítható haderő túlnyomó részét egy orosz támadás kivédésére Galíciába vezényelte, míg egy kisebb katonai erőt Szerbia ellen tervezett felvonultatni. A két harcoló katonai erő mellett létrehoztak egy tizenkét hadosztályból álló tartalékot is, amit a katonai helyzetnek megfelelően vagy Szerbia, vagy Oroszország ellen vethetnek be.

(Oroszország hadba lépése) A sarajevói merénylet után már nyíltan folytak a háborús előkészületek: Oroszország abba a kényelmes helyzetbe került, hogy a központi hatalmak neki üzentek hadat (1914. augusztus 5-én), így joggal tüntethette fel magát – saját belső ellenzéke előtt – a német–osztrák agresszió áldozatának. Mindenki tisztában volt azzal, hogy az oroszok hadba lépése a Franciaországra nehezedő német katonai nyomást csökkentheti. Anglia a tengerszorosok elleni indított orosz támadással akarta gyengíteni Törökországot, hogy könnyebben valósíthassa meg kis-ázsiai terveit.

A cári kormány számíthatott a duma támogatására, mivel 1914 nyarán a baloldali politikai erők erőtlenül tiltakoztak a háború ellen, míg a városi proletárok a vidéki parasztok tömegeivel együtt dalolva mentek a frontra. Sokan életük jobbra fordulását várták a háborútól. Az orosz kormány a bolsevik dumaképviselőket egyszerűen számúzta, a szociáldemokraták „honvédő” frakciót szerveztek, így a háború idejére kormányellenes tevékenységüket felfüggesztették. A cári kormány teljes politikai támogatással rendelkezett, bár 1914 nyarán II. Miklós cárnak voltak erkölcsi aggályai a háborúval kapcsolatban, hiszen a rokonságához tartozó angol király, a német császár, a háborúba lépő kisebb államok uralkodói ellen lépett hadba.

Az orosz parlamenten kialakított pártközi megegyezés nem erősítette a kormányt, amelynek folyamatosan szembe kellett nézni az első háborús lelkesedésből kijózanodó politikai erők növekvő ellenséges magatartásával, valamint a politikai vonatkozásban tehetségtelen cár bizonytalanságaival. Jelzi ezt az, hogy 1915 elején felbomlott a „parlamenti béke”, a mélyülő politikai ellentétek miatt a cár feloszlatta a dumát, az ellenálló képviselők ellen rendőri eljárást indítottak. A cár környezetében már a különbéke lehetőségét fontolgatták, amit a szövetségeseik mereven elutasítottak. Az orosz haderőre – bárhogy is szerepelt a keleti frontokon – szükségük volt, másodrendű kérdés lett Oroszország háborús kimerültsége.

(*Hadi helyzet*) 1914. augusztus elsején Németország hadat üzent Oroszországnak, bár katonai erőit főleg a nyugati frontra összpontosította, gondolva az orosz katonai mozgósítás lassúságára. Ezt meghazudtolva az orosz haderő meglehetősen gyorsan felvonult a hadművelési területekre, Kelet-Poroszsország és Galícia ellen, a gumbinneri csatában az 1. orosz hadsereg legyőzte a német 8. hadsereget. Ezt a támadást Nyikolaj nagyherceg, az orosz hadsereg főparancsnoka az antant külön kérésére hajtotta végre. A váratlan orosz győzelem hatására a német főhadvezetőség a nyugati frontról két hadtestet vezényel a keleti frontra. A nyugati frontról elvezényelt német hadtestek miatt rések keletkeztek az ottani fronton, a frontvonal átrendezése következtében a „villámháború” terve megsemmisült, amit jelez a marne-i csata előzménye, hogy két német hadsereg között ötven kilométer hosszúságú lyuk keletkezett, amelybe brit csapatok törtek be. Csak hosszú és véres csatában tartoztatták fel a szövetséges haderőt, ezzel kialakult a háború végéig tartó „lövészárkos” hadviselés. Ez a csata eldöntötte a német főparancsnokok személyét a nyugati és a keleti fronton: nyugaton Moltke, keleten pedig Hindenburg tábornokra bízta a főparancsnokságot. Hindenburg törzsfőnöknek Erich Ludendorffot nevezte ki, aki a német katonai erő átcsoportosításával előbb az orosz erő jobbszárnyát támadta meg, majd a centrumon elhelyezkedő orosz hadtestet bekerítette, a tönkrevért orosz hadsereget (közel százezer volt a halottak száma) – az első mazuri csatában – kiszorította Németország területéről.

A keleti front középső szakaszán – Lódz körzetében – 1914. november 11. és december 6-a között fordulatot ütközet alakult ki a német és az orosz hadsereg között: a 9. német hadsereg és az 1. és 2. orosz hadseregek váltakozó kimenetelű csatában majdnem egymást kerítették be, Ludendorff tábornoknak nem kis erőfeszítésébe került a helyzet stabilizálása.

Az orosz hadsereg egyértelmű hadi sikereket Galíciában ért el: 1914 szeptemberében az orosz seregek balszárnya (3. és 4. hadsereg) bevette Lemberget és Halicsot, már az osztrák–magyar hadsereg balszárnyát fenyegette bekerítéssel, amikor az szinte az utolsó pillanatban (1914. szeptember 11.) visszavonulási parancsot kapott, így „kibújtak” a bekerítési gyűrűből. Az orosz haderők 1914. szeptember végére megszállták egész Galíciát és ostrom alá vették Przemysl erődjét, amely ekkorra a frontvonalak mögé került. Az erőd – mindkét fél súlyos veszteségei árán – csak 1915 elején adta meg magát. A galíciai hadműveletek kiemelkedő orosz parancsnoka Alekszej Bruszilov tábornok volt, aki az első világháború talán egyik legkiemelkedőbb hadvezére és taktikusa lett. A nevével elnevezett hadvezetési taktikával a keleti fronton a legnagyobb orosz katonai győzelmet vívta ki. Szemben az általános hadi gyakorlattal, rohamcsapatát az ellenfél gyenge pontjainak közelébe ásatta be, rövid, de nagy erejű tüzérségi előkészítés után gyalogsági rohammal nemcsak az ellenség lövészárkait foglalta el, de egyre szélesedő ékeket vágott az ellenfél védelmi vonalaiba. A Bruszilov-offenzívával a Monarchia veszélyes helyzetbe került: az orosz hadsereg könnyen Magyarország belső területei felé nyúlhatott előre. A galíciai hadműveletekkel egy időben az orosz Északnyugati front – Nyikolaj Ruzszkij tábornok parancsnoksága alatt – friss német erővel – csapást mért az oroszokra, akik közel száz kilométerrel visszavonultak. A német katonai erőfölény ellenére nem omlott össze az orosz front, ebben a hadműveletben is közel százezer katona vesztette életét.

A Magyarországot fenyegető orosz veszély elhárítására Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök a Kárpátok védelmére vezényelte a közös hadsereg 3., 4. és 5. hadtestét, amit kiegészített a német Déli Hadsereg, amely Limanowa térségében támadásba lendült és közel 300 ezer fős – halott, sebesült, hadifogoly – veszteség árán megszilárdította a

frontvonalat. A Monarchia vonatkozásában a veszteségnek nagyobb jelentősége volt: pénzügyi megfontolásból a hadra képes lakosság 20%-át vitték ki a frontra, jelentős részük – úgy 90% – csak gyors kiképzésben részesült. Jelentős veszteségek érték a tisztikart, a tapasztalatlan fiatal tisztek nem tudták vezetni az etnikailag heterogén alakulatokat. A limanowai offenzíva lett az osztrák–magyar hadsereg utolsó önálló hadművelete, ettől kezdve a német Déli Hadsereg kötelékébe került. Ludendorff tábornok legnagyobb gondja az lett, hogy megakadályozza az osztrák–magyar hadsereg teljes összeomlását. Ezért jelentősebb német katonai erőt kellett kivonni a nyugati frontról, így Gorlice térségében – az orosz délnyugati front körzetében – kísérelték meg az áttörést, amelyet támogatott a német 11. tartalék (Meckensen vezette) hadsereg. Az 1915. május 2–5. között végrehajtott áttörés összeomlasztotta az orosz frontot, az orosz hadvezetés kénytelen volt feladni Lengyelországot. A San folyó vonalába visszavonult orosz hadsereg továbbra sem tudta tartani a védővonalakat: 1915. június 3-án Meckensen bevette Przemyśl várát, június 22-én visszafoglalták Lemberget (Lvovot). Ezzel lehetőség nyílt – egy baltikumi hadművelettel – bekeríteni az orosz hadsereget. Ez a hadművelet – függetlenül a németek technikai fölényétől – túl széles vonalon történt, az orosz hadsereg szervezeten hagyta el és őrítette ki a megszállt területeket, ezzel közelebb került saját katonai és anyagi bázisaihoz és tartalékaihoz. A német támadó ék Meckensen 10. számú hadserege volt, amely szinte teljesen elfoglalta a Baltikumot. Ezt a hadműveletet 1915 őszén felfüggesztették, mivel a szövetséges osztrák–magyar hadsereg jelentős veszteségeket szenvedett, így kialakult egy Rigától Czernowitzig húzódó frontvonal, amely közel 700 kilométerrel lett rövidebb, mint ami volt 1915 tavaszán. A harcban álló szövetséget szinte azonos veszteségek érték: az oroszok 750 ezer, a német–osztrák katonai szövetség 600 ezer embert veszített. A nagy vérvesztés ellenére az orosz hadvezetés megmenekült a megsemmisüléstől. Az orosz főparancsnokság veszteségeinek okát a hadianyag hiányban nevezte meg, valamint abban, hogy az előretörő német csapatok jelentős orosz hadikészleteket zsákmányoltak. A gyenge hadiipar fejlesztésére 1916-ig alig áldoztak. A lőszerkészlet legalább a felét Nagy-Britanniából és az Egyesült Államokból vásárolták, amely – pénzhíány és a távolságok miatt – akadozott. A helyzet 1916-ban annyival javult, hogy az orosz hadiipar teljesítményét két és félszeresére növelték, így megközelítően fedezni tudták a hadsereg igényeit.

A hadműveleti szünet, a hadiipar teljesítményének emelkedése az orosz hadvezetést téves következtetésekre vezette: a cári hadsereg régi elitje – idős és zömében tehetségtelen hadfiak – a sorozatos vereségeket a nehéztüzérség hiányára vezették vissza, az első két év súlyos vereségeinek elemzésére sem került sor. Egészen másképpen gondolkodott a nemesi származású főtiszti kar, mint a fiatal csapattisztek tömege. Az Északnyugati Front régi vezérkara utolsó offenzíváját 1916. március 17-én indította meg, hogy a németek jelentős létszámú csapatokat vonjanak el a nyugati frontról. De az orosz támadás március 27-én összeomlott és 100 ezer orosz katona lett az áldozat. A kudarc ellenére 1916 nyarán az orosz hadvezetés nagy erejű támadás előkészületeibe kezdett: a főcsapást a német hadseregcsoport térségébe indították, míg az orosz északi hadseregcsoport az ellenfél hátába akart kerülni. Az orosz délnyugati hadseregcsoport – Bruszilov parancsnoksága alatt – elterelő hadműveletek indítására kapott parancsot. Az orosz északi és középső hadseregcsoport – különböző ürügekkel – időhúzásba kezdett, míg Bruszilov előbb Tarnapolnál (június 4.), majd Czernowitznál szétverte az osztrák–magyar hadsereget, 1916. június 20-ig 200 ezer foglyot ejtett. Bruszilov csapatai elfoglalták Bukovinát, egészen a Kárpátok vonulatáig nyomultak előre, de a másik két orosz hadseregcsoport tétlensége miatt a németek nemhogy feltartóztatták az orosz offenzívát, ha-

nem megkezdtek támadásukat. Bruszilov nem tudta kihasználni győzelmét, bár kiverte Bukovinából az osztrákokat, valamint Kelet-Galícia legnagyobb részéből is, s hatalmas veszteséget okozott a Monarchiának. Ezekben a harcokban egymillió ember lett az áldozat. Németország vonatkozásában csak rész sikerekről lehetett beszélni: egyre nagyobb német katonai erőket kellett átcsoportosítani a keleti frontra, ami jelentős veszteségnek számított a verduni csata idején. A keleti front stabilizálása miatt mindenképpen szükség lett Románia hadba lépésére, hogy gyengítsék Ausztria-Magyarország katonai pozícióit.

Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent Ausztria-Magyarországnak, úgy gondolták, egy újabb front megnyitása enyhíti majd az Oroszországra nehezedő katonai nyomást. A központi hatalmak visszavágása gyorsabb lett, mint az invázió sebessége, lényegében 1916. december közepén letették a fegyvert, az orosz front nemhogy megkönnyebbült, de négyszázkilencven kilométer hosszú frontot kellett megnyitniuk Galíciában és Volhíniában.

(A kaukázusi front) Az első világháború Európán kívül eső fontos frontszakasza Oroszország és Törökország között bontakozott ki, tépje a Kaukázus térségének birtoklása volt. 1914 nyarán a központi hatalmak még nem döntötték el Törökország hadba lépésének idejét, de a német haditervek sikertelensége Franciaországban sürgőssé tették a török haderő bevonását. Az előzményekhez tartozott, hogy a német hadiflotta két hajója – a Goeben és a Breslau a Földközi-tengeren – még augusztus első napjaiban a tengerről lőtte Marseille kikötőjét, majd a Dardanellákon át Isztambulba menekült. Az antant szövetség követelte a két német hadihajó kiutasítását, de a török kormány „besorolta” ezeket – Yavuz Sultan Szelim és Midili néven, továbbra is Souchon német admirális parancsnoksága alatt – a török hadiflotta kötelékébe. Az ellenségeskedés már 1914 augusztusában megkezdődött: az angolok követelték a német hadihajók kiadatását, amire a törökök elaknásították és lezárták a tengerszorost, így több szövetséges hadihajó bennrekedett a Fekete-tengeren, igaz augusztus 22-én váratlanul a törökök megnyitották a francia és angol hadihajók előtt a tengerszorost. Ezután a szövetségesek zárták le a Márvány-tenger térségét még a kereskedelmi hajók előtt is, de továbbra is követelték a német hadihajók eltávolítását a Fekete-tenger vizeiről. Ez az „üzenetek háborúja” volt, viszont október közepén Enver pasa utasította Souchon admirálist Odessza és Szevasztopol tenger felől történő ágyúzására. November első napjaiban Anglia és Franciaország hadat üzent Törökországnak. 1914. november 3-án Oroszország is deklarálta a hadi állapotot Isztambullal, aki „szent háborúra” szólította az összes iszlám hívőt.

A török–oros háború a Fekete-tenger és a Kaukázus térségében zajlott le, olyan térségben, ahol keresztények és muzulmánok álltak egymással szemben, talán ez is kegyetlenebbé tette a küzdelmet. Gondoljunk itt az örmények kegyetlen kiirtására. Amint kitört az orosz–török háború, Enver pasa hadügyminiszter azonnal kinyilvánította Törökország céljait a Kaukázus térségével kapcsolatban: jelentős létszámú hadseregeket indított Baku elfoglalására, de 1915 januárjában megsemmisítő vereségét szenvedtek az orosz hadseregtől, a török hadsereg jelentős területeket veszített. Enver pasa a vereséget az örményeket okolta, hogy azok az oroszokat támogatták, így okozói lettek a vereségnek. Az egy etnikai tömbben élő, fejlett iparral és kereskedelemmel rendelkező örmények gazdagsága csak fokozta a törökök gyűlöletét. 1915 tavaszán–nyarán a török hadsereg módszeresen elűzte az örményeket szülőföldjükről, mintegy másfélmillió örményt mészároltak le. A központi hatalom politikai és katonai vezetői pontosan ismerték az örményekkel történeteket, de a „szövetségi politika” miatt nyíltan nem léptek fel ellenük. A nemzetközi felháborodás akkora volt, hogy VI. Mehmed szultán feloszlatta az ifjú törökök Egység és Haladás Bizottságát, 130 gyanúsított politikust bíróság elé állított.

Az orosz hadvezetés szempontjából a kaukázusi front sikeres térségnek számított, bár sem az orosz, sem a török hadsereg jelentősebb győzelmet nem aratott, mivel a többfrontos háborúban – az adott katonai helyzettől függően – jelentősebb katonai erőket kellett az egyik frontról a másikra vezényelni. Az orosz és a török hadseregnek azonos gondja volt a korszerű fegyverzet hiánya, amit embertömegekkel aligha lehetett pótolni. A kaukázusi front küzdelmeit lezáró breszt-litovszki békeszerződés ugyan Törökország vonatkozásában is fegyvernyugvást írt elő, de az orosz polgárháborús helyzetet kihasználva a török hadsereg megszállta a Kaukázus térségét, amelynek végleges területi megosztásáért évekig folyt a küzdelem.

(*Az orosz forradalmak*) Románia katonai összeomlása – érdekes módon – nem okozott az orosz katonai körökben „katasztrófahangulatot”. Bízta abban, hogy rendezik sorait és ezután csak győzelmek sorozata következik. 1917 legelejére összeomlott az orosz ipar, olyan súlyos ellátási gondok következtek be, ami nemcsak köddé változtatta a hadvezetés álmait, de az élelmiszerkrízis a polgári lakosságot is demoralizálta, a hadsereget pedig passzívvá tette. A februári forradalom elsöpörte a cári dinasztiát, a Kerenszkij által vezetett ideiglenes kormány képtelen volt javítani a lakosság és a hadsereg helyzetén. Ügyetlenül nyúlt a pénzügyi helyzet javításához, a kincstárból kiáramló hatalmas összegeket nem lehetett pótolni, a meghirdetett hadikölcsönökből nem jött be egyetlen rubel sem. Az infláció olyan mértékben megnőtt, hogy az államcsőd elkerülése érdekében nagy összegű fedezetnélküli pénzt nyomtattak, amiért az infláció tovább emelkedett, a gazdaság destabilizálódott. Az ideiglenes kormány elhibázott lépésként a háború folytatása mellett döntött, arra gondolt, hogy egyetlen győztes offenzíva növelné a kormány tekintélyét. Ezért Bruszilov tábornokot – kétségtelenül a legsikeresebb orosz hadvezért – nevezte ki a hadsereg főparancsnokának.

A nagy offenzíva 1917. június 18-án kezdődött, Kelet-Galíciában a Délnyugati Front indította el. A tíz napig tartó látványos előrenyomulást Tarnapolnál a németek megállították, ettől kezdve – három héten át – az orosz hadsereg fejvesztett menekülésbe ment át. Balsikert hozott az Északnyugati Front Riga irányába indított támadása, amelynek végeredményeként a Baltikum nem orosz nemzetei kikiáltották függetlenségüket és sorra alakították meg független államaikat. Erre az útra léptek az addig orosz uralom alatt élt lengyelek is, az orosz ígéretek süket fülekre találtak. Az Orosz Birodalomból való kiválást fontolgatták az ukránok, grúzok, örmények és az azerbajdzsánok is. Az októberi bolsevik forradalom, ami kezdetben csak egy kisebb puccsnak indult, de Leninnek a Dekrétum a földről c. kiáltványa az utolsó dőfés lett a keleti frontnak: a föld ígérete nemcsak stabilizálta a bolsevik kormányt, hanem az orosz hadseregben tömegessé vált a dezertálás, az orosz paraszt katonák hazaindultak beígért jussukért. A kormány 1917. november 12-én elrendelte minden fronton a harctevékenységek beszüntetését a központi hatalmak csapataival szemben.

(*A breszt-litovszki béke*) A központi hatalmakkal való béketárgyalás 1918 februárjában kezdődött meg, ahol a szovjet delegációt Trockij, a bolsevik kormány külügyminisztere vezette. Németország „gyors” békeszerződést akart, hogy minél nagyobb létszámú német katonai erőt vonhasson ki a térségből a nyugati frontra. Másik célja, hogy a nemzeti önrendelkezésre hivatkozva minél több területet hasítsanak le Oroszországból. A szovjet delegáció célja, hogy a békeszerződés után hozzákezdhessenek forradalmi rendszerük konszolidálásához. A tárgyalások annyira elhúzódtak, hogy lejárt a fegyverszünet, a németek megindították hadműveletüket a Baltikumban. A háború folytatása a bolsevik

rendszer megsemmisüléséhez vezetett volna: Lenin a békeszerződés aláírása mellett volt, míg Trockij az elutasítást támogatta. A párt központi bizottsági ülésén Lenin nyílt szavazást rendelt el, amelyen előbb Trockij álláspontja került többségbe, majd 1918. február 23-án – egy újabb német ultimátum után – beleegyeztek a békeszerződés szövegébe, amit 1918. március 3-án aláírtak. Oroszország jelentős területi veszteségeket szenvedett: lemondott lengyelországi, litvániai és kurlandi területekről, Észtország, Litvánia, Ukrajna és Finnország elnyerte függetlenségét. Németország és Oroszország is lemondott a háborús jóvátételről, ami csak úgy vált véglegesé, ha az oroszok kivonulnak Lettországból és Grúziából. Cserébe a német csapatokat kivonták Fehéroroszországból, s Németország ígéretet tett, hogy nem avatkozik be az orosz polgárháborúba.

Ezzel ugyan Oroszország vonatkozásában befejeződött az első világháború, de a kirobbant polgárháború kiszélesedett, elpusztította a régi Oroszországot és a volt cári hadsereg a belharcokban teljesen elpusztult.

IRODALOM

Bruszilov, Alekszej: *A cár árnyékában*. Bp., Zrínyi, 1986.

Kegan, John: *Az első világháború*. Bp., Európa, 2010.

Strazhas, Abba: *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg*. Wiesbaden, 1993.

Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország*. Bp., 1997.

Tavaly volt 50 éve, hogy meghalt a radioaktív nyomjelzés és a hafnium Nobel-díjas felfedezője, Hevesy György kémikus

„Én mindig az egyszerűségben hiszek,
minthogy magam is egy egyszerű ember vagyok.”

Ernest Rutherford-atomfizikus

Kulcsszavak: hafnium, radioaktív nyomjelzés módszer, izotóp, nukleáris orvostudomány, pajzsmirigyek hormonjai, Föld kora, izotóphígításos-, röntgen-fluoreszcenciás-, neutronaktivációs analitikai módszerek, Nobel-díj, Atom a Békéért Díj, Copley-érme, Eötvös Loránd, Kármán Tódor, Polányi Mihály

Hevesy György – George de Hevesy (1885. augusztus 1., Budapest – 1966. július 7., Freiburg) a Piarista Gimnáziumba járt, a Budapesti Tudományegyetemen kezdett kémiát tanulni, tanulmányait Berlinben folytatta, Freiburgban doktorált 23 évesen. Ezután több híres tudósnál dolgozott: *Fritz Habernél* Németországban, *Richard Lorenznél* Svájcban és *Ernest Rutherfordnál* Angliában. Ekkortájt fedezték fel az urán és a tórium bomlásából keletkezett „radioelemeket”, amelyek közül néhányról kiderítette, hogy már ismert elemek izotópjai. Zürich, Manchester, Bécs voltak további állomásai. A Budapesti Tudományegyetemen habilitált, ott lett a gyakorlati fizika professzora. Mikor a rendszerváltás után megfosztották katedrájától, *Niels Bohr* meghívását elfogadva 1920-ban Koppenhágába ment, ott fedezte fel a hafnium

elemet. Professzor lett a Freiburgi Egyetemen, majd a Koppenhágai Egyetemen. Magyar állampolgárként kapta meg a kémiai Nobel-díjat (1943) „az izotópok nyomjelzőként való felhasználásáért kémiai reakciók tanulmányozásánál”. A stockholmi egyetem professzora és svéd állampolgár lett (1946). Tizenöt akadémianak tagja, köztük van az Academia dei Lincei, a nemzetközi Asztronautikai Akadémia, az Angol Királyi Társaság, a Dán Akadémia és a Svéd Királyi Tudományos Akadémia, a Pápai Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia (1945). Freiburgban temették el, hamvait 2001-ben helyezték vissza abba a földbe, ahonnan származtak. A Nemzetközi Nukleáris Orvostudományi Társaságnak van egy Hevesy-díja, a Magyar Nukleáris Orvostudományi Társaságnak pedig Hevesy-érme.

A radioaktív nyomjelzés (indikáció) módszer

1910-től Karlsruheban dolgozott *Fritz Haber* (1868–1934), az ammóniaszintézis felfedezője mellett, aki 1911-ben Angliába küldte. Hevesy Rutherford (1871–1937) laboratóriumát választotta Manchesterben, mely meghatározó helyszín lett számára tudományos karrierje szempontjából. Három éven keresztül dolgozott itt, kisebb-nagyobb

megszakításokkal. Manchesterben Rutherford tanítványa volt, aki később a barátja is lett. Itt dolgozta ki a radioaktív nyomjelzés technikáját. „De a gondolat, hogy radioaktív izotópokat mint indikátorokat alkalmazzanak fizikai, kémiai és biológiai problémák megoldására, ugyancsak termékenynek bizonyult. Olyan problémákat lehetett ennek segítségével megoldani, melyek más úton vagy nehezen lettek volna megközelíthetők, vagy éppenséggel megoldhatatlanok maradtak volna. A radioaktív indikáció módszere vezetett az ólom- és bizmuthidrogén felfedezéséhez, és lényeges szerep jutott ennek a módszernek azokban a kutatásokban is, melyek a *szabad methyl- és aethyl-gyökök izolálására* vezettek. Hevesy érdeme, hogy a radioaktív indikációs gondolatnak a biológiai kutatásban való jelentőségét felismerte.” [1]

Rutherfordtól gyakran idézik a fiatal kutatónak címzett következő mondatot, amely végül is a Nobel-díjas felfedezés alapját képezte:

„– *Nos, fiam, ha megérdemled a sót a levesedbe, a sugárzó RaD atomokat különítsd el ettől a sok piszkos ólomtól!*” A feladat megoldhatatlan volt, a rádium-D-t nem lehet elválasztani kémiai úton az ólomtól. „Hevesy és mások is Európában hiába dolgoztak a problémán, de Hevesy volt az első, aki ahelyett, hogy úgy tekintett volna a siker hiányára, mint vereségre, a negatív eredményt jelentős felfedezésé fordította.” [22] 1913. január 8-án ezt írja munkatársának, *Paneth*-nek:

„– *Mivel a RaD nem különül el az ólomtól, azt az ólom nyomon követésére használhatjuk, például arra, hogy megvizsgáljuk az ólomsók vízben történő oldhatóságát különböző hőmérsékleteken.*” Hevesy és *Paneth* 1913. április 30-án küldték el tanulmányukat a *Zeitschrift für Anorganische Chemie* folyóiratba. Alig fél évvel később, 1913. december 4-én kelt a *Nature* folyóiratban megjelent írásában *Frederic Soddy* vezeti be az *izotóp* fogalmát egyazon elem különböző atommagjainak megkülönböztetésére. Hevesynek a nyomjelzéssel kapcsolatos felismerése magába foglalta ezt a felfedezést is, vagyis azt, hogy a frissen felfedezett radioaktív nuklidok mindegyikét csak úgy lehet elhelyezni a periódusos rendszerben, ha az egyes kockákba több is jut, és innen adódik az „izotóp = azonos hely” elnevezés. Ő, mint kémikus a vegyérték alapján fogalmazta meg az izotópot, hangsúlyozta a kémiai folyamatokban való teljes helyettesíthetőségét, ami ugyanolyan helyes, sőt túl is megy a *Soddy*énál. A pontos definíciót, a rendszámmal és tömegszámmal, természetesen akkor még nem lehetett megadni, hiszen a neutron *Chadwich* csak 19 évvel később, 1932-ben fedezte fel.

A radioaktív nyomjelzés Nobel-díjas felfedezője e módszert diadalra is vitte azzal, hogy feltárta a legfőbb alkalmazási területeket, mindenekelőtt azt, hogy a módszer alkalmazható az élő szervezet vizsgálatára. Felfedezésével új tudományágat, a *nukleáris orvostudományt* alapozta meg. Nézzünk néhány gyakorlati alkalmazást.

Az indikátorok módszere ...ételmaradék vizsgálatban

A módszer legelső alkalmazására akkor került sor, amikor albrétükben gyanítani kezdték, hogy a megmaradt ételt a szakács más formában másnap ismét felszolgálja. Egyik vasárnap délben sok marhasültet hagytak a tányérjukon – radioaktív anyaggal enyhén megfűszerezve. Azután *Geiger*-számlálóval kimutatta: a hét folyamán ezt a maradék marhát többször viszontlátták fasírt, pörkölt stb. formájában. A szakácsnő a bizonyíték láttán beismerte tétét.

... az elemző vegytanban

A rádióaktív izotópok módszerét messzemenően alkalmazta az analitikus kémia. Számos olyan esetben használták, amikor szokásos elemzési módszerek nem váltak be.

Így például egyes ólomtartalmú kőzetek ólomtartalmát csak az indikátorok módszerével sikerült megállapítani. Az utóbbi időben pedig tért hódított ez a módszer a nitrogén kimutatására élő szervezetekben a nitrogén izotópot és a hidrogén izotópot használták fel.

... a növényélettanban

A növényélettanban is felhasználták az izotóp indikátorok módszerét. Azt kellett eldönteni, hogy a talajból felszívott anyagoknak vagy csak egyetlen elemnek mi a sorsa a növényben, egy helyben marad-e vagy vándorol; akkor azt kellett tenni, hogy a vizsgálat tárgyává tett elemet valamilyen izotóp indikátorral „jelölték meg”, és azután ennek az izotópnak a növényben való vándorlását viszonylag egyszerű módon végig lehetett kísérni. Természetesen bonyolultabb életfolyamatok vizsgálatát is meg lehetett oldani izotóp indikátorok módszerével.

... a gyógyszertertanban

A század első évtizedében a *vérbaj* kezelésére bizmut-vegyületeket használtak. Munkatársaival azt vizsgálták, hogy e készítmények közül melyek a leghatásosabbak. E vizsgálat elvégzésénél is az izotóp indikátorok módszerét alkalmazták, a bizmutot egy bizmut izotóppal jelölték meg és ennek az izotópnak a szervezetbe való felszívódását és kiürülését vizsgálták. Ezzel a módszerrel a kérdést el is döntötték, és bizonyították, hogy a bizmut-hidroxid olajos szuszpenziója a legalkalmasabb gyógyszer.

... az orvostudományban

A rákbetegségek vizsgálatánál azt a kérdést vetették fel, hogy az ólom az egészséges és tumoros szövetek között hogyan oszlik meg. Kézenfekvő volt az ólmot valamely alkalmas izotópjával indikálni. Ezek a vizsgálatok ugyan negatív eredménnyel jártak biológiai szempontból, mindamelllett nagymértékben hozzájárultak a methodika kifejlesztéséhez és ahhoz, hogy később a fehérjék és zsírok anyagforgalmának tanulmányozásakor nagy sikerrel alkalmazzák a rádióaktív izotóp indikátorok módszerét.

A nehézvíz

1933-ban felfedezték a nehézvizet (deutériumoxid-D₂O), ettől kezdve sikerrel lehetett alkalmazni a szervezet vízkeringésének tanulmányozására mint izotóp indikátort. Munkatársaival 1/2% nehézvíz tartalmú vizet vittek be a szervezetbe és ezzel a módszerrel megállapították, hogy a vízmolekulák átlagos tartózkodási ideje a szervezetben 13 és fél nap. Ebből az következik, hogy a felnőtt ember szervezetében egyetlen olyan vízmolekula sincsen, amely az egyén születésekor is már a szervezetben volt.

A mesterséges rádióaktív izotóp indikátorok

Hevesy módszerének új lendületet csak mintegy 30 évvel felfedezése után, a *mesterséges radioaktivitás* felismerése (1934 – Joliot házaspár) adott, ami új izotópok előállítására adott lehetőséget.

„Hevesy munkássága a stockholmi évek alatt mindinkább a *nukleáris medicina* irányába toldott. A mesterséges radioizotópok szerepe jól bevált mind az orvosi diagnosztikában, mind pedig a gyógykezelésben. A nagyobb kórházak izotóplaboratóriumainak mind nagyobb szerepe lett a rákos daganatok eredményes kezelésében. Hevesy felfedezései ezen a téren mind közelebb vitte őt az *orvosi rákkutatáshoz* és az orvostudományok új ágához, a *radiobiológiához*. Hevesy ezzel előkelő helyet foglalt el az orvostudományokkal foglalkozók körében is. Ezirányú munkásságával kiérdemelte az Egyesült Nemzetek Szövetsége az »Atom a békéért« nevű kitüntetését², amelyet 1959-ben a főtitkár, *Dag Hammarskjöld* adott át Hevesynek, ünnepélyes keretek között.” [1]

Két nagy jelentőségű vizsgálatot lehetett végrehajtani, egyrészt a vasizotópok felhasználásával a vas anyagforgalmát lehetett tisztázni, másrészt pedig szénizotópok felhasználásával a szén anyagforgalmára derült fény. Így például bebizonyosodott az, hogy nemcsak a növények tudják a szén-dioxidot asszimilálni (beolvasztani), hanem az állati szervezet is fel tudja használni a szénsavat, illetve annak oxigénjét. A rádióaktív jód segítségével ki lehetett mutatni, hogy a pajzsmirigyek hormonjait, a tiroxint és a dijódtirozint a szervezet előállítja még akkor is, ha a pajzsmirigyeket a szervezetből eltávolították. E módszer legújabb felhasználásai közül csak egyet említek, a pozitronemissziós tomográfiát (PET), amely az *agydiagnosztika* leghatásosabb módszere. „Ma már a nukleáris orvostudományt például a rák diagnosztizálás esetén a PET szkenneléssel együtt alkalmazzák. A nukleáris orvostudományban a vizsgálatok kis adag radioaktív anyagok (nyomjelző) injekcióján alapulnak, amely lehetővé teszi, hogy az orvos értékelje a szerv, szövet vagy csont funkcióját. A beadott vagy belélegezett radioaktív nyomjelzőt azután vizsgálják, ami után az felszívódott a szervekben vagy a test területen. Egy speciális kamerát, vagy egy szkennert használva, fotókat készíthetünk, és részletes tájékoztatást kaphatunk az anyag szervezetben való eloszlásáról. Számos vizsgálatot CT- vagy MR-vizsgálatokkal egészítenek ki, amelyek lehetővé teszik a kutatók számára, hogy egyszerre vizsgálják az anatómiát és funkciót.

»A pozitronemissziós tomográfia« (PET) egy nukleáris orvosi képalkotó technika, amely a jelölőanyagok egy speciális típusát alkalmazza (amelyek egy pozitron kibocsátásakor szét-esnek) ahhoz, hogy a testfolyamatok háromdimenziós képét hozza létre. A PET vizsgálat olyan képalkotó vizsgálat, ahol radioaktív nyomjelzőt injekciónak a testbe szkennelés előtt. A PET vizsgálat a betegség aktivitásának képét nyújthatja az egész szervezetben, és különösen használhatók a rák esetén, hogy egy teljesebb képet kapjunk a betegségről az egész szervezetben, nem pedig csak az egyes testrészekben. A módszer annyira érzékeny, hogy képes felismerni a metabolikus változásokat a szövetekben egy korai szakaszban – gyakran még az előtt, hogy CT vagy MRI felvételen a rák látható lenne. Modern szkennerek már egyesített PET és a CT szkennerek, amelyek lehetővé teszi, hogy ugyanazon vizsgálat során és ugyanabban a szkennerekben rögzítse a (PET) és a részletes anatómia (CT) adatokat.” [21]

A rádió-foszfor

A legrészletesebb vizsgálatokat a rádióaktív foszforral végezték. Ez az anyag különösen alkalmas biokémiai vizsgálatokra, mert könnyen előállítható, felezési ideje megfelelő és Geiger–Müller-féle számlálóval könnyűszerrel kimutatható. Azt találták, hogy a foszfor a szervezetben a csontváz felé halad és a csontvázban lévő foszfort: „az öreg foszfort” helyettesíti, az „öreg foszfor” pedig kiürül a szervezetből. Ez azt mutatja, hogy az emberi szervezet örök keletkezésben, megsemmisülésben, szakadatlan folyásban, fáradhatatlan mozgásban és változásban van.

Mire használják még az izotópdiagnosztikát?

- **szívizom** szöveti vérrellátásának vizsgálatára
- **vese** működésének vizsgálatára
- **agyi vérkeringés** vizsgálatára
- **csontvizsgálatokra**

A hafnium felfedezése

1923-ban Dirk Costerrel együtt azonosította és elemezte a periódusos rendszer egyik utolsó ismeretlen 72. elemét, a hafniumot. Ezen felfedezését ő addigi élete legjelentősebb eredményének tartotta. Ezen felfedezésével egyszerre világhírű lett. *Rutherford* az elsők között gratulált Hevesynek, s ezt írta: „*Biztos vagyok abban, hogy az Ön neve*

maradandó lesz.” Amikor 1943-ban Hevesynek ítelték a Nobel-díjat az izotópok nyomjelzőként való alkalmazásáért, természetesen nagyon örült ennek a hírnek, de keserűen jegyezte meg környezetében, hogy szerinte a Nobel-díjat már 20 évvel ezelőtt, 1923-ban kiérdemelte, amikor felfedezte a hafniumot. (Ebben az évben ugyanis nem kevesebb, mint 14 dolgozata és 2 könyve jelent meg nemzetközi folyóiratokban a hafniumról.) Nemcsak felfedezte, hanem elemezte is az új 72. alapelemet, amelynek ő a *hafnium* nevet adta, ami Koppenhága latin neve.

A felfedezés a Bohr-elmélet egyik állítását igazolta. E szerint a ritkaföldfémek száma 14-re korlátozódik, amiből az következett, hogy a 72. elem nem lehetett ritkaföldfém, hanem csak a titánhoz és a cirkóniumhoz hasonló kémiai tulajdonságokkal rendelkező elem. Hevesy ennek alapján 1922 nyarán Magyarországon töltött szabadsága alatt elkészítette a 72. elem felkutatását célzó tervét. E szerint nem ritkaföldfém ásványokban, hanem a cirkónium ásványaiban kereste és 1923-ban Koppenhágában meg is találta a 72. elemet, melyet Koppenhága latin neve után hafnium-nak nevezett el. 30 dolgozata foglalkozik ezzel az elemmel. Többek szerint ezért a felfedezéséért is megérdemelte volna a Nobel-díjat.

Freiburgi évek

1925-ben elfogadta a Freiburgi Egyetem meghívását, itt professzori éveit a elemek gyakoriságát vizsgálta, ugyanis összefüggést sejtett a gyakoriság és az atommag stabilitása között. Meghatározta az ólom átlagos koncentrációját urán-ásványokban, ennek segítségével 1926-ban elsőként vont le következtetéseket a Föld kialakulására vonatkozóan, illetve adta meg a Föld életkorának nagyságrendjét. A freiburgi idő másik fontos eredménye a samárium radioaktivitásának felfedezése. Ez volt a radioaktív bomlás alapuló nagypontosságú geológiai kormeghatározás kezdete.

Nukleáris analitikai módszerek

Az analitikai kémia számára feltalálta az izotóphígításos (1931), a röntgen-fluoreszcenciás (1932), és a neutronaktivációs (1934) analitikai módszereket.

Izotóphígításos analitikai módszer

Közetek ólomtartalmának vizsgálatáról R. Hobbie-val és Holmes-szal közösen végzett és publikált munkájával 1931-ben megalapozta az izotóphígításos analízist. Ezt a módszert (angolul: Isotope Dilution Analy [IDA]) Hevesy fedezte fel, melyet többek között a környezeti, geológiai, kozmológiai vizsgálatokhoz, nukleáris tevékenységekhez és azok ellenőrzéséhez, biokémiai folyamatok vizsgálatához vagy mennyiségi meghatározásokhoz alkalmaznak. Az izotóphígítási technika alkalmazási köre napjainkra kiszélesedett. Olyan molekulák előállítására is lehetőség nyílt, melyek nem organogén elemek stabil izotópjával, hanem azoktól eltérő heteroelemek (pl. Cr, Se, Hg, Sn stb.) stabil izotópjával vannak jelezve. Ezáltal a technika átlépte határait és új analitikai technikákban kapott teret. Az izotóphígítási technika nagy előnye, hogy elsődleges, abszolút módszer révén, a mennyiségi analízishez nincs szükség kalibrációra. Ezzel a technikával, pontosabb, precízebb eredményt, valamint kis kimutatási határokat érhetünk el a hagyományos kalibrációval szemben.

Röntgen-fluoreszcenciás analitikai módszer

Röntgen fluoreszcencia (XRF) a karakterisztikus „másodlagos” (vagy fluoreszkáló) röntgensugarak kibocsátása olyan anyagból, amelyet nagy energiájú röntgen vagy gamma-sugarakkal való bombázással gerjesztenek. A jelenséget széles körben használják elemanalízishez és kémiai elemzéshez, különösen fémek, üveg, kerámia és építőanya-

gok vizsgálatához, valamint a geokémiai, kriminalisztikai kutatásokhoz, a régészeti minták összetételének meghatározásához, és műtárgyak, mint például a festmények és a falfestmények vizsgálatában. Számos meteoritot elemeztek ezzel a módszerrel.

Neutronaktivációs analitikai eljárás/módszer

Hilde Levi munkatársával együtt felfedezte, kidolgozta a neutronaktivációs analízis módszerét. Ezzel a módszerrel meg lehetett határozni egy mintában az összetevőket, az elemek koncentrációját. Ennek előnye, hogy nem károsítja a mintát, így műalkotások és történelmi tárgyak vizsgálatára is alkalmas. Ez a módszer használható egy radioaktív minta aktivitásának meghatározására is. Hitler hatalomra jutása után 1934-ben Hevesy visszament a Bohr Intézetbe Koppenhágába. 1935-ben Bohr vásárolt 0,6 g rádiumot és ennek segítségével Hevesy ismét új tudományterületeket elindító kísérleteket végzett. A neutron felfedezése után *Lise Meitnerrel* rádium-berillium neutronforrást készített – a következő években ezzel számos kísérletet végeztek. A ^{238}U bomlási sorában lévő $^{226}_{88}\text{Ra}$ (rádium) bomlásakor 3 db α -részecskét nyerünk. Így a rádiumforrást berilliummal körülvéve, a berilliumot céltestnek használva a következő magreakció játszódik le: $^4_2\text{Be}(\alpha, n)^{12}_5\text{C}$, vagyis α -részecskével bombázott berillium (Be) szénné (C) alakul és közben egy *neutron* is keletkezik. Ezekkel a neutronokkal Hilde Levi ritka földfémeket sugározott be. Így radionuklidokat állítottak elő, amelyeket felezési idejük alapján azonosítottak. Az egyik bomlási görbe vizsgálata azt mutatta, hogy a preparátum szennyezést tartalmaz – így fedezték fel a neutronaktivációs analízist. *Otto R. Frisch*³, Lise Meitner unokaöccse segédkezett Hilde Levinek a berendezés összeállításában.

A Nobel-díj

A kémiai Nobel-díjat magyar állampolgárként 1943-ban kapta a *radioaktív nyomjelzés* kidolgozásáért.⁴ A Nobel-díj bizottság indoklása: „*az izotópok nyomjelzőként való alkalmazásáért a kémiai folyamatok tanulmányozásában*”. 1924 óta többször javasolták a díjra, de a felfedezés után 30 év múlva kapta meg. Otto Hahnmal volt versenyben, akinek 1944-ben ítéltek meg a díjat. A Nobel-díj odaítélésében foglalt munkásságának legszélesebb körű felhasználása napjainkban egyértelműen az orvosi diagnosztika területe. Vagyis munkássága interdiszciplináris jellegű volt! A 2001. évi újratemetés alkalmából fia, Georg de Hevesy a Magyar Tudományos Akadémiának adta Hevesy György Nobel-érmét, melyet másfél évtizeden át az MTA székházában, illetve könyvtárában őriztek. Mivel a stockholmi Nobel Múzeum egy új épületet emelt a Nobel-díj tiszteletére, az ifjú Hevesy úgy döntött, hogy az éremnek ott, az állandó kiállításon lenne a helye, ezért 2015 szeptemberében elvitte apja Nobel-érmét Svédországba. Így Magyarország most már csak egy Nobel-éremmel, Szent-Györgyi Albertével, rendelkezik.

„Az apám természetesen nagyon büszke volt a Nobel-díjára, de olyan ember volt, aki nem beszél saját magáról. Nagyon diszkrét személyiség volt, így a díjak sem volt téma nálunk családi körben” – emlékezett vissza édesapjára Georg de Hevesy.

Kitüntetései

Közel húsz egyetem választotta díszdoktorává. Számos akadémia – köztük a Magyar Tudományos Akadémia (1945) –, egyesület, és társaság (pl. 1951 – Bunsen Társaság) tagja. A Royal Society is tagjai közé választotta, 1958-ban elnyerte az Egyesült Nemzetek Szervezetének „Atom a Békéért Díját” (Atoms for Peace Award), melyet az előző évben kollégájának, Niels Bohr-nak ítéltek oda. (Rajta kívül még két magyar kapta meg ezt a kitüntetést: Teller Ede (1908–2003) és Wigner Jenő (1902–1995). Tehát a 16 kitüntetett közül 3 magyar volt!)

Az Atom a Békéért Díjat Henry Ford II, Benson Ford, Henry Clay Ford javaslatára alapították 1955-ben a Ford Motor Company Alap 1.000.000 \$-os támogatásával Henry és Edsel Ford emlékére, hogy díjazzák azokat, akik hozzájárultak az atomenergia békés célú felhasználásához. Egy független nonprofit társaság jött létre, hogy kezelje a békés nukleáris technológia alkalmazására és fejlesztésére létrehozott díjat. A díjat az Egyesült Államok elnökének, Dwight D. Eisenhowernek az Egyesült Nemzetekhez intézett, *Atom a békéért* című beszédére válaszként hozták létre. 1955. július 20-án Genfben (Svájc) Dwight D. Eisenhower elnök a nukleáris tudomány békés célokra történő alkalmazása érdekében nemzetközi erőfeszítést sürgetett és reményét fejezte ki, hogy „a magán üzleti és szakmai emberek az egész világon érdekeltek lesznek az új utak megtalálásában, és ösztönzik, hogy ez az új tudomány az emberiség javára és nem a pusztításra legyen használható...” A díj létrehozását Lewis L. Strauss admirális, az Egyesült Államok Atomenergia Bizottságának elnöke jelentette be, az atomenergia békés felhasználására összehívott világkonferencián Genfben, 1955. augusztus 8-án.

A díj összege 100.000 \$ évente. Eddig mindössze tízszer adták ki.

Nobel-díjnál is nagyobb kitüntetés

A világ számos egyeteme választotta díszdoktorává, és 1949-ben Paul Dirac (1902) előtt megkapta a *Copley-érmét*, amely a Royal Society legrégebbi és legmagasabb kitüntetése, amire különösen büszke volt. Ez utóbbiról úgy nyilatkozott: „A közönség azt hiszi, hogy egy kémikus számára a Nobel-díj a legnagyobb kitüntetés, amit tudós elnyerhet, de nem így van. Negyven-ötven kémikus kapott Nobel-díjat, de csak tíz külföldi tagja van a Royal Societynek, és közülük csak ketten [Bohr és Hevesy – a szerző] kaptak Copley-érmét.”

Nyelv–zene–matematika

E hármas, összefüggő képesség közül legalább kettő nála is szignifikáns volt. Kiválóan beszélt *angolul, németül, dánul, türhetően franciául. Svédiül* tökéletesen soha nem tanult meg, erős akcentussal használta ezt a nyelvet, svédiül tartott előadásaira nyelviileg is külön készült. De fejben élete végéig magyarul számolt. Korán érdeklődött a matematika iránt, de tudományos munkáiban később nem használta. Kiváló memóriája volt, mindenkire és minden beszélgetésre emlékezett.

Felfedezései

A már említett radioaktív nyomjelzéstechnika, hafnium, nukleáris analitikai módszerek felfedezésén kívül azonosította a ^{40}K természetes radioaktív izotópot (ami az izomban is előfordul) – amely 10⁹ év felezési idővel alakul át argonná és kalciummá –, kimutatta, hogy a ^{41}K stabil, a ^{42}K pedig mesterséges izotóp. Felfedezte és vizsgálta a szamárium izotópjait (^{147}Sm , ^{148}Sm és ^{149}Sm nuklidokat) és azok radioaktivitását (α -sugarakat bocsátanak ki). Sokoldalúan tanulmányozta az ionizáló sugárzásoknak a DNS-re és a rákos sejtekre kifejtett hatását is. Jelentős szilárdtestfizikai eredménye volt, amikor a ^{210}Pb segítségével felfedezte a fémek öndiffúzióját.⁵ A röntgenspektroszkópia segítségével meghatározta a talaj káliumtartalmát, új távlatokat nyitott az élőlények vízháztartásának vizsgálata területén.

Véletlen felfedezései is voltak, ha véletlennek lelet tekinteni a *Hafnium* elem és a *Samarium radioaktivitásának* felfedezését, valamint a *cirkónium* választását a *tórium* helyett, és a *fluorid* választást a hafnium kikristályosításához (elválasztásához).

Elszalasztott felfedezései: kis szerencsével ő lehetett volna a *nehézhidrogén* (*deu-*

térium), a *nehézvíz* (D_2O -deutérium oxid) és a *mesterséges radioaktivitás* felfedezője is (csak a véletlenen múltott, hogy ezeket is nem fedezte fel!). A nehézhidrogént végül Harold Urey – akivel a Niels Bohr Intézetben találkozott először – ismerte fel 1932-ben, amiért 1934-ben kémiai Nobel-díjban részesült; a nehésvizet Gilbert N. Lewis, Urey tanára 1933-ban; a mesterséges radioaktivitást pedig a Joliot–Curie házaspár találta meg 1934-ben, amiért 1935-ben kémiai Nobel-díjjal jutalmazták őket.

Túl korai felfedezése volt a radioaktív indikátor módszer 1913-as megtalálása, mert a mesterséges radioaktivitás módszert (amivel könnyen lehet izotópokat előállítani), csak 1934-ben ismertették. Úgy járt vele, mint Gábor Dénes a holográfia módszerrel (1947), akinek 15 évet kellett várnia, amíg az amerikai Theodore Harold Maiman feltalálja a lézert (1960). Ezért csak 1971-ben kapta meg a fizikai Nobel-díjat, 24 évvel a felfedezés után!

Elméleti tudományos teljesítményei közé tartozik az *eltolódási szabály*⁶ felfedezése és az *izotóp fogalom*⁷ megalkotása Soddyval (1913).

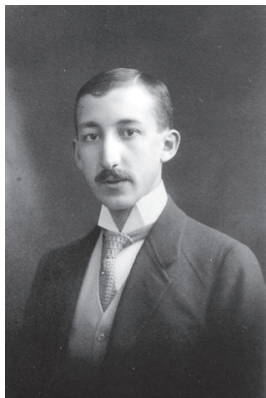
Kutatási módszere, stratégiája

Kutatási módszerének egyik igen jellegzetes sajátossága volt az, hogy – Szent-Györgyihez hasonlóan – rendkívül egyszerű eszközökkel, zseniális eleganciával vitte keresztül a kísérleteit, többnyire saját kezűleg, minden segítség nélkül. Aki abban a szerencsés helyzetben volt, hogy hosszabb ideig tanítványa lehetett, az megtanulta egyszerű eszközökkel megoldani a problémákat és alig volt oka panaszkodni, hogy a technikai segédeszközök hiánya miatt nem tudja problémáit megoldani. Matematikai apparátust alig használt tudományos munkáiban. Hevesy egyszerű eszközökkel és kevés munkatárssal dolgozott.

Kutatási stratégiája: oda kell menni, ahol intellektuális vagy anyagi szempontból legkedvezőbbek a feltételek a probléma megoldására. Igazi kísérletező tudós volt. Az elmélet az ő kezében elsősorban munkahipotézist jelentett. Saját magán is kísérletezett, nehésvizet ivott és megállapította, hogy a víz egy része fél óra alatt távozik, másik része csak 1,3 nap múlva.

Gyakran voltak sérülései, egyszer leöntötte a karját sósavval.

Élő bizonyítéka volt annak, hogy még a szükségszerű tudományos specializálódás korszakában is egy nagy alkotó tudósak nem kell szűk körű szakértőnek lennie. Hevesy bizonyos értelemben polihisztor volt. Tudományos érdeklődése mindig a természettudományok lelegevenebben fejlődő pontjai felé fordult. Hol a radioaktivitásban, hol a fizikai-kémiában, hol a magfizikában, hol a biológiában, hol a biofizikában alkotott, de mindig élenjáró úttörő és kísérleti elgondolással.

Mint ember

Magas, egyenes tartású, elegáns, nemes megjelenésű, előkelő volt. Minden nagyvonalúsága, szellemi nagysága mellett, vagy talán éppen ezért, végtelen szerény, közvetlen, kedves modorú, szeretetre méltó ember volt, különösen munkatársaival, tanítványaival és általában kutatókkal szemben. Szórakozott, csendes humorú (soha sem nevetett, csak elmosolyodott) ember volt, élvezte a természetet, szerette a hosszú sétákat, télen gyakran síelt. Főnként soha nem adott utasítást vagy parancsot, emberi gyengeségek iránt elnéző volt, hitt a korlátlan gondolatszabadságban, az egyén szabadságában. Minden durvaságot és kegyetlenséget elítélt.

Epilógus

Barátai és támogatói között találjuk: *Eötvös Lorándot*, *Kármán Tódort*, *Polányi Mihályt*. E három barát mindegyike külön-külön is megérdemelt volna egy-egy Nobel-díjat. Eötvöst és Polányit többször fel is terjesztették a legnagyobb tudományos elismeréssel való díjazásra, Kármán pedig csak azért nem kapott Nobel-díjat, mert a műszaki teljesítmények elismeréséért – a matematikai eredményekhez hasonlóan – sajnos nem jár Nobel-díj. (Bár az ő esetében talán kivételt lehetett volna tenni, mivel elméleti munkássága a fizika számos területét, így pl. az áramlástant, az *aerodinamikát* stb. olyan mélyen érintette, hogy nyugodtan megkaphatta volna értük a méltó elismerést.)

A tudomány fejlődése szempontjából ritka szerencsés esemény volt az, hogy három olyan zseniális kutató, mint Bohr (1855), Rutherford (1871) és Hevesy (1885) egy korban születtek, sőt munkatársak és jóbarátok lettek, és kölcsönösen inspirálták egymás munkáját. Ez a véletlen egybeesés döntően segítette elő századunk tudományos fejlődését. „Élethosszig tartó barátság fűzte Niels Bohrhoz és *Fritz Paneth*hez. Tiszteletteljes kapcsolatot tartott az általa nagyra becsült idősebb tudósokkal, *Fritz Haberrel*, *Albert Einsteinnel* és *Stefan Meyerrel*. Baráti és kollegiális köréhez tartoztak olyan német tudósok, mint *Hans Geiger*, *Wilhelm Westphal*, *Gustav Hertz*, *Peter Pringsheim*, *Otto Frisch*, *James Franck*, *Hilde Levi*, *Otto Hahn*, *Rudolf Ladenburg*, *Otto Hönigschmidt*, valamint a Németországban tevékenykedő osztrák és svájci tudósok (*Lise Meitner*, *Auer von Welsbach*, *Viktor Goldschmidt*).” [11]

Hevesy hosszú évtizedeken át volt tanítványa, majd munkatársa *Hilde Levi*, a kémiai tudományok doktora így írt, tanítómesterének elhunytá alkalmából: „Miért volt olyan, fontos neki, hogy részt vegyen a Pápai Tudományos Akadémia ülésén Rómában és még inkább az, hogy a pápa fogadta őt a Vatikánban? Vágyódott arra, hogy lezárja szellemi életciklusát, amely egy római katolikus pap keresztelésével kezdődött? Ezt a nagy, egyidejűleg kissé misztikus személyiséget sohasem fogjuk tudni megismerni, mert ő egy különleges egyéniség volt. Ezt igazolja mélyeséges gyásza is, munkatársa és jó barátja, a dán Nils Bohr elhunytá alkalmából. Amit Hevesy róla írt, az vonatkozik önmagára is, Hevesyre is. Ő a világot gazdagabbá tette értékes, nagy jelentőségű haladásával a tudományok területén. Minden kétségen kívül megállapítható ezen felül az is, hogy kutatásainak eredményei az emberiség részére előnyöket jelentettek.” [9]

Vizi E. Szilveszter, az *MTA akkori alelnöke* 2001-ben, újratemetése alkalmából nyilatkozta róla:

„Munkássága során elsőnek határozta meg a Föld korát, útjára indította a nukleáris medicinát. Nemcsak a magyar tudományosság hajt fejet e nagy tudós előtt, de tiszteleg előtte az a sok-sok millió magyar és külföldi beteg ember, aki életét, az életminőségének javulását Hevesy zseniális felfedezésének, a nukleáris izotópok diagnosztikai és terápiás alkalmazásának köszönheti. A kutatók milliói használják módszerét, hogy izotópjelzéssel követhessék egyes molekulák sorsát, és mindezt sokszor anélkül teszik, hogy tudnák, kinek köszönhetik eredményeiket. Szerte a világban, a kórházakban, laboratóriumokban, kutatóintézetekben mindenhol használják e felfedezését, gyógyítva az embereket, újabb és újabb felfedezéseket téve. Meg merem kockáztatni, kevés tudós tett több jót

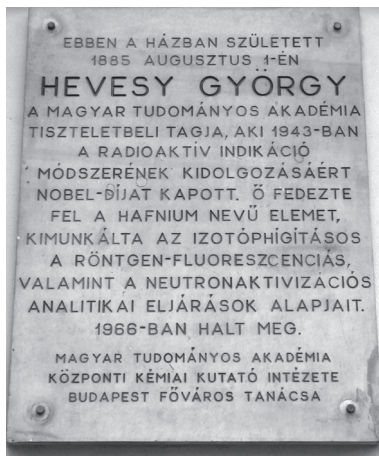

az emberiségnek, kevés tudós érdemelte meg jobban a Nobel-díjat, mint Hevesy, és nincs felfedezés a világon, amelyet többen használnák az emberiség javára, mint ennek a magyar tudósnak a felfedezését. Hevesy György tanításában, felfedezéseiben tovább él, hisz a tankönyvekben, róla elnevezett díjakban, társaságokban ott van neve és a gyerekek, a betegek ezrei, milliói, akiknek életét az ő kutatásának eredményeképpen mentenek meg, halhatatlanná teszik őt.” [6]

Szalay Sándor atomfizikus így emlékezik rá: „Bár magyar szempontból talán sajnálatos, hogy egész tudományos munkásságát külföldön végezte, de egész pályafutása során a nemzetközi tudományos kutatás azon centrumaiban találjuk, ahol éppen a legakutabb munka folyt. Az emberiség tudományos haladásának szempontjából jobb volt ez így, mert századunk első felének mostoha hazai tudományos körülményei között sokkal kevesebbet alkothatott volna itthon. Talán nem annyira az apparatív technikai nehézségek gátolták volna, mert ezeken intuitív zsenialitásával és egyszerű módszerével át tudta volna törni magát. Sokkal jobban gátoló tényező az első vonalban haladó tudományos központokkal való közvetlen, eleven, szellemi kapcsolat hiánya. Joggal lehetünk büszkék arra a tényre, hogy kis, szerény, de kultúrában, civilizációban és újabban tudományos kutatásban sem elmaradt hazánk több igen nagy tudóssal ajándékozta meg az emberiséget és ezek közül Hevesy egyike volt a legnagyobbaknak. Egyben örömmel kell, hogy eltöltsön bennünket az, hogy hazánk rohamosan fejlődő tudományos élete itthoni is biztosítja tehetséges fiataljainknak a kutató munka lehetőségét. Az új nemzedék, a jövő tudósainak már nem kell külföldre távozniuk azért, hogy eredményesen tudjanak dolgozni.” [8]

Hevesy György 1920 után külföldön élt és dolgozott, de szeretett hazalátogatni, és kiterjedt levelezést folytatott általa becsült tudósokkal. Akkor volt elemében, ha kutatómunkával foglalkozhatott, arról beszélgethetett. 76 éves koráig volt aktív kutató, és ezalatt megírt négy monográfiát és csaknem 400 közleményben számolt be eredményeiről. „Apám leginkább a tudományról és az éppen zajló kísérleteiről szer-

retett beszélgetni velem. Kedvelte a sétákat, én pedig elkísértem, és azzal szórakoztatott, hogy éppen mi folyik a tudományban, és milyen új tervei vannak. Politikáról úgy az idő huszonöt százalékában beszélgettünk. Nagyon érdekelte, hogy mi van a világban, rendszeresen olvasta a napilapokat. Tudományról pedig nem elméleti síkon beszélt, hanem arról, ami konkrétan a leginkább érdekelte. Együttműködő ember volt, számos különféle szakterületen dolgozó kutatóval volt kapcsolatban, *fizikai kémikusként* biológusokkal dolgozott együtt, sőt még a saját fogorvosát is bevonta egy olyan kísérletbe, amelyben azt vizsgálták, hogyan szívódik fel a foszfor a fogak anyagába és a fogzománcba. Szóval sok kapcsolata volt, akikről mind szívesen mesélt, és akikkel én is találkoztam, amikor a barátok, ismerősök összejöttek egy-egy családi partin, teázáson. Nagy élmény volt!” – emlékezett vissza édesapjára Georg de Hevesy.

1. ábra: Emléktábla Hevesy születésének helyén, Budapest, Akadémia utca 1. – a szerző felvétele

Családtörténet

Hevesy ősei egy Székesfehérvártól nem messze lévő településről, Sárbogárdról származnak. Magyarországra, így Fejér megyébe is a 18. században települtek be zsidók Morvaország és Galícia felől. A ma Sárbogárdhoz tartozó egykori Bogárd és Tinód pusztai zsidóságra vonatkozó első adatok 1781-ből származnak. A két településen összesen 90 zsidó család élt. A zsidóság sárbogárdi jelenlétének legkorábbi tárgyi emlékei: a sírkövek, ma is láthatók az egykori temetőben. E temetőben található *Bischitz Salamon* síremléke 1788-as évszámmal, *Bischitz rabbi*, a híres talmud tudós, kabbalista Prágából menekült és az ő nevéhez fűződik a sárbogárdi hitközség megalapítása is. Bischitz Salamon tizennégy gyermeket hagyott maga után. Hét leánya közül B. Róza férje alapította meg az ajkai üveggyárat, mely világhírnévre tett szert. A hét fiú közül csak *Bischitz Artúr* nősült meg, akinek házasságából született *Bogárdy-Bischitz Sándor*. Bogárdy Bischitz Sándor a fasori evangélikus gimnáziumban érettségizett kiváló eredménnyel. Ezt követően végigharcolta az I. világháborút, majd agrártudományi diplomát szerzett a Hochschule für Bodenkulturon. Az időközben nemzetközi hírűvé vált agrárszakember a zsidó törvények miatt kényszerült a majsai uradalom, majd az ország elhagyására. Az Egyesült Államokban különböző egyetemeken vezette az agrárképzést (University of California Los Angeles-i Intézete, San Francisco, Berkeley Főintézet) 1943 után az amerikai hadirepülőgépgyártás egyik vezetőjeként a hadiiparban dolgozott. Ezt követően Nixon felkérésére a Marshall-terv fejévé nevezték ki Párizsba. Számos nemzetközi elismerése mellett megkapta a rendkívül megtiszteltetésnek számító francia becsületrendet.

A család egyik ágához tartozik nagyapja, *Bischitz Dávid*, aki miután megözvegyült, 1852-ben feleségül vette *Fischer Johannát*.⁸ Johannában egy rendkívüli képességű, intelligenciájú, nemes lelkű asszonyra talált.⁹ Az 1877-es boszniai háború sebesültjei ápolásában kifejtett tevékenységéért I. Ferenc József császár Bischitz Dávidnét koronás aranyéremkereszttel tüntette ki. A rendkívül magas kitüntetés mellett a család kimagasló érdemei, társadalmi-szociális munkássága elismeréseképpen 1895. június 9-én nemesi rangot kapott. A Bischitz család a Hevesy előnevet 1904. április 13-án vette fel (Hevesy-Bischitz), melyet 1906-ban *Hevesyre* változtattak. A névváltoztatásban bekövetkezett fordulat egyértelműen utal az asszimilációs folyamat azon fázisára, amikor már nem tartották fontosnak – több okból is – az egykori Bischitzekre, nevezetesen a sárbogárdi rabbira való emlékezést.

Az apai ág

Bischitz Dávid és Fischer Johanna házasságából hét gyermek származott. A legidősebb fiuk, *Hevesy-Bischitz Lajos* korán megözvegyülvén feleségül vette a tonyai Schossberger Eugénia (Jenny) bárónőt. Bischitz Lajos egy pesti kereskedő fia volt, és az Esterházy család egyik birtokát bérelte, hevesi földbirtokos volt. Neve 1886-ban nemesítés folytán *Bischitz de Heves-re* változott, majd ezt a nevet néhány évvel később *Hevesy-re* változtatta.

Az anyai ág

Édesanyja *Schossberger Eugénia (Jenny)* bárónő volt.¹⁰ Édesanyja családjának Hatvan közelében Turán egy Bukovics Gyula¹¹ által tervezett, nagystíliú, hatalmas kastélya volt. A kastély építtetője Schossberger Zsigmond volt. A nagy kastély egy óriási parkban épült. Az 1883-ban épült, eklektikus épületegyüttes még romjaiban is lenyűgözően szép. Egy zseniális építész remeke, amelyben korszakalkotó gondolatok fogantak meg. Schossberger bárónőnek szintén jómódú családja olaj- és dohánykereskedelemmel foglalkozott. A Schossberger család birtokában több észak-magyarországi bánya volt, ahol Hevesy apja igazgató és a felügyelőbizottsági tag volt.

2. ábra: A turai kastély, amely meghihlette a nácikat, a szovjeteket, Angelina Jolie-t és egy indiai milliommot

1955) jeles író volt. Párizsban, Brüsszelben élt és kitűnő monográfiákat jelentetett meg francia nyelven, többek közt Mátyás király korvináiról. Felesége, Marie-Henriette D'Aspremont-Leyden grófnő kimutathatóan kapcsolatban volt II. Rákóczi Ferenc családjával.

A harmadik fiú, *Hevesy Ödön (Edmond)* (1881–1963), atyja munkásságát folytatta. Érdemei közé tartozott több olyan bánya megnyitása, melyet az ókor óta nem műveltek.

A negyedik fiú, *Hevesy Pál (Paul)* (Budapest, 1883. április 9. – Kitzbühel, 1987. június 30.¹³) kiváló diplomata. A budapesti piarista gimnáziumban kezdte tanulmányait, majd Münchenben, Freiburgban, Párizsban, Londonban folytatta azokat. Zenesznek készült, de kezének károsodása miatt abbahagyta tanulmányait. 1908-ban lépett diplomáciai szolgálatba. Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai képviselőtét látta el Isztambulban, majd a Közel-Keleten, Dél-Amerikában és Londonban. 1927 és 1931 között Apponyi Alberttel együtt képviselte Magyarországot a Népszövetségnél, ahol a világ élelmezési ügyeivel foglalkozott. Ezt követően ragyogó karriert futott be Briand mellett párizsi ügyvivőként. 1942-ben kilépett a külügyi szolgálatból és Angliába települt, ahol állampolgárságot kapott. Az első világháború után e kimagasló államférfi volt egykor az angol Mária királynő, Queen Mary franciatanára, de szoros barátságba került Chaplinnal és a 20. század számos államférfijával, vezető személyiségeivel. Első könyve 1929-ben jelent meg, amely a gazdasági világválság idején arra hívta fel a figyelmet, hogy a felhalmozódó feszültségek egy második világháborúhoz vezetnek. Lord Butler, angol külügyminiszter ezért a könyvért béke Nobel-díjra javasolta. Később a diplomata az alábbi szellemes megjegyzést fűzte mindehhez: *Szüleim minden gyermeke „normális” volt, kivéve György öcsémet, aki 1943-ban megkapta a kémiai Nobel-díjat. Milyen érdekes lett volna két Nobel-díjas egy családban.*¹⁴

Az ötödik legkisebbik fiú, **Hevesy György** (Budapest, 1885. augusztus 1. – Freiburg im Breisgau, 1966. július 5.), a Nobel-díjas tudós, aki életművével marandó értékeket hozott létre az egyetemes emberi kultúra történetében. Kimagasló tudományos munkásságát szakirodalmi munkák, monográfiák részletesen tárgyal-

A Hevesy-család

Szülei házasságából nyolc gyermek, köztük öt fiúgyermek származott. A gyerekek iskoláztatása magánúton, otthon történt, gyakran napi 10-12 órán át. Ezen idő alatt a gyerekek elemi iskolai kiképzést kaptak, ezenkívül német, angol és francia nyelvoktatásban részesültek¹².

A legidősebb fiú *Hevesy Vilmos (Wilhelm)* (1877–1945) villamosmérnök volt. Párizsban a Blériot cég gyárigazgatójaként működött, és részt vett annak a repülőgépnak a tervezésében, amellyel Blériot átrepülte a csatornát.

A második fiúgyermek *Hevesy Andor*, azaz *André de Hevesy* (1879–

ják. Hevesy György 1924-ben megnősült és feleségül vette Pia Riist, aki egy dán hajótulajdonos lánya volt. Nászútjuk Új-Zélandba vezetett, Rutherford szülőföldjére. Egy fiuk, George Luis és három lányuk született: Jenny, Ingrid és Pia. Legfiatalabb leánya Pia családjával Genfben él, két unoka van. A legidősebb leánya, Jenny svéd férjével, *Arrhénius Gusztáv*-val Kaliforniában él. Itt három unoka született.

IRODALOM

- [1] Bakos Károly: Hevesy György élete. *Fizikai Szemle*, 1997/1. 16–18. o.
- [2] Gergely Anna: Adalékok Hevesy György családtörténetéhez. *Fizikai Szemle*, 1999/7. 267. o.
- [3] Marx György: *Marslakók érkezése*. Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó.
- [4] Vértes Attila: Hevesy György és nyomjelzéstechnika. In Vértes Attila (szerk.): *Szemelvények a nukleáris tudomány történetéből*. Budapest, 2009, Akadémiai Kiadó.
- [5] Radnóti Katalin: Az izotópfogalom történetéhez. *A kémia tanítása: módszertani folyóirat*, 2008/5. 7–14. o.
- [6] Vizi E. Szilveszter: Hevesy György, a magyar Nobel-díjas. *Fizikai Szemle*, 2001/5–6. 145. o.
- [7] Hevesy Pál – Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990 [web:] mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC05727/06318.htm
- [8] Szalay Sándor: DR. HEVESY GYÖRGY (1885–1966). *Fizikai Szemle*, 1966/12. 353. o.
- [9] Hilde Levi: *George de Hevesy Life and work*. Rhodos, Copenhagen, 1985, 147 p. (398 tételes bibliográfiát is tartalmaz)
- [10] László Kovács – László Kovács jr.: *George de Hevesy 1885–1966*. Szombathely, 2000, 66 p. (398 tételes bibliográfiát is tartalmaz)
- [11] Siegfried Niese: Hevesy György Németországban. *Fizikai Szemle*, 2001/5–6. 147. o.
- [12] Palló Gábor: *Hevesy György. /A Múlt Magyar Tudósai./* 1998, Akadémiai Kiadó.
- [13] *Sárbogárd története* (szerk.: Farkas G.) – Sárbogárd, 1989. 67.
- [14] *Zsidó lexikon* (szerk.: Újvári Péter) Budapest, 1929:766.
- [15] Pfeiffer Károly: *Fejér vármegye 1848. évi zsidó összeírása* – Székesfehérvár, 1940. 43.
- [16] Emlékek apánkról, Hevesy Györgyről; Beszélgetés Hevesy leányaival. *Fizikai Szemle*, 1998/10. 346. o.
- [17] Gróh Gyula levele a Nobel-Alapítványnak Hevesy ajánlására.
- [18] Bakos Károly: Hevesy György élete. *Fizikai Szemle*, 1997/1. 16. o.
- [19] Hevesy György: *Az izotóp indikátorok módszere*, Természet és Technika, 1949, 141–142. o.
- [20] Svédországba vitte Hevesy György Nobel-érmét a fia, MTA hírek, 2015-09-22.
- [21] The origin of nuclear medicine [web:] http://www.nbi.ku.dk/english/www/george/_de_hevesy/

JEGYZETEK

- 1 *Fritz Haber* (Wrocław, 1868. december 9. – Bázeli, 1934. január 29.) Sziléziai zsidó családból származó Nobel-díjas német kémikus volt, akinek az alkalmazott kémiában való munkálkodása jelentősen befolyásolta a világ történelmét. A „vegyszeripar atyjaként” is szokták emlegetni. A levegő nitrogénjéből ammóniát szintetizált, ezáltal lehetővé vált az ammónia nagy mennyiségben történő előállítása. Az ammóniaszintézis hírnevet és gazdagságot hozott Haber számára. A BASF (Badische Anilin & Soda Fabrik) cég minden kilogramm előállított ammóniáért jutalékot adott Habernek, aki így hamarosan multimilliomos lett. 1911-től a Berlieni Kaiser Wilhelm Intézet fizikai-kémiai részlegének igazgatója lett, a világ egyik

legjobban felszerelt laboratóriumával rendelkezett. Haber ammóniaszintézise elősegítette a salétromsav, továbbá különböző robbanóanyagok (nitroglicerin, lőgyapot, nitrocellulóz) gyártását: elkezdődött a gázfegyverek kifejlesztése. Ez volt az első eset, hogy kémiai szintézist katonai célokra használtak fel. Intézte a hadsereg számára titkos kutatásokat végzett. Haber maga irányította a klórgáz első hadászati bevetését 1915-ben az Ypern melletti ütközetben. (Ugyanakkor a bevetésekkel párhuzamosan a hatékonyabb védekezés érdekében mindkét oldalon feltalálták a *gázálarcot* is.) Felesége mélyen elítélte férje militarista alapállását, amely szerint a tudományt a tömegvilágosság eszközüvé tette, ezért 1915-ben

öngyilkosságot követett el. Haber a vesztes háború után attól tartott, hogy háborús bűnösként felelősségre vonják, ehelyett 1918-ban (erősen vitatott) kémiai Nobel-díjat kapott a háború előtti munkásságáért, a műtrágya gyártását lehetővé tevő ammóniaszintézisért.

Részt vett a később *Zyklon-B* néven elhíresült készítmény megalkotásában is. (A *Zyklon-B* rovarölő készítmény légmentesen leforrasztott dobozban tárolt szilárd hordozóanyagban elnyeletett hidrogén-cianidot tartalmaz. Ez a doboz felnyitása után 26–28 °C hőmérsékleten gáz formájában szabadul fel, amely a hideg- és melegvérű állatok, illetve az ember sejtlegzését károsító halálos mérgezést okoz.) A második világháború kitöréséig a legtöbb *Zyklon-B* készítményt Amerikában vasúti kocsik és mexikói bevándorlók ruházatának fertőtlenítésére használták. A második világháború alatt 1941. decemberétől a németek megsemmisítő táborok gázkamráiban emberek tömeges elpusztítására is alkalmazták. A gyilkos hidrogén-cianid gáz a gázkamrákban összezsúfolt emberek testhőjétől felmelegített levegőben szabadult fel. A *Zyklon-B* körülbélül egymillió ember életét oltotta ki. Az áldozatok többsége zsidó származása miatt deportált személy volt, és Auschwitzban lelta halálát.

Tehát az a paradox helyzet állt elő, hogy zsidó találmánnyal zsidókat öltek.

- 2 Rajta kívül ezt a kitüntetést a magyarok közül csak Szilárd Leó és Wigner Jenő kapta meg 1959-ben.
- 3 1938-ban *Otto Hahn* kísérleteit *Lise Meitner és unokaöccse Otto R. Frisch* zsidó fizikusok értelmezték először *maghasadásnak*, de származásuk miatt nem számíthatnak megosztott Nobel-díjra, pedig ennek elméleti leírását, az ún. *cseppmodell*t is megadták.
- 4 *Otto Hahnnal* volt versenyben, aki 1944-ben kapta meg a Nobel-díjat. Akárhogy is, Hevesy sosem kapott Nobel-díjat a hafniumért. Csupán világhírt. Mert világhírű kémikus az az eredménye tette.
- 5 *Difúzió*. A fémek felhevítésekor a fémeket alkotó atomok rezgőmozgási amplitúdója megnő, s az atomok elhagyva helyüket, az atomrács másik rácshelyére vándorolnak. Az atomok hőenergia hatására bekövetkező helyváltoztatását diffúciónak nevezzük. Öndiffúzió akkor következik be, ha az atom az atomrács másik, üres rácshelyére vagy a rácsatomok közé vándorol. Az öndiffúzió a fémek egyik legfontosabb diffúziója.
- 6 *α-sugárzás*: egy hélium atommag válik ki a magból
 - új elem keletkezik
 - a vegyérték kettővel csökken,
 - a test elektropozitívabb lesz

- a tömegszám (A) 4-gyel, a rendszám (Z) 2-vel csökken

- az új elem a periódusos rendszerben balra 2-vel tolódik el

- a neutronszám (N) és a protonszám (P) egyaránt 2-vel csökken

β-sugárzás: magból (nem az elektronhéjból) származó sugárzás

β⁻sugárzás: neutron protonná alakul ($n \rightarrow p + e^{-} + \bar{\nu}$)

- a vegyérték eggyel nő

- a test elektronegatívabb lesz

- a tömegszám nem változik, a rendszám 1-gyel növekszik, új elem keletkezik

- neutronszáma (N) eggyel csökken

- az új elem a periódusos rendszerben jobbra 1-gyel tolódik el

- egy egyszerűen töltött pozitív ion jött létre, mert a héjelektronok száma nem változott, viszont a magtólts 1-gyel növekedett (héjelektronok száma 1-gyel kevesebb lett)

β⁺sugárzás: proton neutronná alakul ($p \rightarrow n + e^{+} + \nu$)

- a vegyérték eggyel csökken

- a test elektropozitívabb lesz

- a tömegszám nem változik, a rendszám 1-gyel csökken, új elem keletkezik

- neutronszáma (N) eggyel növekszik

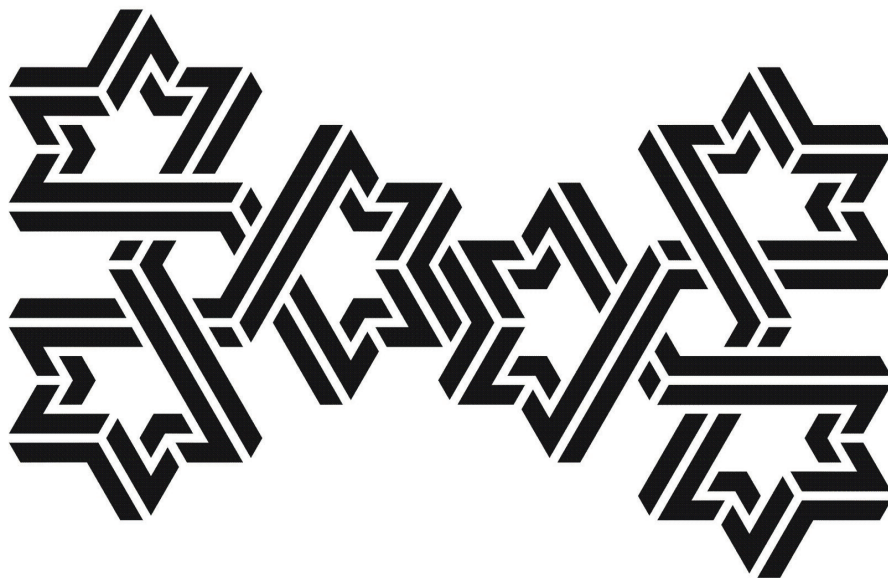
- egy egyszerűen töltött negatív ion jött létre, mert a héjelektronok száma nem változott, viszont a magtólts 1-gyel csökkent (héjelektronok száma 1-gyel több lett)

v neutrínót, $\bar{\nu}$ antineutrínót jelent

Izotóp: az elem atomsúlya eltér, de kémiai tulajdonságai azonosak, csak a magjuk különbözik, de az elektronrendszerük nem. 1909-ben két svéd vegyész már sejtette, hogy a periódusos táblában egyetlen helyre több, különböző atomsúlyú elemet kell beírni. Ő, mint kémikus a vegyérték alapján fogalmazta meg az izotópot, hangsúlyozta a kémiai folyamatokban való teljes helyettesíthetőségét, ami ugyanolyan helyes, sőt túl is meggy a Soddyénál. Több radioaktív anyag (~2000) van, mint ahány hely van a periódusos táblában. (Ezt Bohr sem tudta, Hevesy magyarázta el neki!)

A Fischer család karrierjét az atya, Fischer Móricz (Tata, 1800 – Tata, 1880) alapozta meg. 1839-ben alapított porcelángyárat Herenden. A herendi porcelángyár már 1842-ben szerepelt az első magyar iparkiadáson, majd 1845-ben a bécsi iparműkiállítás. Fischer Móricz fiai az 1848–49-es szabadságharc katonáiként harcoltak a magyar szabadságért; leánya Johanna pedig otthon ápolta a sebesült honvédeket. A világtárlásokon aratott sorozatos sikerek (London, 1851, 1855; Párizs, 1867; Bécs, 1873) révén Európa-szerte híres gyárrá vált Herend. Fischer Móriczot Párizsban a Becsületrend tisztikeresztjével tüntették ki, 1867-

- ben pedig magyar nemességet kapott, „írsai” előnévvel. Családi nevüket később Farkasházyra változtatták. (Ennek a családnak leszármazottja Farkasházy Tivadar matematikus, neves humorista.)
- 9 1866-ban elsőként az országban létrehozta a Meisel főrabbival együtt a Pesti Izraelita Nőegyletet, melynek a nemes szívű hölgy 1873-tól 25 éven át elnöke volt. Mintájára országszerte alakultak nőegyletek, s nemcsak zsidó felekezettek, hanem valamivel később katolikus és református egyletek is. Személyes áldozatvállalásával jött létre 1867-ben a zsidó leányvárház, melyet Erzsébet királyné is felkeresett. 1870-ben nyílt meg a népkonyha – szintén az ő kezdeményezésére –, mely felekezeti hovatartozás nélkül táplálta a rászorulókat.
- 10 A Schossberger család története *Schossberger Lázár* rabbinikus tudással megáldott kereskedő pályájával kezdődött. A Morva melletti Nyitráról betelepült kereskedő, fiával *Schossberger Vilmos Simonnal* együtt gabonakereskedőként kezdett dolgozni. Az 1850-es években bekapcsolódott a dohánytermelésbe. Schossberger Vilmos 1863-ban nemességet kapott, amely a társadalmi rangon túlmenően rendkívül nagy dolog volt, hiszen ő volt a középkor óta az első át nem tért zsidó nemes. 1867 után a Schossberger család Pest leggazdagabb kereskedői közé tartozott. Az 1880-as években a Béccsel és a kormánnyal való jó kapcsolataik révén bekapcsolódtak a cukoriparba, s ezzel a hazai cukorgyártás alapjait rakták le.
- 11 Több publikációban hibásan: *Ybl Miklós* szerepel.
- 12 Később tudományos publikációit is ezeken a nyelveken írta.
- 13 A sírfeliraton 1988 szerepel. Lásd: Wikipedia/Hevesy György: Hevesy György sírja Budapesten. Kerepesi temető: 27. MTA. Halálózási időpontja a lexikon [7] szerint 1987. jún. 30. A sírkövön szereplő 1988 alapján ez hibásnak tekintendő.
- 14 S ha György még a *hafnium* felfedezéséért is megkapta volna a méltó elismerést (1924 és 1936 között már hét alkalommal javasolták Nobel-díjra), és nem szalasztja el a *nehézhidrogén* (deutérium) és a *nehésvíz* (D₂O-deutérium oxid) és a *meszterséges radioaktivitás* felfedezését, akkor négy Nobel-díj birtokosa lehetett volna, ami példátlan lett volna a tudomány történetében.

Ellentmondások a gyermeki lélek felnőttkori jelenlétében

(Bevezetés)

„Beceklések szerint naponta mintegy hatvanezer különálló gondolat fordul meg a fejünkben. A valódi probléma az, hogy ugyanaz a hatvanezer gondolatunk van ma is, ami tegnap volt!” / Wayne Dyer

Nemcsak az időnk, a tőkénk és az erőforrásaink végesek, hanem a gondolataink száma is korlátozott. A mai átlagos életet élő felnőtt sokszor panaszkodik, hogy nincs pénze vagy ideje semmire, az viszont nem mindenkinek jut eszébe, hogy a gondolatokat is érdemes szelektálni és irányítani, vagy akár „spórolni” a fejünkben megfogalmazott mondatokkal. Egyre több tudományos, vallási és életvezetési irányzat hangsúlyozza a helyes gondolkodás szükségességét, a pozitív gondolkodás jelentőségét, a gondolat erejét. Régóta ismert tény, hogy szoros összefüggés mutatható ki a helyes gondolkodás és az egészségi állapot között. A túlhajszolt, elsősorban fogyasztásra és pénzügyi gyarapodásra kielezett világ értékválságában azonban egyre nehezebb elhatárolni a valóban értékes dolgokat és gondolatokat a látszólag fontos, de tulajdonképpen értéktelen jelenségektől. Gondolkodásmódunkat nagyban befolyásolja, hogy személyiségfejlődésünk során mely tulajdonságokat visszük tovább a gyermeki gondolkodásmódból: a gyermeki lélek bizonyos jegyeinek felnőttkori jelenléte károsan hat az egészséges felnőtt életre, az egyén szocializációs és intellektuális képességeire. Emellett a jóléti társadalmaknak vannak olyan hatásai, amelyek gyermeki szinten tartják, vagy arra csökkentik az ember szellemi-lelki érettségét.

Neves társadalomtudósok, pszichológusok foglalkoznak az infantilizmus tömegessé vált jelenségével, mely esetben a felnőtt egyének a felelősségvállalás, a függőségi viszonyok kezelése, illetve az érzelmi stabilitás területén gyermeki szinten rekednek meg. Az infantilizmushoz sok esetben azonban paradox módon éppen a gyermeki tiszta gondolkodás és kíváncsiság hiánya vezet. A magát ugyanis komolynak vélő, kizárólag racionális gondolkodásra törekvő egyén azáltal, hogy nem lát át saját vágyaiból és gondjaiból képződött burkán, stresszhelyzetben, nyomás alatt gyermeki módon fog viselkedni, emellett a hétköznapiakban a fogyasztási szükségleteinek kielégítésein túl az érettebb, saját életén túlmutató gondolatalkotásra nem lesz képes. Aki „beragad” egy adott állapotba, hétről hétre ugyanazon gondolatokat ismételve, nem lesz képes a szellemi és lelki fejlődésre, illetve a tragédiákat, nehézségeket is nehezebben tudja feldolgozni.

A gyermeki léleknek vannak azonban olyan képességei, amelyeknek jelenléte viszont komplexebbé, sikeresebbé és boldogabbá teheti a felnőtt személyiséget. A gyermeki gondolkodásmód nyitottsága, kreativitása, rendszerező képessége és lényeglátása a legelismertebb művészek, legsikeresebb tudósok, és az egyszerű életet élő, de boldog és kiegyensúlyozott emberek sajátossága is. Ha viszont az elvont gondolkodásra képes, összefüggés-kereső, de egyben játékos gyermeki lélek maradványait is kiirtjuk a felnőttkori elméből, azzal a kreativitást pusztítjuk és a szellemi érettséget gátoljuk a fejlődésben. Éppen ezért fontos, hogy a személyiségfejlődés során a pozitív tulajdonságokat nem lecserelni, „kinőni”, hanem továbbfejleszteni érdemes.

(A gondolkodás racionalizálódása – történelmi áttekintés)

„Tudok egy bolygót, egy vörös képű uraság lakik rajta. Az soha egyetlen virágot meg nem szagolt életében. Soha egyetlen csillagot meg nem nézett. Soha senkit nem szeretett. Soha nem csinált egyebet, mint folyton csak számolt. És egész álló nap azt hajtogatta, amit te mondtál az imént: »Én komoly ember vagyok! Én komoly ember vagyok!«, és csak úgy dagadt a kevélységtől. Hát ember ez? Dehogyan ember! Gomba!” / Antoine de Saint-Exupéry: A kis herceg (ford. Rónay György)

A felvilágosodás korát az ész diadalaként szokás illetni, vagy ahogy Immanuel Kant 1784-ben megfogalmazta: „*az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából*”. A XVIII. században beinduló szellemi folyamatok hatásaként új tudományágak születtek, ugrásszerű fejlődésnek indult az ipar, a gazdaság, és látszólag véget ért a babonáság és népi hiedelmek időszaka. A felvilágosodás az irracionális elemek felszámolásával a jogrendszerek és társadalmi berendezkedések átalakulását is magával hozta, valamint szellemi háttérrel biztosított a kapitalizmus létrejöttének. Mindezek hatására pedig gyakorlatilag az egész világ gondolkodása megváltozott. A mítoszalanított, bürokratikusá vált államok működése immár jogszabályokon alapul, a gazdaság működését pedig a kereslet és a kínálat egyensúlya határozza meg, központi elemévé a tőke került. A tudományok területén csak a racionálisan igazolt, bizonyított tézisek állják meg a helyüket. Összegezve tehát: a világ gazdasági és társadalmi működésének alapelveit a racionális döntések, a pénzben kifejezhető eredmények és a szabályszerűség jelentik.

A tudományos munkaszervezési modellek, a tömegtermelési módszerek megjelenése a korábbi évszázadokhoz képest össze nem hasonlítható ipari fejlődést eredményeztek. Megjelent a nagyvárosi létbe tömörülő munkásosztály, melynek tagjai nemcsak életmódjukban, napi rutinjukban, hanem gondolkodásukban is megváltoztak a falun élő lakossághoz képest. A racionalitás eredménye a kiterjedt professzionalizáció: minden egyes szakmának megjelenik a maga tudományos háttere, mely hatékonysághoz és gazdasági növekedéshez vezet, de kevés az olyan termelői szakterület, ahol ne kellene kompetisszumot kötni a tényszerű gazdasági érdekek és az elvont értékek, pl. környezetvédelem között. A tapasztalható, kézzelfogható fejlődés mellett azonban értékválsággal is szembesülünk. Nincs helye ugyanis az irracionálisnak vagy a transzcendenciának, a kapitalizmus bírálói éppen ezt róják fel ezen gazdasági modellnek: a nagyvállalatok esetén a pénzügyi mutatók váltak a legfontosabb tényezőkké, elvont célok és ideológiai szemlélet háttérbe szorulása mellett – értéke csak annak van, ami pénzben is kifejezhető (a valóság persze árnyaltabb, nyilván léteznek nem-profitorientált szemléletű szervezetek is).

A racionalitás persze elengedhetetlen eleme a magas fokú társadalmi szerveződésnek és a gazdaság működésének: racionális szempontok érvényesítése nélkül nem működne a kereskedelem, a közrendvédelem, a tömegközlekedés, a szakszerű bürokrácia, de még az oktatás vagy a szabadidős tevékenységek koordinálása sem. Az objektívitás a racionális gondolkodás egyik fő vezérelve, mely számos területen a fejlődés jele: az igazságszolgáltatásban pl. objektív szempontok alapján, törvényileg előre meghatározott esetekben és törvény által megengedett eszközökkel van helye a büntetés-végrehajtásnak. Sok területen szerencsés haladás ez: számos babonától szabadultunk meg, de emellett a társadalmilag káros hatásokat, értékromboló következményeket is figyelembe kell venni. Világnézeti és vallási kérdésekben nem érvényesül az objektívitás – ahol nincsenek tudományosan bizonyítható tételek, ott szubjektívvá és relatívvá változik minden nézet és közvetített érték, az egyén saját maga választhatja meg és döntheti el, miben hisz. Biztos, szilárd alapokon csak

a tudományosan bizonyított tézisek állják meg a helyüket. A tudomány és hit szembeke-
rülése esetén a tudomány álláspontja a végszó: nemcsak a gazdaság és a munka világában
nincs helye a transzcendens elemeknek és a gondviselésbe vetett hitnek, hanem a társadalom széles körében, a hétköznapi gondolkodásban is a tudományba vetett hit háttérbe
szorította az elvont, tételesen nem bizonyítható vallásosságot.

A tudomány azonban még mindig csak apró lépegetéssel halad előre a megismerés út-
ján, a világ működésének teljes megértésétől még rendkívül távol állunk. Ráadásul számos
esetben hallunk olyan híreket, hogy pl. egy lelet felfedezése átírja a történelmet, vagy az
ember kialakulásának eddig megismert menetét, tehát a sziklaszilárdnak vélt tudomány
sem minden esetben jelenti, hogy az érzékelhető ismeret teljes összhangban áll a valósággal.
Az objektív erkölcsi igazság és objektív értékek szubjektívizálódása – nincs minden
világnézet és ideológia által elfogadott objektív igazság – mellett a tudomány világában
sem beszélhetünk teljes objektivitásról. Az objektivitás–szubjektivitás kettőssége mellett
az individualizmust vizsgálva is hasonló ellentmondásba ütközünk: a liberalizmus eltöröl-
te a rendi kiváltságokat, valamint a jobbgység hátrányos megkülönböztetését. Az indivi-
dualizmus az egyént helyezi a középpontba, az egyenlőség jelszava alatt azt hirdeti, hogy
bárki elérheti álmait, mindenki önálló identitás, értékes személyiség, akinek fő célja, hogy
saját önmegvalósítását, vágyait elérje. A *lassiez-faire* elven működő kapitalista modell sze-
rint az egyéni érdekekből áll össze a közérdek, az egyéni érdekek azonban sokszor önző
magatartás formájában jelennek meg, ráadásul a termelő és kereskedelmi szektor által fo-
gyasztásra orientált, manipulált módon. Az individualista rendszerben erős a relativizmus
jelenléte, mindenki maga dönti el saját világnézetét és emiatt senkit sem érhet joghátrány.
Azonban az értékluralizmus sok esetben értéktelenséggé torzul, ez pedig végső soron az
individuum válságához vezet: az értékek nélküli tömegember elveszíti saját identitását,
egyéniségét. A liberalizmus az egyéni autonóm személyiség védelmét és személyisége
kibontakozásának biztosítását tűzte ki célul, azonban személyiségük kibontakozását a tár-
sadalomban széles rétegek hagyják elveszni, egyéniség helyett fogyasztóvá válnak.

Az ember nemcsak racionális, hanem érzelmi, erkölcsi, esztétikai képességekkel
rendelkező lelki lény is: a tudományos racionalitás, a rideg objektívítás és materialista
gondolkodás elidegenedéshez, személytelenedéshez, a közönségiség kapcsolatrendszerek
bomlásához vezet, mely jelenséget számos társadalomtudós pl. Theodor Adorno is leírt.¹
A művészeti ágak is reagáltak a modern világ elidegenedő jelenségére. Számos író mu-
tatja be a szélsőségesen elembertelenedett és értékvesztett társadalmat disztópikus jövő-
képek formájában, legismertebb talán George Orwell *1984* című regénye, vagy Aldous
Huxley *Szép új világa*, de akár *Ray Bradbury 451 Fahrenheit* című művét is említhetjük.

Ezen művek olyan társadalmakat mutatnak be szatirikus módon, ahol a művészetek,
a logikailag-gazdaságilag indokolatlan cselekvések (és a gondolatok is) tiltólistán sze-
repelnek, rávilágítva a szélsőséges materializmus emberellenességére. A fasizmus és
kommunizmus képében pedig borzalmas valósággá váltak az addig csak regényekben
elképzelt elnyomó rendszerek. A kommunista és a szélsőjobboldali ideológia szemben
áll az individualizmussal szemben, mivel az önző egyéni érdekek nem állhatnak a maga-
sabb rendű közérdekkel szemben, azonban ez az elv szintén az individuum elvesztését
hordozza magában, tárgyiasítva az egyént. A modern alkotmányok és jogrendszerek
éppen ezért a közérdeket és a magánérdeket, a köz- és magántulajdont nem helyezik
hierarchikus rendszerbe, még akkor sem, ha bizonyos helyzetekben (pl. rendkívüli álla-
pot) a közérdek látszólag csorbítja a magánérdeket. Akár a totalitárius államok, akár a
versenyszektor dominanciájára épülő piacgazdaság működését vizsgáljuk, ugyanúgy az
elidegenedés tüneteit fedezhetjük fel.

Az egyre személytelenebbé váló világ veszélyeit leíró művészeti alkotások számos elemével azonban a hétköznapiakban is szembesülünk. A mai ember életét megfigyelve is tapasztaljuk, hogy a beszédtemák java részét materiálisnak mondható témák töltik ki: rezsi, munkahely, pénzügyek stb., mindeközben a saját érdekeket, a hétköznapi gondokat meghaladó témákra egyre kevesebb időt fordítunk. Születésünktől fogva egyre több jogviszony alanyává válunk. Az is tény, hogy az infokommunikációs eszközök fejlődése révén számtalan inger éri egy nap az embert, ez pedig az idő szétaprózódásához vezet, az ember mindennel csak felületesen tud foglalkozni.

Nyilván egy megélhetési gondokkal küzdő személytől nehezen várható el, hogy filozofikus témákról merengjen, azonban a fogyasztói társadalmak erősen rásegítenek a materiális és túlzóan racionális gondolkodás elhatalmasodására. Egy több évtizedes szocialista államberendezkedésű országban ez pedig talán még inkább szembetűnő lehet: ahol évekig büntették a munkakerülést és csak az aktuális ötéves terv számított „komoly” beszédtemának, ahol cenzúra alatt állt az irodalom és az értelmiségi kommunikáció, ahol tilos volt vallási tárgyú vagy metafizikai ideológiát a pártpolitika fölé helyezni, ott idősebb generációk esetén meggyökerezhetett a materiális pragmatizmus és a zárt gondolkodás. Herbert Marcuse, a neves német filozófus 1964-ben megjelent *Az egydimenziós ember* című művében egyaránt bírálja a kapitalizmust és a kommunizmust is, valamint kifejti, hogy a modern ember életét egyetlen dimenzió, a fogyasztás határozza meg. A kommunikációtudomány és a médiakutatók is rávilágítanak a fogyasztói társadalomban észlelhető manipulatív erőkről, mely hatások kutatása a közösségi média térhódítása miatt még aktuálisabb.

Valóban, a robotoló ember életében az egyéni motivációkat egyre inkább a fogyasztás vagy a számokban mérhető termelés határozza meg, gondjaink jelentős része pedig saját fogyasztási szokásaink és megszerzett vagyontárgyaink fenntartására, gyarapítására irányul. Azonban minél több olyan eszközt birtoklunk, melyeket elvileg életünk megkönnyítésére gyártottak, annál több időt, energiát kell azok fenntartására fordítanunk. Elméletileg egy autó időt kellene megtakarítson használójának, azonban karbantartása, fenntartása (mosás, műszaki vizsga, gumicsere stb.), valamint pénzügyi vonzatai miatt nem biztos, hogy több segítséget nyújt, mint amennyibe kerül.

Ha lenne rá mód, érdekes lenne összevetni, hogy a felvilágosodás előtti kor embere, az XIX–XX. század fordulóján élő munkásosztály tagja, valamint a mai, modern technikai eszközöket használó ember a napi kb. 50-60 ezer gondolatának hány százalékát „használja el” létfenntartási gondolatokra, mennyi gondolatot szán önvizsgálatra, szeretetre, hitéleti-vallási témákra, a természet szemlélésére stb. Valószínűsíthető, hogy bár az újkor emberét egyre több eszköz segíti a háztartásban, ennek ellenére mégsem marad több szabad gondolata (és ideje) a hétköznapi-létfenntartási gondokon túli nyitott gondolkodásra. A piac ráadásul elmosza a határokat a valós szükségletek és a szükségesnek látszó, de tulajdonképpen nem lételemi dolgok között. Az egyén gondolkodásában pedig meghasonlás következik be: a valóban értékes gondolatok tűnnek gyerekes ábrándozásnak, a hétköznapi fogyasztási cikkek pedig a modern ember fétisévé válnak.

Az Abraham Maslow által megalkotott, azóta sokat idézett szükséglet-piramist vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a fogyasztói társadalom tagja az önfenntartási és fajfenntartási szükségleteken túl nem igazán hajlandó magasabb szintű igényeket kielégíteni, a tárgyak felhalmozásán, birtoklásán és a zsigeri élvezetek kielégítésén túl látszólag nem vágyik magasabb szintű szellemi növekedésre. Ezt jól példázza *A kis hercegből* vett fentebbi idézetet, ahol az ember nem több mint gomba: valóban, az állatvilágot szintén csak ön- és fajfenntartó célok motiválják: egy állat, ha hiány alapú szükségletei kielégítést

nyernek, nem fog az élet értelmén rágódni és nem támadnak alkotóművészi igényei, nem akarja sem megismerni, sem megváltoztatni a világot.

Éppúgy a tömegember sem tesz erőfeszítést saját (és családja) céljain túl társadalmilag közös érdekek, vagy elvontabb eszmék, célok megvalósítása érdekében. Ez pedig megteremti a közönyös ember modelljét, mely Hankiss Elemér „a hiányzó hős tragédiája” elnevezésű társadalmi csapdaként ír le. Azt is látni kell persze, hogy a szükséglet-piramis nem minden esetben hierarchikus: számos példát lehet sorolni olyan művészekre, idealistákra, vallási vezetőkre, megszállott dolgozókra, akik saját fiziológiai, megélhetési szükségleteiket is háttérbe helyezték magasabb szintű szellemi igényeik, ideológiájuk, alkotási vágyuk diktálta ingereikhez képest.

Horkheimer megkülönböztette a művészetet az élvezettől, mely értelmében láthatjuk, hogy a modern ember látszólag kielégíti bizonyos szellemi igényeit, azonban az, hogy zenét hallgat a rádióban, nem egyenlő azzal, hogy a fogyasztásra orientált gondolatok mellett esztétikai vagy racionalitást meghaladó gondolatai támadnának. A tömegkultúrának viszont megvan az a veszélye, hogy elhitheti a befogadóval, hogy értéket közvetít, holott annak készítője egy fogyasztási terméket állít elő, amely nem minden esetben képvisel valós értéket. Persze attól, hogy egy adott zenemű vagy film a popkultúra részeként születik, idővel művészettörténeti jelentőségű művé is válhat, tehát a tömegnek szánt előállítás, vetítés nem zárja ki, hogy a mű igazi mély művészi tartalommal is rendelkezzen. A tömegkultúra és a magaskultúra elkülönítésével foglalkozó tudósokat, pl. Adorno-t is az elitizmus vádjával illették, holott ahogy egyre jobban áthatja életünket a popkultúra, egyre több káros hatását fedezhetjük fel.

Egyértelmű persze, hogy nem várható el az átlagembertől, hogy elmerüljön a magaskultúrába tartozó képzőművészeti vagy irodalmi világban. A tömegkultúra a mai ember életének és hétköznapjainak szerves része, melynek megvan a maga létjogosultsága és számos előnnyel rendelkezik, pl. könnyedén szórakoztató, stresszoldó és bárki számára elérhető, ráadásul, mint látjuk, sok esetben elmosódik a határ a populáris és a magasművészet között. A tömegkultúra hasonló a bolhapiachoz, ahol a számtalan értéktelen vacak között igazi értékekre is lehet bukkanni, másrészt egy bízsu, még ha olcsó és tömeggyártott is, néha jobban áll viselőjének, mint egy drágább ékszművészeti alkotás.

Mindemellett a magaskultúra, a szépművészet is a számszerűsítés hálójába kerül: az eredményorientált világban az állam a művészetet is (az oktatáshoz hasonlóan) befektetésként kezeli. Egy kiállítás megszervezésekor a múzeumnak költség-haszonelemzést, SWOT-analízist és egyéb közgazdaságtani módszereket kell alkalmaznia, hogy alátámassza a megrendezendő kiállítás létjogosultságát. Színházak, múzeumok küszködnek látogatóhiánnyal, melyet interaktívabb programokkal, a magasművészet felhígításával igyekeznek orvosolni. A hangsúly azonban nem is a művészetben van, hanem a gondolatok irányultságán. Ahogyan Maslow is elkülönítette a szükségleteket hiány alapú, illetve növekedési alapú szükségletekre, úgy a gondolatokat is eszerint csoportosíthatjuk: gondolataink egy része fenntartási jellegű (fiziológiai, táplálkozási, pénzszerzési stb. – tehát befelé irányuló), a másik része pedig kifelé irányuló, a világ megismerésére és megváltoztatására, elvontabb célokra tekint. Tehát a fogyasztási jellegű gondolatokon túl a hangsúly nem azon van, hogy mennyit foglalkozunk kultúrával, hanem hogy vannak-e saját életünkön, hétköznapjainkon túlmutató gondolataink. Ezért tűnhetnek boldogabbnak, kiegyensúlyozottabbnak a hagyománytisztelő, vallásos, falusi idősebb generációk: magasabb szintű szellemi igényeiket nem feltétlenül magaskultúrával elégítik ki, azonban a merengő, imádkozó, a körülvevő világot tiszteletben tartó életmódjukkal és gondolkodásukkal túlnőnek a kizárólag befelé irányuló fogyasztóorientált társadalom-

nál: meglátják a szépet és az értéket anélkül, hogy azt gazdaságilag vagy racionális érvekkel alá kellene támasztani. Aki pedig saját (pénzügyi, egészségügyi stb.) gondjaiba nem „ragad bele”, hanem túllát azokon azáltal, hogy rendszerben látja a világot, meglátva annak pénzben ki nem fejezhető értékeit, így saját nehézségeit is könnyebben elviseli. A magasabb szintű szellemi szükségletek kielégítésének tehát nem feltétele a vagyoni helyzet, sőt, sokszor hátráltatja a tiszta gondolkodást. Aki tehetősebb (tehát maslow-i szükségleteinek alacsonyabb szintjeit könnyedén kielégíti), nem feltétlenül tud eljutni oda, hogy foglalkozzon szellemi igényeivel, mivel fogyasztási és materiális értelemben vett gyarapodási igényei kötik le gondolatai jelentős részét – ahelyett, hogy a szükségletpiramison vertikálisan haladna a magasabb szintű szellemi igények felé, megrekedve az alacsonyabb szinten, horizontálisan terjeszkedik –, nem a minőségi, hanem a mennyiségi gyarapodásra fekteti a hangsúlyt.

Tovább nehezíti a helyzetet, hogy az ember szociális kapcsolatait, mikroközösségeit is befolyásolhatják negatív irányba gondolkodását: egy stresszes munkahelyi közösségben elég nehéz a virágzó fák szépségéről beszélni. Ha valaki mégis megpróbálná, gyerekesnek vagy alternatív gondolkodásúnak titulálják, holott az infantilizmus nem egyenlő a gyermeki rácsodálkozás és életöröm felnőttkori jelenlétével. Továbbá, akik csak saját gondjaikba vannak beleszállva, a hétköznapiakban semmit nem vesznek észre az őket körülölelő világból.

(Az infantilizmus jelensége a fogyasztói társadalomban) Az infantilis szó esetén legtöbbször a szellemileg vagy testileg (tehát orvosi értelemben) visszamaradott, vagy gyerekesen viselkedő, bohóckodó felnőtt jut eszünkbe, holott társadalmi értelemben az infantilis jelenség abban mutatkozik meg, hogy az egyén manipulálható és naiv, gyermekként irányítható úgy, hogy mindeközben magát érett, komoly felnőttnek véli. Attól ugyanis, hogy egy személy gondolatainak jelentős része a pénzkeresésre, munkára, az önfenntartásra és a fogyasztásra irányul, még nem biztos, hogy ez a szellemi és lelki érettséget bizonyítja. Egy derűs, nyitott, játékos, sok esetben szórakozottnak tűnő ember pedig a látszat ellenére az érettség jóval magasabb fokán is állhat.

A gyermeki lélek naivitása, gyámoltalansága kihasználható, az állami propaganda és a reklámok manipulatív hatásairól számtalan kutatás született. Hankiss Elemér 1982-ben íródott tanulmányában az infantilizmus,² mint a társadalompatológiai jelenség a kóros függőségben, az egészséges függőség hiányaként, valamint a hedonista életmódban figyelhető meg. A paternalista állam kihasználja, hogy a munkavállaló védtelen, tájékozatlan és felelőtlen, ezért atyai gondoskodáshoz hasonlóan „törődik” gyermekeivel. Valóban sok ember szemléletében érezhető a berögződés a függőségi viszonyra vonatkozóan: a kifejeletlen személyiség az államtól várja el a gyámokodást, felnőttkorba lépve sem képes saját erőből a saját lábán megállni. Ez a tünet éppúgy megfigyelhető volt 1982-ben a szocialista államberendezkedés korában, mint napjainkban, ráadásul manapság a függőség nemcsak az állami, hanem a vállalati szektorban is tapasztalható. Pedig ezen személyek látszólag érett felnőttek tűnnek: szabálykövetők, konformisták, de éppen túlzott alkalmazkodóképességük segíti manipulálhatóságukat.

A függőség hiánya szintén az éretlenség következménye, ahol viszont az infantilis személyiségjegyek még szembetűnőbbek. Tipikus példái a kora harmincas éveiben járó olyan fiatalok, akik nem mernek elköteleződést vállalni, nem hajlandók tartozni sehová és makacsul ragaszkodnak szabadságukhoz és függetlenségükhöz. Ezen fiatal felnőttek fejlődését azonban a fogyasztói társadalom akár jótékonyan is befolyásolhatja: ahhoz ugyanis, hogy az egyén saját vágyait, szükségleteit kielégítse, előbb-utóbb kénytelen

lesz alkalmazkodni, konformitását fejleszteni és alázattal végezni munkáját akkor is, ha belül lázad is ellene.

Az infantilizmus leginkább tömeges megjelenési formája azonban kétségkívül a hedonista életmódban jelentkezik. A törtetésre és fogyasztásra ösztönző jóléti-nyugati társadalmak embere saját szükségletei kielégítése érdekében akár mások kárán keresztül is beszerzi azt, amit akar, ez pedig a társadalmi agresszió egyik alapja. Nap mint nap látjuk a közlekedésben, sorban állásban a tolerancia hiányát, frusztráltságot és az önző magatartást, nem különbözvén egy akaratos, követelőzős óvodás gyermektől. Hankiss Elemér 2009-ben megjelent *Morbus Hungaricus, avagy a Nagy Regresszió* című tanulmányában a hedonizmust nevezi új-infantilizmusnak, melyet a pszichológiai regresszió egyik formájának tekint. Hankiss szerint a hedonizmus együtt jelentkezik az oralitással: étkezési, nassolási és italfogyasztási mértéktelenségünk valóban egy szinten van a gyermekekével. Az étkezés mellett pedig más területen is a kézzelfogható, testi szempontok hangsúlyosabbak: jóval több reklám foglalkozik a szépségápolással, izomfejlesztéssel, mint a szellemi egészséggel. A folyamatos vásárlási inger hatására a vásárlás hobbivá, függőséggé, végül pedig életcélá válik, pótcselekvésként egyedüli örömforrássá. Láthatjuk, milyen tömeghisztéria övezi a legújabb okostelefon megjelenését: egymást tapossák az életkor szerint felnőtt emberek azért, hogy nekik hamarabb legyen meg az a bizonyos készülék, mint másoknak. A felnőttek esetén szokás beszélni státusz-szimbólumokról: ezen tárgyak versenyeztetése azonban semmiben sem különbözik az óvodások azon vagánykodásától, hogy kinek van pl. márkásabb cipője vagy labdája. Sokan esnek abba a csapdába, hogy az önmegvalósítást tárgyasítják és a valós eredményt, sikert felcserélik egy szimpla tárgyi birtoklással: akkor érzik, hogy elértek valamit, ha minél nagyobb, drágább autót vagy telefont vesznek, illetve ha ez megtörtént, úgy érzik, sikerült feljebb lépni a társadalmi ranglétrán. A sznobizmus, mint a jólét egyik velejáró viselkedési formája szintén ezen elven alapszik. A közgazdaságtan Veblen-hatásként ismeri azt az elvet, miszerint ha egy terméknek magasabb az ára, akkor azt függetlenül attól, hogy valóban jobb-e, nagyobb rá a kereslet. Ahogy *A kis hercegben* olvasható: „*Ha azt mondjuk a fölnőtteknek: »Láttam egy szép házat, rózsaszínű téglából épült, ablakában muskátli, tetején galambok...« – sehogy sem fogják tudni elképzelni ezt a házat. Azt kell mondani nekik: »Láttam egy százezer frankot érő házat.« Erre aztán fölkiáltanak: »Ó, milyen szép!«*”

A versengő, törtető felnőtt individuum lelkében pedig olyan gyermekkora jellemző, negatív érzelmek jelennek meg, amelyekből felnőttkorra már ki kellett volna nőni, illetve amelyen meg kellett volna tanulni uralkodni: mohóság, irigység, vadság, nyugtalan-ság, duzzogás és türelmetlenség. Egy termelő vállalat viszont rá van szorulva vevőire, így reklámjai által tovább erősíti az emberekben az agresszív, mások érdekeit figyelembe nem vevő, versengő mentalitást. Ezért is kerül rá egyre több termékre a „limitált kiadás” címke: célzás arra, hogy a vásárlónak sietnie kell, mások elől kell minél hamarabb megszereznie az adott dolgot, nehogy lemaradjon arról.

A rendszerváltó országokban a kommunizmus terhe alól felszabaduló emberek esetén még inkább érződik a „társadalmi düh” tünete: az újabb önkényuralom elkerülése érdekében az állam alkotmányos garanciákkal védi az állampolgárok jogait és a demokráciát államszervezetet. Ezen garanciák azonban sok esetben túlságosan felbátorítják a lakosságot: az élet számos területén (üzletben, orvosi rendelőben, hivatali ügyintézés során) tapasztalható, hogy az ügyfél/vevő alkotmányos jogaira hivatkozva, szinte követelőzve igyekszik érvényre juttatni saját érdekét. A másik oldal szempontjait meg nem hallgató ügyfél esetében pedig aligha beszélhetünk érett felnőtti gondolkodásról.

Meg kell említeni emellett a tájékozatlanság vagy téves tájékozottság és a hiszékenységek másik fontos tünetét is: a modern ember visszatér a felvilágosodás, a racionalitás térnyerése előtti idők szellemi szintjére: visszatérnek az irracionális elemek, azonban azok is torzulni formában, lásd okkultizmus, ezoterikus tanok, asztrológia és újkori babonák. Tehát valahol mélyen minden emberben ott húzódik a megismerési vágy, azonban az elkényelmesedett, jogai kiharcolására törekvő ember a világnézetből is a számára legmegfelelőbb „konstrukciót” választja, melyek azonban csak pótlékként szolgálnak a magasabb szintű szellemi igények kielégítése szempontjából. Mindemellett az ember azzal próbál pozíciót szerezni a társadalmi ranglétrán, vagy csak egy adott közösségben, hogy vágyik a „titkok tudója” státuszra, mely cím kiharcolásáért azonban nem fektet túl nagy energiát az ismeretszerzésbe: elhiszi az interneten olvasott kétes eredetű összeesküvés-elméleteket és áltudományos magyarázatokat. Az őszinte nyitottság és derűs kíváncsiság nélkül azonban a naivitás pusztán kóros hiszékenységgé válik.

(A gyermeki lélek megőrzésének fontossága)

„Az új alkotásokat nem az értelem hozza létre, hanem a belső készletés szülte játékos ösztön.” / C. G. Jung

A személyiségfejlődéssel és kreativitáskutatással foglalkozó pszichológusok, valamint a lelki írók, gondolkodók számos helyen hangsúlyozzák a gyermeki lélek nagyszerűségét. Ehhez azonban fontos megvizsgálni, melyek azok a gyermeki tulajdonságok, amelyeket a komplex, egészséges személyiség kialakításához feltétlenül szükséges megőrizni. Ilyen tulajdonság a kreativitás, nyitottság, megismerési vágy, őszinteség, összpontosítás és elmélyülés, valamint a gyermeki lelkesedés. Korábban bemutattam a gondolkodásnak a felvilágosodás korától kezdődő racionalizálódásának folyamatát, mely a kor filozófusai szerint az emberiség felnőttkorba lépését hozta el, valamint bemutatásra kerülnek a nyers pragmatikus gondolkodás káros mellékhatásai. Tévedés lenne azonban leegyszerűsítve azt állítani, hogy a gyermeki gondolkodás jó, a felnőtt gondolkodás pedig rossz, valamint téves lenne a felnőtt gondolkodást a racionalitással teljes mértékben azonosítani, a kreativitást, az elvont gondolkodást és az életörömet pedig a gyermeki lélek hatásának tulajdonítani. Tény azonban, hogy neves pszichológusok, kreativitással, személyiségfejlődéssel foglalkozó szakemberek közül sokan kifejtették már, hogy a gyermeki lélek tulajdonságai és a kreatív személyiségjegyek és az elvont gondolkodás jegyei között egyértelmű hasonlóságokat lehet felfedezni. A gyermeki lélek tisztán látása és kreativitása nem a racionalitással, hanem a haszonelvűséggel és pragmatizmussal áll szemben. Ez a kettősség a bal és jobb agyfélteke, az értelem és az érzelem, valamint alkotómunka esetén a funkcionalitás és az esztétika egyensúlyaként is jelen van.

Azt látjuk, hogy miközben a felnőttek a számlákról, árakról vitatkoznak, a gyermekek figyelmét a dinoszauruszok, repülőgépek, a fák vagy a sport köti le. A felnőtt embereknek a felelősségteljes és rendezett élet, valamint a megélhető biztosításához szükséges beszélniük a racionális és tényszerű témákról, azonban teret kell hagyni a saját hétköznapi gondokon túli gondolatokra is. Egy állam akkor számít fejlettebbnek, ha a működési-fenntartási jellegű kiadásokon túl minél többet tud költeni a kutatás-fejlesztési ágazatra. Egy vállalat akkor fejlődőképes, ha rövid távú céljain túl hosszú távú stratégiával is rendelkezik. Éppen így van ez az egyes személyek életében: a fenntartási gondolatokon túl a „kutatási-fejlesztési”, megismerési jellegű gondolatokat sem szabad elhanyagolni. Nyilván be kell tartani a fontossági sorrendet, egy határidős teendő elvégzése vagy csekk befizetése prioritást élvez pl. a dinoszauruszokról történő ismeretszerzésnél, de a

kötelező teendőkön túl a saját életünkön túlmutató dolgokra is figyelmet kell fordítani. A gyerekeség ugyanis nem azonos a gyermekiességgel. A gyermeki lélek megőrzésére a felnőtt életben több fontos területen is szükség van: a gyermeki kreativitás az egyéni, valamint a munkahelyi fejlődésben játszik szerepet, a játékoság a stresszkezelés egyik formája, a nyitottság és kíváncsiság pedig a lelki és szellemi fejlődésen túl a boldogság egyik összetevője is lehet. Fontos, hogy a gyermekkorból megőrzött értékes tulajdonságokat összehangoljuk és ráépítsük a felnőtt személyiség alapvető jegyeire, pl. érzelmi stabilitásra, kitartásra, felelősségteljes gondolkodásra.

Erik H. Erikson a pszichoszociális fejlődés-elméletében nyolc fejlődési szakaszt állapít meg, mely fejlődés során a társadalom a belső ösztönökre építve segíti az egyént a fejlődésében, az egyes szakaszokba történő átlépés azonban ún. fejlődési krízis során valósul meg. Az egyes szakaszokba történő átlépéskor bizonyos tulajdonságokat elhagyunk, mások pedig kifejlődnek. Carl Gustav Jung szerint a személyiségfejlődés legfontosabb szakasza a gyermek- és fiatalkor, mely tézist számos gyermekpszichológus is megerősít. A fogyasztói társadalom, a manipulatív média, a tömegkultúra mint láthatjuk, negatív irányba is terelheti a fejlődő személyiséget, nem beszélve a szülői felelősségről. Sajnos tapasztalhatjuk, hogy a nyitott gondolkodás hiánya, a szellemi beszűkülés tünetei már gyermekkorban is jelentkeznek: sok gyermeknek nincs más elfoglaltsága az okostelefon nyomogatásán kívül. A gyermek: a folyamatos fejlődés állapota, a felnőtt: az „elkészült” ember.

A gyermek léténél fogva magában hordozza a napról napra történő lelki gyarapodást és szándékot a kíváncsiskodó, felfedező vágyainak kielégítésére. Fel kell ismerni a tényt, hogy attól, hogy jogilag és társadalmi szerepkörünket tekintve felnőttek vagyunk, ez még nem egy kész állapot, sőt, számos tényező hatására akár visszafejlődés is történhet. Gyakori szlogen az „élethosszig tartó tanulás”, mely elsősorban arra utal, hogy a folyamatosan változó világban akkor lehet sikeres valaki, ha a változó körülményekhez állandóan képes alkalmazkodni, képes időről időre átképezni magát, bővíteni szakmai tudását. Élethosszig azonban nemcsak a tárgyi tudást szükséges gyarapítani, hanem a személyiségfejlődést sem szabad abbahagyni, a felnőtt személyiség tehát fejlődése tehát nincs befejezve egy adott életkor elérésekor. A tudást sokan hosszú távú befektetésként kezelik, ami helytálló, azonban a tudás önmagában véve is abszolút érték, akkor is, ha nem feltétlenül hoz számszerűsített hasznot.

A gyermek természeténél fogva kíváncsi, leggyakoribb kérdése: „miért?”. Nem fogad tehát el dolgokat automatikusan, rendszerben kívánja elhelyezni a fogalmait. Mivel tárgyi ismerete még hiányos, az ismeretanyagokat tiszta térben helyezi el. A folyamatos kérdésfeltevés a kreatív emberek sajátossága is. A gyermek tudatában van tudattalanságának, ezért alázatos és (ideális esetben) szófogadó a felnőtteknek. A felnőtt sok esetben kórosan magabiztos, mivel magát már teljesen „kifejlett”, érett, mindentudó személyiségnek tartja. A vallásos, vagy filozófiai témákról beszélő felnőttet gyerekesnek tartják, holott csak arról van szó, hogy megőrizte alázatát a felfoghatatlanul hatalmas világgal szemben, éppúgy, mint egy gyermek.

A gyermeki lélek azonban nonkonformista, nehezen alkalmazkodik, azonban ő maga akar létrehozni, alkotni. A nonkonformista viselkedés persze károsra is válhat: kiskorúak esetén fegyelmetlenségben, felnőttkorban az infantilizmus egyik formájaként megjelenő kóros függetlenségben, devianciában jelenhet meg. A nonkonformitás azonban a konvencionális gondolkodáson túlmutató külön utas gondolkodást is eredményezheti. Közhely, hogy a nagy művészek és tudósok külön módon viselkednek, divergens, a megszokottól eltérő gondolkodás jellemzi személyiségüket. Valószínű, hogy a Wright-

fivérek szárnyas ugrabugrásait vagy Tesla szikrázó játékait az ismerőseik, szomszédjaik gyerekes játszadozásnak vélték, azonban relatív, mi számít felnőttes, érett viselkedésnek.

Egy bürokratikus szabályokon alapuló, a pusztán racionálisan történő gondolkodás szervezetben is a nyitott, játékos gondolkodás hiánya gátolja a szervezet fejlődését. A gondolatokat csoportosítottuk fenntartási („hétköznapi”) gondolatokra, melyekbe a saját megélhetés, munka, fiziológiai szükségletek stb. tartoznak, valamint kifelé irányuló, ábrándozó gondolatokra (hobby, olvasás, hit, fantázia stb.). Utóbbi gondolatok a hétköznapi rohanás során egyre minimálisabb arányban születnek agyunkban. Ezt a szervezeti szinttel is párhuzamba lehet állítani: egy adott szervezet (vállalat, állami intézmény stb.) költségvetését vizsgálva látjuk, hogy adottak a működési jellegű, valamint fejlesztési jellegű kiadások – ezek megfelelnek a gondolatoknak.

Egy olyan személy, amely csak saját magára irányuló gondolatokkal (gondokkal) rendelkezik, éppen ugyanolyan, mint egy szervezet, amely csak a működési jellegű (létfenntartó) kiadásokra költene. Olyan, mint egy könyvtár, amelynek energiája jelentős részét a bérek, a rezi és egyéb költségek kigazdálkodására fordítja, minimális maradék energiáját (pénztét, idejét) fordítja csak a lényegre, funkciója betöltésére, tehát, hogy mint könyvtár, ténylegesen, rendeltetésének megfelelően a könyvekkel, az ismeretanyag átadásával foglalkozzon.

A gyermeki lelkiület hiánya a hivatali ügymenetek bonyolultságán is megfigyelhető. Ha egy bürokratikus szervezetet nézünk, annak működését a rá vonatkozó szigorú szabályok határozzák meg. A jogtudomány fejlődése során, a jogbiztonság követelményének megfelelően előrelépés, hogy uniformizált, kiszámítható és jogszabályokon alapuló az állami ügyintézés és működés, azonban a hivatal, ha nem tud túllátni a rá vonatkozó szabályokon, előbb-utóbb eltávolodik a realitástól, öncélúvá válik, nem a valós eredmény, hanem a reá vonatkozó jogszabályoknak való megfelelés válik érdekévé. Az igazi társadalmi eredmény egy merev gondolkodású hivatali dolgozó számára kevésbé fontos az eljárás szabályosságához képest. A hatékony hivatali működés során elvárható, hogy a dolgozó szabálykövető, conformista legyen, az viszont káros, ha nem gondolkodik el a végrehajtandó szabályok (erkölcsi-társadalmi) helyességén. A precizitás (és a monotonitástűrés) általában előnyös tulajdonság, de sok esetben válhat haszontalanná: a rendszer legapróbb szabályaihoz konzekvensen ragaszkodó dolgozó ugyanis, ha nem képes a szabályoktól elvonatkoztatva, lényeglátóan gondolkodni, a rugalmas megoldások megszületését gátolja.

A felvilágosodás a racionális gondolkodás térnyerését hozta el: eltűntek a boszorkányperek, az irracionális elemek, csak az számít, ami kézzelfoghatóan, bizonyíthatóan valóságos. Azonban amennyiben a szervezeti kollektíva számára csak az eljárásjogi szabályoknak és a feletteseknek való megfelelés a fő szempont, akkor egy burok keletkezik a szervezet fölött, amely végső soron eltávolodik a valóságtól, a való élettől. Éppen ezért akkor képes a változó világ körülményeihez igazodni egy adott szervezet, ha teret hagy a kreatív dolgozók ötleteinek, meglátásainak. A gyermeki nyitottság és játékoság a stresszkezelés egyik hatékony módszere, valamint a boldog és kiegyensúlyozott élet egyik alapelve. Egy stresszes munkahelyről hazatérő munkavállaló, amennyiben nincs hobbi, érdeklődési köre, nyitottsága a világra, akkor a munkaidőn túl is csak a munkahelyi problémákon gondolkodik. Ilyen esetben valóban napról napra, hétről hétre ugyanazon mondatokat ismétli önmagában, beleragadva ezen gondokba, valamint közvetlen környezetét is mérgezi szüntelen panaszkodásával. Aki viszont nyitott, szemlélődő személyiség-típus, az meglátja a fa mögött az erdőt: felismeri, hogy a sajátjánál mások-

nak még nagyobb gondjai vannak, továbbhaladva felismeri, hogy a világ egészét nézve a hétköznapi gondoknál sokkalta nagyobb tragédiák is megtörténnek, de végül azt is felismeri, hogy az egész univerzum, emberi történelem, a Föld élővilága és a természet értékei sokkal többek és szebbek, mint a problémák összessége. A nyitottságot vizsgálva nem kell extrém hobbira és érdeklődési körre gondolni: az is nyitott személyiség, aki csodálattal nézi kerti virágait, gyönyörködni tud a hóesésben, vagy nem panaszkodással, hanem őszinte odafigyeléssel beszélget másokkal.

A gyermekeknek az átlag felnőttéhez képes magasabb a megismerési vágya, a kíváncsisága, a fantáziája, de a kreativitással foglalkozó pszichológusok ugyanezen jegyeket látják a kreatív személyiségeknél is. Nem kell azonban pszichológusnak lennünk ahhoz, hogy észrevegyük, mennyivel nyugtatóbb, reménnyel teljesebb beszélgetni egy intellektuálisan aktív, nyitott személyiséggel, mint egy panaszkodó, állandóan pesszimista emberrel, akinek saját gondjain, vagy mások hibáztatásán túl nincs más témája. Gyakran halljuk a közmondást: az ember annyi idős, amennyinek érzi magát. Ez valóban így van: aki elveszíti gyermeki nyitottságát és derűjét, akár már kora harmincas éveire megvénül lelkileg, aki viszont öregkorában is gyermeki tisztasággal csodálja a világot, frissnek, fiatalosnak tűnik. Ha egy házaspár mindkét tagját maga alá temette a hétköznapi stressz (melyeket felnőtt gondolatoknak vélnek), akkor mégis gyerekes módon fognak civakodni, egymásba apróságok miatt fognak rendszeresen belecsípni. A gyermeki játékoság sok házasságot lendíthet át a holtidőn: játékoság szükséges a stresszhelyzetek feloldásához, a panaszkodáson túl a minőségi időtöltéshez, de egymás mélyebb megismeréséhez és a hatékonyabb párkapcsolati kommunikációhoz is.

(Zárszó) Ferenc pápa a tömegtájékoztató 51. világnapjára szóló üzenetében, Johannes Cassianus *Levél Leontius igumenhez* című műve alapján az emberi elmét egy vízimalomhoz hasonlította, melyet a víz folyamatosan működtet, azonban az csak rajtunk múlik, hogy mit örölkünk benne. Elménk működtetése során is fontos, hogy gondolatainknak mi magunk legyünk az urai: egy látszólag szabad világban nem szabad hagyni, hogy gondolatainkat mások osszák be, mint ahogy azt sem szabad hagyni, hogy a hétköznapi gondok, gondolatok beleragadjanak szellemünkbe. Fontos, hogy felelősségteljesen, ügyelve arra, hogy ne veszélyeztesse egzisztenciális, létfenntartási szükségleteinket jusson idő a saját életünket meghaladó, nyitott gondolkodásra is.

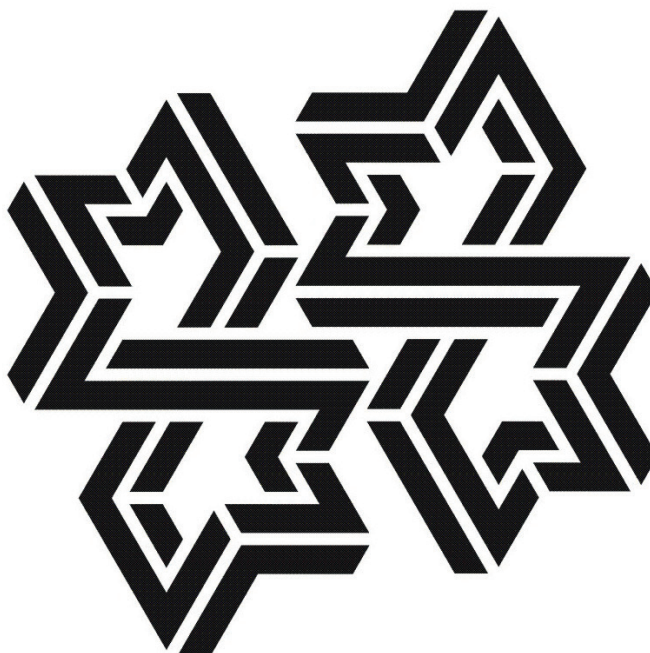
BIBLIOGRÁFIA

- Adorno, Theodor W. és Horkheimer, Max: *A felvilágosodás dialektikája : filozófiai töredékek*. Budapest, Atlantisz, 1990.
- Csikszentmihályi Mihály: *Kreativitás – A Flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009.
- Dyer, Wayne W: *Inspiráció*. Budapest, Édesvíz, 2006.
- Erikson, Erik H.: *Gyermekkor és társadalom*. Budapest, Osiris, 2002.
- Exupéry, Antoine de Saint: *A kis herceg*. (ford. Rónay György) Móra Ferenc Könyvkiadó, 2013.
- Ferenc pápa üzenete a tömegtájékoztató 51. világnapjára. Vatikán, 2017. január 24. [web:] <http://uj.katolikus.hu/cikk.php?h=2406>
- Gyarmathy Éva: *A tehetség – fogalma, összetevői, típusai, azonosítása*. Budapest, ELTE Kiadó, 2006.
- Hankiss Elemér: *Morbus Hungaricus avagy A regresszió csapdája*. (2009) In: *Egy ország arcai. Válogatott szociológiai írások 1977-től 2012-ig*. / Hankiss Elemér; [vál.: Hidas Zoltán]. – Budapest, L'Harmattan, 2012, 395–402.
- Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. Budapest, Magvető, 1983.

Landau, Erika: *A kreativitás pszichológiája*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1974.
Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Kossuth Könyvkiadó, 1990.
Maslow, Abraham: *A lét pszichológiája felé*. Budapest, Ursus Libris, 2016.
Rogers, Carl: *Valakivé válni, A személyiség születése*. Budapest, Edge 2000, 2003.

JEGYZETEK

- 1 Adorno, Theodor W. és Horkheimer, Max: A 2 Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák és diagnózi-
felvilágosodás dialektikája : filozófiai töredékek. sok. Magvető, Budapest, 1983.
Budapest, Atlantisz, 1990.

Historicizmus és fantom-irodalom (Dénes Iván Zoltán monográfiája* Szekfű Gyuláról)

Szekfű Gyula kétségtelenül a huszadik századi magyar történetírás egyik kiemelkedő (sokak szerint a legkiemelkedőbb) egyénisége volt, akinek művei többnyire nagy visszhangot váltottak ki. Életműve ráadásul sok vonatkozásban elválaszthatatlan a huszadik század első felének egész magyar történetétől, illetve „szellemtörténetétől”, s tisztázása így alapvetően elősegítheti ennek számos részlete megértését. Az életműnek a szerző minden korszakában vannak jelentős művei, így például a magyar történetírás legnagyobb botrányát kiváltó *A száműzött Rákóczi* (1913)¹, később a „Horthy-rendszer Bibliájaként” is titulált *Három nemzedék*, vagy a többek által máig a legjobb magyar történeti szintézisnek tartott, Hóman Bálinttal írt *Magyar történet* kötetei (1928–1934), az 1943-ban Akadémiai Nagydíjjal jutalmazott *Állam és nemzet* (1942), vagy a második világháborút követően publikált *Forradalom után* (1947).²

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a magyar történészek közül Szekfű Gyuláról készült a legtöbb elemzés és tanulmány, a róla született irodalom (főként, ha a korabeli recepciót is beleszámítjuk mindebbe) ma már szinte tengernyire duzzadt. Az itt ismertetendő kötet szerzője, Dénes Iván Zoltán sem először foglalkozik a témával, sőt történeti pályája lényegében Szekfű korai időszakával foglalkozó monográfiával indult.³ Később is újra és újra visszatért a történetíróhoz, tanulmányokat készített például Kodály Zoltán és Szekfű kapcsolatáról, összehasonlította nézeteit Németh László és Bibó István eszmei világával, forráskötet számba menő könyvet publikált Szekfű teljes életművéről⁴, majd Szekfű és Marczali Henrik, valamint – többek között – Hóman Bálint kapcsolatáról publikált.⁵ Glatz Ferenc mellett⁶ tőle volt leginkább várható egy a teljes szekfűi életművet bemutató monográfia elkészítése. (Ilyen irányú szándékát a szerző korábban egyébként többször is kinyilvánította.) Az említett tengernyi irodalom ugyanis inkább Szekfű életművének egy-egy szegmensét elemezte, Irene Raab Epstein monográfiája kivételével, amely azonban angol nyelven készült, külföldi közönség számára⁷. A Szekfűvel foglalkozók eközben nem véletlenül voltak óvatosak, régóta tudták, hogy a történészről szóló érdemi monográfia elkészítése embert próbáló feladat lesz, számos buktatóval.

Dénes Iván Zoltán ilyen előzmények után vállalkozott monográfiája elkészítésére. Monográfiájának kétségkívül érdeme, hogy (szándéka szerint legalábbis) a teljes életmű bemutatására vállalkozik, s számos idáig ismeretlen (értelemszerűen főként nem publikált) forrást közöl, amelyek elmélyíthetik a Szekfűről szóló ismereteinket (itt leginkább a Szekfű és Angyal Dávid közti levelezés említhető, de ezen túl pl. Tagányi Károly, Károlyi Árpád, Egyed István levelei, illetve feljegyzései is⁸). Jelen monográfiában a szerző tehát Szekfű teljes életpályáját végigkíséri, középpontban a korábban már említett művekkel, amelyeket persze még számos egyébbel is ki lehet egészíteni, amit a szerző többnyire meg is tesz.⁹ E művek például Szekfű fiatal korából a kifejezetten társadalomtörténeti kérdéseket implikáló „Szerviensek és familiárisok”, az 1924-es „Történetpolitikai tanulmányok”¹⁰, az 1929-ben publikált s „A száműzött Rákóczi”-hoz hasonló (bár magától értetődően messze nem olyan széles körű) vitát kiváltó „Bethlen Gábor”¹¹, a húszas évek politikai berendezkedését minősítő s „neobarokk” fogalmát

megalkotó „Három nemzedék” V. könyve (1934), a Szekfű által szerkesztett „Mi a magyar?” című kötet (1939), vagy például az 1950-es évek elején publikált „Az öreg Kossuth” című tanulmánya¹². A szerző több esetben foglalkozik Szekfű publicisztikai tevékenységével is, például az 1945 után a Világ és az Új Magyarország című lapokban megjelent írásaival.

A monográfia Szekfű teljes életművét értékelő, elvi megállapításai közül három momentumot érdemes kiemelni: egyrészt döntő szerepet kap a „kulcsélmény” fogalma. Dénes Iván Zoltán szerint (itt egyébként 1976-os könyvének alap gondolatát ismétli meg) Szekfű életművének döntő mozzanatát az 1913-as Rákóczi-könyv által keltett botrány és meghurcoltatás jelenti.¹³ Szekfű ugyanis könyvében mind ideológiai, mind szakmai szemszögből megpróbál fellázadni a dualizmus korában uralkodó „nemzeti romantikus” szemlélet ellen. A lázadással együtt járó küzdelmet azonban nem képes végigharcolni, s így ellenfelei álláspontját meghaladni (ezt bizonyítaná, hogy a *Három Nemzedék*et már többnyire korábbi ellenfelei is pozitívan fogadják): a demokrácia és az általános haladás nála is a nemzet fogalma alá süllyed, mindezzel párhuzamosan az ideológiai motívumok felülírják a szakmai szempontokat (magyarán Szekfű nem szak-történész, hanem inkább publicista).¹⁴

A másik momentum ebből következik. Szekfű ugyanis a botrány kapcsán alakítja ki az ún. „nagy magyarok”-ról és „kismagyarok”-ról való koncepcióját, amelyet a szerző szerint „mesterelbeszélés”-ként érvényesít későbbi műveiben is, de legfőképpen a *Magyar Történetben*¹⁵, de például a „Három nemzedék” V. könyvében is, 1934-ben.¹⁶ Eszerint a „nagy magyar”, dunántúli szemlélet megtestesítői (Nádasdy Tamástól, Eszterházy Miklóson és Károlyi Sándoron keresztül Széchenyiig és Deák Ferencig) képviselték volna az újkori magyar történelem pozitív, európai alternatíváját, a maguk Habsburg-pártiságával (ami szerző szerint a minden fennálló hatalomhoz való igazodást jelenti), katolikus voltával, akik inkább a felülről, állami eszközökkel végrehajtott reformokat szorgalmazták. Az ezzel ellentétes „kismagyar” irány a lázadó, protestáns, nacionalista, Habsburg-ellenes, tiszántúli vonal (fő reprezentánsai Szapolyai Jánostól kezdve Bocskain és Bethlen Gáboron keresztül Kossuth, de legfőképpen Thaly Kálmán), akiket Szekfű a magyar történelem kudarcaiért tesz felelőssé.¹⁷

A harmadik momentum szerint, amelynek alapján a szerző Szekfű értékelését összegzi, Szekfű e nézeteinek hátterében egy antimodernista, „historicista”, az állam és a fennálló hatalom mindenhatóságát valló pozíció húzódik meg, amely a harmincas években „etnoprotecionista” elemekkel telítődik, s így lényegében a bírált „kismagyar” nézetekbe torkollik.¹⁸

A monográfiával kapcsolatos egyik legfontosabb kifogásom: bár a szerző a teljes életmű bemutatását ígéri, művének második részében (ami Szekfű történelmi oeuvre-jének kb. a *Magyar Történet* utáni időszakot fogja át) egyszerűen „elfogy”¹⁹. Messzemenően nem alkalmazza a monográfia első felében alkalmazott módszert, nevezetesen, hogy főként Szekfű műveinek korabeli visszhangjára, illetve szövegeire támaszkodva elemzi az ott kifejtett gondolatokat²⁰. Szekfű 1930-as évektől tartó pályájának bemutatásában olyan alapvető művek elemzése hiányzik, mint az *Állam és nemzet*, illetve ennek francia változata, de szinte semmi érdemi mondanivalója sincs a szerzőnek a szintén kulcsfontosságú *Magyar Szemlé*ről, Szekfű *Magyar Nemzet*be, és egyéb lapokba (*Jelenkor*, *Americana*, *Korunk Szava*) írt számos cikkéről. Szekfűnek a *Magyar Történet*et megelőző műveire vonatkozóan is lehet kifogásokat emelni. Csak a publicisztikát tekintve (a szerző ennek bemutatását is ígéri) nemes egyszerűséggel elmarad a húszas évek elejéről Szekfű az *Új Nemzedék*ben megjelent számos cikkének pusztá említése is, de alig szól a szerző

szintén alapvető jelentőségű *A magyar állam életrajza*, vagy a *Történetpolitikai tanulmányok* című köteteiről is²¹. Jól érzékelteti a kötet aránytalanságait, hogy Szekfünek a Tanácsköztársaság idején való tevékenységét elemző részek, amikor gyakorlatilag semmi érdemlegesen nem alkotott, mintegy 30 oldalra rúgnak, míg a harmincas évek elejétől az 1945-ig tartó, az említett hiányzó művek nagy részét eredményező időszakot épp ugyanennyire érdemesíti a szerző.²²

Mindennek alapvető konzekvenciája van a monográfia tudományos apparátusára vonatkozóan is: a fentiekből (s persze más, helyenként alighanem kifejezetten személyes okokból is) következően egyszerűen meg sem említi a szerző a Szekfüvel kapcsolatos szakirodalom igen számottevő részét (számításaim szerint kb. 40%-át; a legteljesebb, de persze korántsem kimerítő összefoglalásuk Gyurgyák János 2007-es könyvében, az *Ezzé lett magyar hazátokban* található)²³. Olyan alapvető szerzők maradnak ki például, mint Frank Tibor, B. Bernáth István, Ifj. Bertényi Iván, Keresztury Dezső, Monostori Imre, Várdy Béla, Szőke Domonkos, Tilkovszky Lóránt, Nagy Endre, Gyurgyák János, Karl Nehring, Vásárhelyi Miklós, Kabdebó Lóránd, Árpád von Klimó.²⁴ Nemigen tartható tudományosan igazolt eljárásnak az a gyakorlat sem, hogy a szerző ugyanakkor terjedelmes, mintegy több mint 90 oldalas irodalomjegyzékében számos olyan művet felsorol, például Eckhart Ferenc, Harold Steinacker, Glatz Ferenc, Bíró Sándor, Jacques Bainville, Francois Hartog írásait, amelyekre szövegében egyáltalán nem utal, s így nem is használja fel őket – ez így legfeljebb a tudományosság hatását kívánja keltetni, s több vonatkozásban merő fantom-irodalomnak minősíthető.²⁵

A monográfiával szembeni másik fő kifogásom szemléleti kérdésekre vonatkozik. A szerző lényegében megismétli 1976-os könyvének fő tételeit, illetve ezt megkísérli kiterjeszteni Szekfü teljes életművére²⁶. Ennek summája, hogy Szekfü a *Száműzött Rákóczi* kapcsán megélt „kulcsélményt” (traumát) követően végül nem haladta meg ellenfelei álláspontját, a tudomány nála is a nemzet fogalma alá süllyedt, párhuzamosan a demokrácia gondolatával, azaz Szekfü se tudós, demokrata nem volt²⁷. E nézetei a szerző jelen munkájában azzal a (meglehetősen zavaros) megállapítással egészíti ki, hogy Szekfü egyfajta „antimodern historicista” álláspontot testesít meg a történetírásában²⁸. A szerző azonban sehol nem határozza meg, hogy mit ért a „historicizmus” fogalmán, nem utal ennek nemzetközi szakirodalmára sem, csak sejteni lehet, hogy az erre vonatkozó, meglehetősen egyoldalú (legalább Karl Popperig visszanyúló²⁹) angolszász irodalom egyes tételeinek átvételéről lehet itt szó. Ha „historicizmus”-on historizmust ért a szerző, akkor annak tanulmányozásához elsősorban a kiváló és terjedelmes német és olasz irodalmat ajánlhatjuk – meglehetősen jellemző azonban, hogy Dénes Iván Zoltán a historizmusról szóló talán legalapvetőbb és amúgy magyarul is olvasható munkát, Georg G. Iggers művét (!) sem szerepelteti irodalomjegyzékében.³⁰

A szerző narratívájának zavarosságára jellemző, hogy Szekfünek ezt a „historicista” pozícióját már a húszas években az „etnoprotektionista” irányba való elhajlással „gyanúsítja”, amikor is állítólag ez válik meghatározóvá Szekfü életművében³¹. Bizonyítékokat erre gyakorlatilag nem kapunk, mert – amint szó volt róla – a korszakra összesen 30 oldalt szánt a szerző. A fogalmi zűrzavart az sem csökkenti, hogy Szekfü nézeteit Dénes egy másik nekifutásból úgy foglalja össze, hogy az előzőleg képviselt „nagy-magyar” álláspontról fokozatosan a „kis-magyar” pozícióba hátrált vissza³². Alapvető probléma ezzel az értelmezéssel, hogy nem tud választ adni a kérdésre, hogy akkor miért is az állandó a konfrontáció pl. Szekfü és a népiek (Németh László, Szabó Dezső, Féja Géza, részben Bajcsy-Zsilinszky Endre), Mályusz Elemér (a szerző láthatólag ignorálta ennek népiségtörténeti iskoláját, pedig ez Szekfü pozíciójának egyik leginkább kézenfekvő

„értelmezője”³³), továbbá a Szekfűt gyakorlatilag egész pályáján (gyakran útszéli módon) támadó nemzeti romantikus iskola között.³⁴

Nem az a fő kifogásom, hogy szerző negatívan, antimodernista pozícióként minősíti a „historicizmus”-t (ez mondhatni szíve joga, bár erről Karl Mannheim, Herbert Butterfield, Frank Ankersmit, illetve Fulvio Tessitore teljesen másként vélekedik³⁵), hanem az, hogy a fogalmat nem határozza meg, mint ahogy nem elemzi azt sem, hogy az végül is hogyan érvényesül Szekfű nézeteiben. Ezért lett volna kiváltképp szükség az *Állam és nemzet*, illetőleg ennek francia változatának³⁶ beható elemzésére. Ott világos, hogy Szekfű egy a magyarságot mindenekelőtt történeti és politikai egységként értelmező nemzetfogalomra épít, amely már megjelenik a *Történetpolitikai tanulmányokban* is 1924-ben, s így tulajdonképpen Szekfű egész életműve alap gondolatának értelmezhető.³⁷ Ez ráadásul a lehető legteljesebb összhangban van Szekfű „szellemtörténeti” pozíciójával, ami elhatárolja őt a „nemzeti romantikus” iskolától, mint ahogy a népi történetnyszemlélet reprezentánsaitól is.³⁸

Meg lehet itt jegyezni, a historizmust szokták úgy is értelmezni, s ezért antimodernnek tekinteni (pl. Iggers is így értékeli), hogy a történetnyszemléletének középpontjába a hatalmi kérdéseket és az államot állítja, amely ennek alárendeli a társadalmat, s így a társadalomtörténeti pozíciót általában. Szekfű, s például a két világháború közötti magyar történetírás kapcsán is nagy probléma mindezzel az interpretációval, hogy egyszerűen összemosza őt a főként a dualizmuskori hagyományokból építkező „nemzeti romantikus” támadóival, legfőképpen Ballagi Aladárral vagy Kacziány Gézával, illetve pl. Rugonfalvi Kiss Istvánnal, pedig az ő primitív politikai eseménytörténetük és Szekfű szellemtörténeti pozíciója között ég és föld a különbség. Mint ahogy a Szekfűt alapjában egész élete folyamán támogatók, főként Eckhart Ferenc, de Hóman Bálint, Deér József vagy akár Zolnai Béla, Joó Tibor és az említett nemesi-nacionalista szemlélet között is.³⁹

Érvelni lehet persze amellett, hogy a társadalomtörténeti szempontokat inkább érvényesítő Domanovszky Sándor, Hajnal István vagy Mályusz Elemér (esetleg Szabó István) képviseli a „modern” pozíciót a történettudományban⁴⁰. Ennek számos ellentmondása közül csak arra mutatok rá, hogy a Mályusz (és Szabó István) által művelt népiségtörténet alapja a „népi nemzet” fogalma, amit csak jelentős erőfeszítések/fogalmi és morális buktatók árán tudnánk modernebbnek tekinteni, mint a Szekfűék által képviselt „politikai nemzet” fogalom, sőt az a par excellence „etnoprotekciónizmus”.⁴¹

Hozzátenném, hogy a szóban forgó könyv fejtegetéseivel viszonyítva mindez már nagymérvű „túlértelmezés”, mert e fogalmi-teoretikus problémákról nem beszél, lehet, hogy nem is tud. Ilyen következményei lehetnek a korábban említett aránytalanságnak, illetve a szintén jelzett „fantom-irodalom” szerepeltetésének.⁴²

A monográfiához még számos egyéb módszertani és szemléleti megjegyzés lenne fűzhető (például sok esetben közöl a szerző hosszú szövegeket mindenfajta kommentár nélkül, s így nagyon sokszor a puszta leíró/kronologikus jelleg dominál, hiányos Szekfű műveinek bibliográfiája⁴³, zavaró a jelenkori politikai helyzetre többszöri való direkt utalás, illetve a kioktató hangnem stb.).

Jelen írás szerzőjének összességében az a véleménye, hogy egy alapvetően elszített Szekfű-monográfia született, amelyhez még további előtanulmányok, elmélyültebb elméleti megalapozás és a historiográfia általános fejlődéséről való horizont kialakítása lett volna szükséges. Így jelentős mértékben csorbult és helyenként csak a tudományosság határát alulról súroló módon valósult meg a monográfia említett érdeme, hogy először vállalkozott Szekfű életművének teljes bemutatására.⁴⁴

FORRÁSOK

- Szekfű Gyula cikkei⁴⁵, kortársak írásai, levelezése:
 Szekfű Gyula, 1908⁴⁶: Ch. Samaran: La maison d'Armagnac au XVe siècle et les dernières luttes de la féodalité dans le Midi de la France. Paris, 1908. (Ismertetés.) *Budapesti Szemle*, 36. évf. 135. köt., 381. sz. 469–475.,
- 1921:
 A német–francia válság. *Új Nemzedék*, 1921. febr. 13. 3.
 Az első revízió. *Új Nemzedék*, márc. 13. 2.
 A szankciók. *Új Nemzedék*, márc. 20. 2.
 Historicus veridicus. Magyarországon 48-ban sem szerették őket. *Új Nemzedék*, ápr. 2. 2.
- 1922:
 Nemzetgazdaságtan. *Nemzeti Újság*, 1922. 8. 20. 1.
- 1924:
 Német író magyar életrajza. *Új Nemzedék*, 1924. márc. 16. 7.
- 1926:
 A kultúrpolitika problémája. *Új Nemzedék*, júl. 24.
- 1927:
 Levéltárak. In Magyary Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 37–44.
- 1934: Volkstum, Nation, Staat. *Ungarische Jahrbücher* (1934), 341–352.
- 1935: A magyar út. *Kalangya*, IV. évf. 4. sz. 241–242.
 Tudnivalók az egyházi birtokról. *Americana*, március.
- 1936: *Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. Südosdeutsche Forschungen*, 1936. 16–26.
 La Hongrie médiévale et ses minorités. *Nouvelle Revue de Hongrie*, T. 54. Vol. VI. 520–527.
- 1939: Pethő Sándorról, a történetíróról. *Magyar Nemzet*, Jan 1. 9.
 Némethy Géza. *Budapesti Szemle*, 255. köt. 745. sz. 173–175.
- 1940:
 A történelem tanítása. *Jelenkor*, dec. 15. 1–3.
 Egy heroikus szemlélet. *Magyar Nemzet*, dec. 25. 21.
- 1941:
 Egy magányos sétáló. *Magyar Nemzet*, dec. 16. 4.
 A mai világban egy őszinte könyv. *Magyar Nemzet*, jún. 11. 9. Uo. 199.5.
 Kéretlen válasz egy kéretlen bírálótól. *Jelenkor*, március 1. (Vö. G 636/22. EKK. Bisztray-gyűjtemény.)
- 1942:
 Szekfű nyilatkozata Karácsony Sándorról. *Magyar Nemzet*, márc. 11. 9.
 Szekfű Gyula viszontválasza. *Magyar Nemzet*, március 31. 4.
- 1943:
 Szekfű Gyula levele a Magyar Nemzet felelős szerkesztőjéhez. *Magyar Nemzet*, szept. 18. 3.
 Egymás között. *Magyar Nemzet*, okt. 17. 1.
 Il centenario della nascita di Guglielmo Fraknoi. *Corvina*, 425–434.
 Gyula Szekfű: Die siebenbürgische sächsische Geschichtschreibung. 1943–1944. 86 lap. (Universitaet Wien, Institut für Osteuropäische Geschichte, Bibliothek.)
- 1945:
 „Tavaszi óta”. *Világ*, aug. 19. 3.
 A gótikus palota. *Világ*, szept. 23. 3.
- p. cs. szignóval. Történetpolitikai tanulmányok. *Napkelet*, 3. évf., 1925. 2. sz. 185–187.
 Ritoók Zsigmond, 1924: Fajtság és magyarság. *Napkelet*, 2. évf. 1. sz. 25–37.
 Milotay István, 1924: Szekfű Gyula könyve. *Magyarság*, 1924. dec. 21.
 Milotay István, 1940: Schittenhelm. In uő: *Cikkek, kortörténeti jegyzetek*. Budapest, Stádium, 229–233. (Eredetileg: *Új Magyarság*, 1937. júl. 8.)
 Milotay István: A magyar faji mítosz. *Új Magyarság*, 1937. október 31.
 Auner Mihály levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628. (Németül.)
 Szekfű Gyula levele Eckhart Ferencnek 1930. július 22-én. MTA KK Ms 5616/195.
 Szekfű Gyula levelei Eckhart Ferencnek. MTA KK, Ms 154-208.
 Eckhart Ferenc levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628.
 Hajnal István levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628.
 Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628.

Károlyi Árpád levelei Szekfű Gyulához. EKK, G 628.
 Mályusz Elemér levelei Szekfű Gyulához. EKK, G 628.
 Szekfű Gyula: Mika Sándor (1859–1912). MTA KK, 5982/116.

Rövidítések feloldása:

EKK = Egyetemi Könyvtár Kézirattára
 MTA KK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára

IRODALOM

- A bilincsbe vert beszéd, 2002. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai. (Sajtó alá rendezte Murányi Gábor). Élet és Irodalom, Budapest. (Benne pl. „Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát.” Fejezetek a lap múltjából (1938–1944.) 143–229. (Eredetileg: Magyar Nemzet Emlékkönyv, Budapest, 1989. Első közlés: Magyar Nemzet, 1978. augusztus 25. és 1978. szept. 4. között 12 folytatásban.)
- Korunk Szava (1931–1938). Uo. 125–141. (Eredetileg: Vigilia, 1986/6. 437–447.)
- Valamint
- Vásárhelyi Miklós: A Magyar Nemzet a szellemi ellenállásban. Literatura, 1983/1–4. 313–321.)
- Katolikusok a szellemi ellenállásban. (Beszélgetés Katona Jenővel). Uo. 101–124. (Eredetileg: Literatura, 1980/1. 112–127.)]
- A magyar történetírás kánonjai. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Budapest, Ráció Kiadó, 2015.
- B. Bernát István, 1985. Szekfű Gyula „Három nemzedéke”. Történelmi Szemle, 28. évf., 2. sz. 319–333.
- Ifj. Bertényi Iván, 1998: Szekfű Gyula. In: Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. (Tanulmányok.) Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 51–69.
- Ifjabb Bertényi Iván, 2005: Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában. Kút, 1. 49–69.
- Ifjabb Bertényi Iván, 2011: Szekfű Gyula a kiegyezésről. In. A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Budapest, Ráció Kiadó, 136–170.
- Herbert Butterfield, 1949: Christianity and History. London, Bell.
- Herbert Butterfield, 1955: Man on His Past. Cambridge England, Cambridge University Press.
- Deér József emlékezete, 2006. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma-ra. Szerkesztette Koszta László. Szeged, JATE Press.
- Dénes Iván Zoltán, 1976. A „realitás” illúziója. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dénes Iván Zoltán, 1976: Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye 1914–1916. Budapest, ELTE. (Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történetéből 2. Szerk. Sinkovics István.)
- Dénes Iván Zoltán, 1988. Az önrendelkezés érvényessége. Budapest, Magvető Kiadó.
- Dénes Iván Zoltán, 1999: Eltorzult magyar alkat. (Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.) Budapest, Osiris Kiadó.
- Dénes Iván Zoltán, 2001. Szekfű Gyula (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta Dénes Iván Zoltán). Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Dénes Iván Zoltán, 2011: Mester és tanítvány: Marczali Henrik és Szekfű Gyula. In. A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Budapest, Ráció Kiadó, 195–212.
- Dénes Iván Zoltán, 2015: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Pozsony, Kalligram Kiadó.
- Irene Raab Epstein, 1987. Gyula Szekfű. A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography. New York.
- Erős Vilmos, 1995: A historizmus problémái. (Georg G. Iggers: Historicism. The History and the Meaning of the Term. Journal of the History of Ideas, 1995/1.) Klio, 2. 10–14.
- Erős Vilmos, 1996: Adalékok Szekfű Gyula és Mályusz Elemér vitáihoz. in: Történeti Tanulmányok V., Debrecen, KLTE, 27–41.
- Erős Vilmos, 2000: A Szekfű-Mályusz vita. /Csokonai Új História Könyvek./ Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Erős Vilmos, 2000: A hatalom humanizálása avagy Szekfű démonizálása. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez. Századvég, 4. 135–144.

- Erős Vilmos, 2005: Asszimiláció és retorika. (Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója.) /Csokonai Disputa Könyvek./ Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Erős Vilmos, 2008: Erkölcs és államrezon. (Szekfű Gyula és Jacques Maritain kapcsolata.) Világosság, 9–10. 167–174.
- Vilmos Erős, 2009: Ethique et raison d'état. (Gyula Szekfű et Jacques Maritain.) In: Schola Europaea. Les valeurs de l'Europe-L'Europe des valeurs. (Európa értékei – az értékek Európája. A Magyar Tudomány Ünnepe, 2007. november 22–23. c. konferencia előadásai.) Szerkesztette: Havas László – Takács László – Tegye Imre. Budapest–Debrecen, 333–339.
- Erős Vilmos, 2010: A Szent István-i államtól Kárpát Európáig. (Szekfű Gyula történetpolitikai gondolkodása az 1940-es évek első felében.) Limes, 2. 15–30.
- Erős Vilmos, 2011: Sebestyén Gyula bírósági pere Szekfű Gyulával. Néprajzi Látóhatár, 3. 83–103.
- Erős Vilmos, 2011: Szekfű historiográfiai koncepciója. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Budapest, Ráció Kiadó. 101–111.
- Erős Vilmos, 2013: Büvölet nélkül – féltőn. (Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről.) Valóság, 56. évf. 5. sz. 80–92.
- Erős Vilmos, 2012: A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról. (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen, Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó.
- Erős Vilmos, 2015: Szekfű Gyula. Valóság, 58. évf. 1. sz. 12–30.
- Vilmos Erős, 2015: In the Lure of „Geistesgeschichte”. (The Theme of Decline in the Hungarian Historiography and Historical Thinking Between the Two World Wars.) European Review of History / Revue européenne d'histoire, Vol. 22, 3. 411–432.
- Erős Vilmos, 2016: A második „száműzött Rákóczi” vita. (Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása.) Századok, 1. 3–46.
- Erős Vilmos, 2016: Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. (Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján.) Aetas, 4. 77–97.
- Erős Vilmos, 2016: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte” (Die verschiedenen Deutungen von Gyula Szekfű und István Szabó über die Geschichte der Nationalitäten in Ungarn zu Beginn der 1940-er Jahre) („Geschichtsdeutungen in Zentraleuropa.” Az Osztrák–Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Akadémiai Vegyesbizottság konferenciáján tartott előadás. DAB, Debrecen, 2016. szeptember 1–3. Megjelenés alatt.)
- Vilmos Erős, 2016/c: Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. [Zoltán Dénes Iván: The Ideal of the Historical Hungary. Gyula Szekfű as a Historian and Ideologue.] Hungarian Historical Review. Vol. 5. 3. 444–449.
- Féja Géza, 1939: Dózsa György. (Történelmi tanulmány.) Budapest, 1939. (Újranyomva, Budapest, Aqua Kiadó, 1993. Benne: Szekfű Gyula és Féja Géza levelezése a „Dózsa György” c. mű kapcsán. 249–255.)
- Frank Tibor, 1980. A revíziós politika „elméleti alapvetése”: az angol nyelvű Magyar Történet terve. Magyar Filozófiai Szemle, 24. évf. 6. sz. 931–943.
- Tibor Frank, 1991 Luring the English-Speaking World: Hungarian History Diverted. Slavonic and East European Review. Vol. 69. No. 1. January, 60–80.
- Glatz Ferenc, 1980: Történetíró és politika. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Glatz Ferenc, 2016: Konzervatív reform: Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Gyurgyák János, 2007: Ezzé lett magyar hazátok. (A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.) Budapest, Osiris Kiadó.
- Gyurgyák János, 2003: Szekfű Gyula nemzetszemlélete. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Budapest, Osiris Kiadó, 286–310.
- Gyurgyák János, 2011: Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Budapest, 112–121.
- Istványi Géza, 1937: A legújabb kor. (Az Egyetemes Történet negyedik kötete.) Magyar Szemle, december, 368–373.
- Georg G. Iggers, 1988: A német historizmus. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Johancsik János, 1970. A Magyar Nemzet „szellemi honvédelme” és az antifasiszta függetlenségi mozgalom. (1938–1939.) Századok, 104. évf. 1. sz. 97–117.
- Joó Tibor: Történetfilozófia és metakritika: válogatott írások. (Válogatta, összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Filep Tamás Gusztáv.) Budapest, Ister Kiadó, 2001.

- Árpád von Klimó, 2010: Nineteenth Century Liberal Master Narratives Revisited: A Comparison of Gyula Szekfű and Benedetto Croce. In: *Nationalizing the Past. (Historians as Nation Builders in Modern Europe.)* Edited by Stefan Berger and Chris Lorenz. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 341–357.
- Kabdebó Lóránt, 1984: Babits és Szekfű – párhuzamos olvasatban. *Új Forrás*, 4. sz. 57–64.
- Keresztury Dezső, 1984: Ki volt hát Szekfű Gyula? Major Ottó interjúja Keresztury Dezsővel. *Valóság*, 27. évf. 11. sz. 45–55.
- Kovács Dávid, 2011: Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarságképeinek párhuzamai az 1920-as években. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Budapest, Ráció Kiadó, 213–228.
- Lakatos László, 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Lédeker Emma, 1969: *A magyar polgári történetírás rövid története.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- R. Lőrincz Anita, 1999: *Félreértett hagyomány. (A Kemény Zsigmond-i örökség továbbélése Halász Gábor, Szekfű Gyula és Szerb Antal munkásságában).* Dunakeszi, szerzői kiadás.
- Ludassy Mária, 1991: *Fehér jakobinizmus: Charles Maurras és az Action Francaise.* Budapest, Kávé Kiadó.
- Mannheim Károly, 2000: *A historizmus.* In: *uő: Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest, Osiris Kiadó, 125–182.
- Diana Mishkova, Bo Strath, Balázs Trencsényi, 2013: *Regional History as a „Challenge” to National Frameworks of Historiography: The Case of Central, Southeast, and Northern Europe.* In: *Transnational Challenges to National History Writing.* Edited by Matthias Middel and Lluís Roura. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 257-314.
- Monostori Imre, 1994: *A Németh–Szekfű vita utolsó fejezete.* In: *uő: Minőség, magyarság, értelmiség.* Budapest, Püski Kiadó, 90–114.
- Monostori Imre, 1989: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása.* Budapest, Magvető Kiadó, 249–287.
- Monostori Imre, 1984: *Babits Mihály levelei Szekfű Gyulához.* *Új Forrás*, 16. évf. 1. sz. 10–18.
- Monostori Imre, 2016: *Néhány, a történész Szekfű megítélését befolyásoló történettudományi téma napirenden maradása.* *Valóság*, 59. évf. 5. sz. 74–94.
- Nagy Endre, 2006: *Szekfű avagy a túlrealizmus. Pro Minoritate, tél.* 78–108.
- Nagy Péter Tibor, 1992: *Szekfű Gyula levelei Balogh Józsefhez.* *Történelmi Szemle*, 65. évf. 3–4. sz. 231–248.
- Némédi Dénes, 1972: *A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről.* *Történelmi Szemle*, 15. évf. 1–2. sz. 75–110.
- Németh László, 1940: *Szekfű Gyula.* Budapest, Bolyai Akadémia.
- Karl Nehring, 1991: *Zu den Anfaengen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec und Szekfű Gyula 1934-1936. Südost-Forschungen*, 50, 1–30.
- Papp István, 2006: *A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben. Kommentár*, 4. 70–79.
- Karl Popper, 1989: *A historicizmus nyomorúsága.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pompéry Aurél, 1930: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás. I.* Budapest.
- Romsics Gergely, 2010: *Nép, nemzet, birodalom. (A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.)* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Romsics Ignác, 2011: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Jörn Rüsen-Friedrich Jaeger, 1992: *Geschichte des Historismus. Eine Einführung.* München, C.H. Beck Verlag.
- Setting the Standards, 2012. *Institutions, Networks and Communities of National Historiography.* Edited by Ilaria Porciani, Jo Tollebeek. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Stágel Bence, 2004: *A sikeres kismemes-politikus. Mályusz Elemér Kossuth-képe.* In: *Dénes Iván Zoltán (szerk.): A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.* Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely. 41–64.
- Szabó István, 1934. *Három nemzedék után. Protestáns Szemle*, 364–368. Újraközölve in: *A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) /Kisebbségkutatás Könyvek./* Budapest, Lucidus Kiadó, 2006. Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. 80–83.
- Szelke László, 2005: *A fekete sárka Szekfű. Szekfű Gyula és a Rákóczi mozgalom.* *Folia Historica*, 19–46.
- Szekfű Gyula, 1913. *A száműzött Rákóczi, 1715–1735.* Budapest, MTA.
- Szekfű Gyula, 1918. *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány.* Budapest, Dick Manó kiadása.
- Szekfű Gyula, 1920. *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, Élet kiadása.
- Szekfű Gyula, 1924. *Történetpolitikai tanulmányok.* Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.

- Szekfű Gyula, 1942: Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről. 85–177. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Szekfű Gyula, 1947. Forradalom után. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- Szekfű Gyula, 1952. Az öreg Kossuth 1867–1894. In I. Tóth Zoltán (szerk.): Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150-ik évfordulójára II. 341–433. Budapest, Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula, 1935–1936. Magyar történet I–V. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szekfű, Jules, 1945. État et nation. Paris, Les Presses Universitaires de France–Budapest, Institut Paul Teleki.
- Szöke Domonkos, 1976: Középosztály-bírálat és középosztály-ideál a 30-as évek első felében Szekfű Gyula és Németh László munkásságában Acta Universitatis Debreceniensis, Magyar Történelmi Tanulmányok IX. 73–101.
- Szöke Domonkos, 1974: Szekfű Gyula politikai gondolkodásának kérdéséhez a „Történetpolitikai tanulmányok” alapján. Acta Universitatis Debreceniensis, Magyar Történelmi Tanulmányok VII. 43–80.
- Szöke Domonkos, 2002: Szellem és politika. (Elemzések és elmélkedések a két világháború közötti Magyarország történelméről. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- Benne:
- Szekfű Gyula politikai gondolkodásának kérdéséhez a „Történetpolitikai tanulmányok alapján”. 21–75. Eredetileg Magyar Történelmi Tanulmányok VII. Debrecen. Szerk.: Fehér András. 43–84.
- Megjegyzések Szekfű Gyula 1945-ös demokrácia felfogásához. 129–148. Eredetileg in: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk.: Angi János és Barta János. Debrecen, 2000, 483–496.
- Kossuth Lajos, Szekfű Gyula történetírásában. 149–156. Eredetileg Debreceni Szemle, 1994. 2. sz. 279–283.
- Szöke Domonkos, 1994/a. Nemzet középosztály, reform. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Szöke Domonkos, 1994/b. Modernizáció és/vagy népiség? (Kérdések a 30-as évekből). Debrecen, Ethnica Kiadó.
- Fulvio Tessitore, 2003: *Storicismo e storia della cultura*. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 2003.
- Fulvio Tessitore, 2001: *Lo storicismo come filosofia dell'evento*. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei.
- Tilkovszky Lóránt, 1971: Bajcsy Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. Századok, 105. évf. 5. 966–1002.
- Tilkovszky Lóránt, 1959: Bajcsy Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. Valóság, 3. évf. 6. sz. 36–47.
- Törő László Dávid, 2016: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). Századok, 150. évf. 1. 1407–1450.
- Törő László Dávid, 2016: Az „Eckhart-vita”. Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. Aetas, 31. évf. 4. sz. 57–77.
- Történelmi áttekélés, 2011. Hóman Bálint, a történész és a politikus. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József.) Budapest, Ráció Kiadó.
- Unger Mátyás, 1979: *A történelmi tudat alakulása*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.
- Unger Mátyás, 1979. Szekfű „keresztény-magyar” szellemtörténelmi koncepciója. In: *A történelmi tudat alakulása*. 103–109.
- Fritz Valjavec, 1934: Das neue ungarische Geschichtsbild. Ungarische Jahrbücher, Band XIV. Heft 1-2. 244–249.
- Várdy Béla, 1974. A magyar történettudomány és a szellemtörténelmi iskola. Cleveland.
- Steven Bela Vardy, 1976: *Modern Hungarian historiography*. East European Quarterly, Boulder. New York and Guildford, Surrey, Columbia University Press.
- Steven Bela Vardy, 1985: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. East European Monographs. New York, Columbia University Press.
- R. Várkonyi Ágnes, 1973: A pozitívizmus a magyar történettudományban. I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó.

JEGYZETEK

* Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Kalligram, Pozsony, 2015. 542. Az írás angol nyelvű, jegyzetek nélküli és sokkal rövidebb változatára vö. Vilmos Erős, 2016/c. 444–449.	3	Dénes Iván Zoltán, 1976.	4
1 Szekfű Gyula, 1913.	6	Dénes Iván Zoltán, 1999. Dénes Iván Zoltán, 2001. Előbbiről kritikám vö. Erős Vilmos, 2000. 135–144.	5
2 Szekfű Gyula, 1920. Szekfű Gyula, 1947.	7	Dénes Iván Zoltán, 2011. 195–212.	6
		Glatz Ferenc, 1980. Glatz Ferenc, 2016.	7
		Irene Raab Epstein, 1987.	

- 8 Ahogy a későbbiekben erre még utalok, ennek jelentős részét a szerző azonban csak szó szerint közli, mindenfajta értelmezés, sőt a szövegekben utalt személyek – és így tovább – azonosítása nélkül.
- 9 Vö. még a Források jelen írás végén.
- 10 Szekfű Gyula, 1924.
- 11 Vö. erre legújabban Erős Vilmos, 2016. 3–46. Itt számos olyan forrást említek a Bethlen Gábor monográfia kapcsán kirobbant vitából, amelyet szerző nem használ fel monográfiájában, nem is ismer, irodalmában sem szerepelteti (erről még lesz szó), pl. Pompéry Auréltól, Ifjabb Révész Imrétől, Zoványi Jenőtől, Ioan Lupástól, Fritz Valjavecetől stb. Vö. pl. Pompéry Aurél, 1930.
- 12 Vö. pl. Szekfű Gyula, 1952. 341–433.
- 13 Vö. Dénes Iván Zoltán, 1976. Valamint: Dénes Iván Zoltán: Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye 1914–1916. 1976.
- 14 A kérdést korábban legerőteljesebben Németh László vetette fel. Vö. Németh László, 1940. Hogy a szerző 1976-os könyvének alapvető konklúzióját ismétli meg, azt bizonyítják a következő sorok is, mintegy a „Száműzött Rákóczi” botrány összegzéseként: „Szekfű Gyula a hazafiság táborán belüli ellentétékké változtatta a *nemzeti értékek* és a *tudományos igazság* eltérő értelmezéseit. Bár a *nemzet* igazi érdeke a tudományosan helytálló felfogás volt, a *tudomány* azért a nemzet alávettettje maradt.” Dénes Iván Zoltán, 2015. 152. (Kiemelések az eredetiben.)
- 15 Vö. Hóman Bálint – Szekfű Gyula, 1935–1936.
- 16 A harmincas évek második felében a szerző szerint Szekfű sok tekintetben visszakanyarodott az ún. „kismagyar” pozícióhoz. Itt azonban érvelése, vagy inkább minősítése olyannyira hiányos, sőt zavaros, hogy nem részletezném az ellentmondás buktatóit, konkrét elemeit, mivel ennek logikus kifejtésére a szerző sem veszi a fáradságot.
- 17 Vö. ehhez még Vilmos Erős, 2015. 411–432.
- 18 „Nemzetfogalma a politikai nemzetfogalomtól az etnikai nemzetfogalom irányába mutatott, szemlélete pedig a politikai közönség megkonstruálása és működtetése felől az etnoprotektionista önvédelem és újrafelosztás felé.” Dénes Iván Zoltán, 2015. 230.
- 19 Vö. Dénes Iván Zoltán, 2015. 335–365.
- 20 Persze itt a szerző főként 1976-os könyvének fő gondolatait és bizonyító apparátusát veszi át, ez tehát nem tekinthető igazán újnak. Vö. Dénes Iván Zoltán, 1976.
- 21 Szekfű Gyula, 1918. Szekfű Gyula, 1924.
- 22 Különösen hiányolható az Állam és nemzet című kötetnek az elemzése, amely önmagában is kitenne a jelenlegi paraméterekkel legalább 50 oldalt (vagy még lényegesen többet is, ha Dénes az általa a „Száműzött Rákóczi”-ban érvényesített metodikát követte volna). Hiszen ennek korabeli recepciója mellett nyilván fel kellett volna dolgoznia a Szekfűnek a Magyar Nemzetben kifejtett

tevékenységét (minimum 30 oldalra ez is rúgott volna, vagy még szintén lényegesen többre). Ezen felül ki lehetett volna itt térni pl. „Az erdélyi szász történetírás” című nagyszabású historiográfiai tanulmányának analizésére, a Karácsony Sándorral és tanítványaival folytatott vitára (amelyből talán kiviláglik, hogy ki is inkább „etnoprotektionista”). Legfőképpen pedig mondjuk az „Állam és nemzet”, valamint a francia nyelven megjelent „État et nation” különbségeire. Utóbbi ugyanis nem tartalmazza az „Állam és nemzet” című kötetben megjelent publicisztikai írásokat (a Magyar Nemzetből), viszont részletlet ad Szekfű 1926-os nagyszabású bevezető, s publicisztikáinak semmiképpen sem aposztrófálható tanulmányából, amely az „Íratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez” című forrásgyűjteményhez készült. Ezen felül tartalmazza az említett historiográfiai összefoglalást az erdélyi szász történetírásról (amúgy több mint 80 oldal), teljesen új, korábban soha meg nem jelent írást (nem publicisztikát) a kisebbségi kérdéssel a 19. században, de még a szintén nagyszabású „A nemzetiségi kérdés rövid története” sem azonos az eredeti magyar változattal, hiszen a középkorról szóló részt Szekfű jelentősen kibővítette. Látható, hogy lett volna itt elemezni való bőven, amit persze megakadályozott a szerző francia nyelvtudásának nyilvánvaló hiánya.

De a kérdésnek elvi jelentősége is van: egyrészt lehetőséget ad a Szekfű nézeteinek kontinuitására vagy diszkontinuitására vonatkozó, a szakirodalomban régóta feszegetett kérdésnek megválaszolására. Másrészt ez írásokból és vitákból nyilvánvaló, hogy Szekfű nézeteinek hátterében a politikai nemzet fogalma húzódik meg (a húszas években is), ezt emeli ki egyébként Málusz Elemér is, el lehet felejteni tehát mindenféle etnoprotektionista irányba való eltolódást! Lehet persze állítani ennek az ellenkezőjét, de azt e művekből bizonyítani kell, nem pedig „ráolvasni” Szekfűre, mint ahogy Dénes Iván Zoltán (más műveiben is) teszi.

Vö. mindezekhez még Erős Vilmos, 2010. 15–30. Erős Vilmos: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”. 2016. Illetve Szekfű Gyula, État et nation, 1945.

Gyurgyák János, 2007.

Vö. pl. Unger Máttyás. 1979. Tilkovszky Lóránt. 1971. 966–1002. Tilkovszky Lóránt, 1959. 36–47. Unger Máttyás, 1979. 103–109. Fritz Valjavec, 1934. 244–249. R. Lőrincz Anita, 1999. Féja Géza, 1939. Féja Géza 1993. 249–255. Szőke Domonkos, 1976. 73–101. Szőke Domonkos, 1974. 43–80. Szőke Domonkos, 1994/a. Szőke Domonkos, 1994/b. Szőke Domonkos. 2002. 21–75., 129–148., 149–156. A bilincsbe vert beszéd. 2002. 143–229., 125–141., 101–124. Várdy Béla, 1974. Steven Bela Vardy, 1976. Steven Bela

Vardy, 1985. Szabó István, 1934. 364–368. Szelke László, 2005. 19–46. Johancsik János, 1970. 97–117. Frank Tibor, 1980. 931–943. Tibor Frank, 1991. 60–80. Nagy Péter Tibor, 1992. 231–248. Némedi Dénes, 1972. 75–110. Keresztury Dezső, 1984. 45–55. B. Bernát István, 1985. 319–333. Karl Nehring, 1991. 1–30. Monostori Imre, 1984. 10–18. Monostori Imre, 1989. 249–287. Monostori Imre, 1994. 90–114. Ifj. Bertényi Iván, 1998. 51–69. Ifjabb Bertényi Iván, 2005. 49–69. Ifjabb Bertényi Iván, 2011. 136–170. Kabdebó Lóránt, 1984. 57–64. Kovács Dávid, 2011. 213–228. Nagy Endre, 78–108. Árpád von Klimó, 2010. 341–357. Gyurgyák János, 2003. 286–310. Gyurgyák János, 2011. 112–121.

Mindhhez (a még hosszasan folytatható) felsoroláshoz a következő megjegyzést fűzném (amely a névsorhoz a lehető legszorosabban kapcsolódik): a szerző preferált kategóriája a kötetben (és egyéb műveiben) az önkép és az ellenségkép, s pl. Szekfű csak az önképe szerint lenne európai horizontú történész. Nem igazán tartom ezt tudományos megközelítésnek, igen sokszor csak a különböző személyeskedések megjelenítésére (és persze érvényesítésére) szolgál, s jobb lenne mégis mondjuk a persze sokat vitatott szellemtörténet mibenlétéről, Szekfűre való alkalmazhatóságáról, ennek európai vonatkozásairól, egyáltalán a historiográfiai folyamatban elfoglalt helyéről elmélkedni.

Az önkép és ellenségkép problémája ugyanis a szerzővel szemben éppúgy felvethető, mint ahogy ő ezt Szekfű vonatkozásában megteszi. A szerzőnek a bevezetőben (és több más művében) kifejtett nézete („önképe”) szerint elemzésének alapja, hogy a korábban Szekfűt ostorozók (fasisztának minősítők, nyilván Szigeti József és társai), valamint az újabbban is megfigyelhető eszményítők (nyilván jelen sorok szerzője is, de főképpen minden bizonnyal Kosáry Domokos, Glatz Ferenc, Várdy Béla) között az ő értékelése elfogulatlan, „objektív”.

Holott már a szóban forgó névsorból és irodalomjegyzékből is világosan kirajzolódik elfogultságainak (alkalmanként egyenesen fennhéjzásának) tárháza, hiszen akiknek a nézetét nem fogadják el, azokat gyakran meg sem említi, érvelésükkel egyáltalán nem foglalkozik, azokat nem cáfolja és nem helyesbíti. Teljesen egyértelmű, hogy ez a helyzet pl. Várdy Béla, Ifjabb Bertényi Iván, Gyurgyák János, Szőke Domonkos, Tilkovszky Lóránt, Frank Tibor, Monostori Imre, Gyurgyák János és mások esetében.

Természetesen vélheti úgy a szerző, hogy például Szőke Domonkos vagy Tilkovszky Lóránt (?) munkái nem ütnek meg a kellő tudományos színvonalat, azonban a fenti névsor tagjai zömében ez biztosan nem igazolható. Ennek alapvető kö-

vetkezménye ráadásul, hogy bizonyos, a szekfűi életműben döntő fontosságú művek elemzése (Történetpolitikai tanulmányok, Magyar Szemle, Magyar Nemzet-cikkek, Állam és nemzet, a Bajcsy Zsilinszky Endrével vagy a Babitscsal való viszony stb.) elsikkad, illetőleg mérhetetlenül felületes a monográfiában. Másrészt az irodalom (valamint az azzal való szembesülés hiánya) így legalább annyira tükörképe vagy a szerző „önképé”-nek és személyes elfogultságainak, mint Szekfű életművének.

Megjegyzem, Monostori Imre eljárása (aki jelenleg szintén monográfiát ír Szekfűről), mind szakmai, mind erkölcsi tekintetben lényegesen nobilisabb Dénes Iván Zoltánénál, ő ugyanis korrekt módon hivatkozik utóbbi műveire. Vö. Monostori Imre, 2016. 74–94.

Természetesen más kategóriába tartozik az a kérdés, amikor a szerző egyszerűen a megfelelő nyelvtudás hiánya miatt nem idéz szerzőket, mint pl. Karl Nehringet vagy Fritz Valjavec-et, de jó fényt ez sem vet a művére. Vö. Karl Nehring, 1991. 1–30. Fritz Valjavec, 1934. 244–249.

Ugyanez a francia nyelvtudás hiányának kapcsán vetődik fel az État et nation kötettel összefüggésben, amint erről korábban szó esett. Vö. 22. lj.

25 Példaként lehetne említeni Jacques Bainville esetét. A szerző a 416–417. oldalon Bainville összesen nyolc művét sorolja fel, szövegeiben azonban sehol nem elemzi (meg sem említi), hogy milyen szempontból fontos a francia történész, miképpen kapcsolódik Szekfűhöz.

Megjegyzem (Gyurgyák János is utal erre könyvében, vö. Gyurgyák János, 2007, 612.), Bainville úgy kerülhetne esetleg szóba, hogy 1929-ben „A Toll” című liberális folyóirat publicistája (Gyurgyák szerint valószínűleg Zsolt Béla) egy párizsi útja alkalmából azt állította: a Három nemzedék alapvetően Jacques Bainville „Histoire des trois generations...” című művének majdhogynem plagizált változata. (Vö. A Toll, 1929, 7. sz. 2–3.) Természetesen a plágium vádja nem bizonyult igaznak, de arra mindenképpen alkalmas, hogy rossz hírbe hozza Szekfűt (ma is), hiszen Bainville a francia szélsőjobboldal ideológusa volt, s ultrakonzervatív, antiszemita szemlézetből készítette a 19. századi francia politikai történelemről összefoglalást. (Vö. Ludassy Mária, 1991.)

Dénes Iván Zoltán eljárása a könyvben a következő: meglebegetti az összefüggést azzal, hogy az irodalomjegyzékben az előbbieik értelmében demonstratív módon szerepelteti Bainville műveit, de azt már nem meri felvállalni, hogy világosan kimondja az összefüggést, mivel nem is tudná semmivel sem bizonyítani állítását. Így viszont megmenekül attól is, hogy „A Toll”-at (Zsolt Bélát) cáfolnia kellene, vagy egyenesen rágalmazónak minősítenie. (Mert amúgy általában azo-

- nosul az általa liberálisnak tartott Szekfü-ellenes kritikával, sőt ez módszerének alapvető elemét képezi.)
- De hasonló a helyzet (azaz Dénes anélkül említi őket az irodalomjegyzékében, hogy szövegében szembesülne műveikkel) a felsoroltakon kívül pl. Deér József, Zolnai Béla vagy Isaiáh Berlin esetében is.
- 26 Vö. Dénes Iván Zoltán, 1976.
- 27 Ennek kritikájára vö. Erős Vilmos, 2000. 135–144.
- 28 „Helyét a modernitással szembeforduló, antimodernista historicista konzervatív történelmi elbeszélés, kollektív identitásprogram és helyzetkép európai mezőnyében lehetjük fel.” Dénes Iván Zoltán, 2015. 412.
- 29 Karl Popper, 1989.
- 30 Georg G. Iggers, 1988.
- 31 Itt jegyezném meg azt is, hogy a harmincas–negyvenes évek vonatkozásában (amikor is, mint erről szó esett, a szerző „elfogy” és alig elemző) hiányolni lehet még Szekfü és a keresztény perszonalizmus kapcsolatának a vizsgálatát, amiben különösen Jacques Maritain nézetei hatásának tulajdoníthatunk nagy jelentőséget. A kérdés már csak azért is különösen releváns, mert a négy kötetes Egyetemes Történet (Szekfü és Hóman szerkesztette) 19. századra vonatkozó részének szerzője, ifjabb Iványi Grünwald Béla kifejezetten e keresztény perszonalizmus értékeit pozitívan középpontba/mércéként állítva értékelte és értelmezte az időszak történetét. Ifjabb Iványi Grünwald egyéb vonatkozásokban is közel állt Szekfü nézeteihez, minderről azonban szintén semmit nem találunk jelen monográfiában. Vö. mindehhez Istványi Géza, 1937. 368–373. Erős Vilmos, 2008. 167–174. Vilmos Erős, 2009. 333–339.
- Itt is felvetődik a probléma: Dénes figyelmen kívül hagyja a korábbi irodalmat, egyúttal viszont a Szekfü–Maritain viszonyt is, holott Szekfü szövegeiben a harmincas évek második felében, a negyvenes évek elején többször hivatkozik a francia filozófusra (a keresztény perszonalizmusra is), amit éppen egy a Dénes Iván Zoltán által közzétett szöveg is bizonyít (cikkein kívül). Vö. Dénes Iván Zoltán, 2001. 169. (MTA KK, 5982/116.)
- 32 Vö. a korábbiak.
- 33 Vö. Erős Vilmos, 2000.
- Itt megjegyezném, hogy a Mályusz Szekfü elleni kritikájáról írott oldalak a könyv leggyengébb részeihez tartoznak (persze a monográfia – ahogy előzőleg már említettem – egyébként is tobzódik az olyan hosszú szövegközlésekben, amelyeket a szerző nemcsak, hogy nem értelmez, de a szövegekben előforduló alapvető információk, pl. személyek beazonosítása, megadását sem végzi el).
- Mályusz esetében a szerző eljárása a következő volt: kiválasztott Mályusz Szekfüt érintő kritikáiból néhány olyan pár oldal terjedelmű részletet, amelyet jelen sorok szerzője 2000-es könyvében nem idézett (feleslegesnek találtam, vagy valóban nem ismertem), azonban ezeket csupán szó szerint közli, mindenféle interpretáció nélkül. Látható, hogy nincs fogalma arról, mindennek milyen összefüggései vannak például Mályusz egyéb tanulmányaival, a korabeli diskurzusokkal, az ún. „Volksgeschichté”-ről gyakorlatilag egyetlen értékelhető sort sem ír a szerző (igaz ehhez német tudás és a német nyelvű irodalom ismerete lenne szükséges), pedig ennek jegyében volt Mályusz Szekfü legfőbb ellenlábas, főként az 1930-as és 1940-es években, így nézeteinek talán legfontosabb értelmezője.
- Dénes Iván Zoltán amúgy már hosszabb ideje (legalább 2005-ös otromba, 1999-es könyvét kritizáló cikkem megjelenése után öt évvel írott ÉS-beli cikkétől fogva) sürgeti a Szekfü–Mályusz-vita érdemi feldolgozását.
- Jelen sorok szerzője azóta is türelemmel várja az ezzel foglalkozó munkát, azt várta volna Dénes könyvétől is, hogy mélyebben, behatóbban elemzi és értelmezi a főként a harmincas és negyvenes években Szekfü életművének értelmezésében perdöntőnek számító polémiát. Ehelyett kapott egy kb. 9-10 oldalnyira rúgó nagy izzadsággal összeollózott „breviáriumot” Mályusz vonatkozó szövegeiből. Azaz Dénes Iván Zoltán láthatóan nem tud mit kezdeni a kérdéssel, miközben jelen sorok szerzője azt konstatálhatja, hogy a Szekfü–Mályusz-vitát „érdemi” módon feldolgozó tanulmányok száma nem, ellenben a 2000-es kötetre való szakmai hivatkozások száma általa soha nem várt mértékben szaporodik. Vö. Erős Vilmos, 2000.
- Mindennek (azaz a Szekfü–Mályusz-vitának) egy „érdemi” folytatása született utóbb, Papp István tollából, Mályusz 1945-ös igazolása kapcsán, de az a szerző szerint is bevallottan, csupán apró kiegészítés. Szintén ennek minősíthető egy Dénes Iván Zoltán által szerkesztett kötetben megjelent tanulmány Mályuszról, a vitáról azonban „érdemi” itt sem található.
- Vö. Papp István, 2006. 70–79. Stágel Bence, 2004. 41–64.
- 34 Ebben a tekintetben Szekfü pályafutása több párhuzamot mutat barátjával, Eckhart Ferencével. Az ő történelmi jelentőségének, egyáltalán mibenlétének tisztázása alapvető Szekfü Gyula életművének tisztázása szempontjából. Eckhartól újabb és a korábbiaknál sokkal alaposabban vö. Törő László Dávid, 2016. 1407–1450. Törő László Dávid, 2016. 57–77.
- 35 Jörn Rüsen-Friedrich Jaeger, 1992. Mannheim Károly, 2000. 125–182. Fulvio Tessitore, 2003. Fulvio Tessitore, 2001. Herbert BUTTERFIELD, 1949. Herbert BUTTERFIELD, 1955. Erős Vilmos, 1995. 10–14.

- 36 Szekfü, Jules, 1945. Vö. a korábbiak.
- 37 Vö. Szekfü Gyula, 1924. A Történetpolitikai tanulmányokról korabeli irodalom: P.Cs. szignóval, 1925. 185–187. Ritoók Zsigmond, 1924. 25–37. Milotay István, 1924. dec. 21. Utóbbtól még 1940. 229–233.
Jelen könyvben ezekből semmi sem található, mint ahogy a könyvet elemző későbbi tanulmányokból sem.
- 38 Dénes Iván Zoltán historizmus/historicizmus fogása valószínűleg R. Várkonyi Ágnesére nyúlik vissza, aki pedig Léderer Emma ugyancsak ideologikus értelmezésével mutat párhuzamokat. Eszerint a historizmus (Ranke) nemesi-romantikus/feudális érték kategóriák foglya volt, vele szemben a pozitívizmus előbbre mutat. A historizmusra/historicizmusra utaló újabb magyar irodalom egy része is több szempontból elutasító, a társadalomtörténeti, vagy egyenesen tudományos, európai (komparatív) aspektust hiányolja belőle.
Trencsényi Balázs például a polgári radikálisok, s az 1945 utáni magyar történetírásnak a nemzeti kereteket meghaladni kívánó, a regionalizmust érvényesítő törekvéseivel szemben a két világháború közötti időszakot a nemzeti/nacionalista szempontot preferáló historicizmusként aposztrofálja.
Ezzel szemben felvethető, hogy a hungarocentrikus, nemzeti szempontot meghaladni kívánó, regionális keretekben gondolkodó szemlélet a második világháború után sokszor talán túlságosan is kötődött a fennálló hatalmi rendszer igényeihez (Pach Zsigmond Pál, pl. a két világháború közötti tradícióban szocializálódott Szabó Istvánnal szemben), így ennek tudományos hitelle és európaibb szempontokat érvényesíteni kívánó mivolta ugyancsak kérdéses.
Másképp a szellemtörténet, bár valóban a nemzeti látószöveget érvényesítette, pl. a barokk, reneszánsz, felvilágosodás kategóriáinak érvényesítésével kifejezetten a magyar történelemnek az az európaiba való integrálását célozta. (Amit kifejez pl. irodalmi referenciáinak alapvetően európai volta is. Dilthey, Humboldt, Ranke, Meinecke, Troeltsch, Huizinga, Croce mégiscsak európai jelenségek. Vö. a korábbiak.)
Az újabb nemzetközi irodalom egyébként sokkal jobb véleménnyel van a historizmusról, amennyiben ezen sok szempontból a 19. századi professzionalizmust értjük. Sőt az R. Várkonyi Ágneshez hasonló értelmezésekkel szemben ezt tekinti a 19. század alapvető jelenségének. (Vö. pl. Setting the Standards, 2012, de Romsics Ignác, 2011 is.) Úgy tűnik, hogy a népiségtörténet/Volkstumskunde minimum kétséges fogalmi apparátusával szemben a historizmus alapítását értékeli pozitívabban pl. Romsics Gergely is.
Tehát R. Várkonyi Ágnes értékelése mindenképpen meghaladottnak tekinthető. Vö. Erős Vilmos, 2015. Erős Vilmos, 2013. 80–92. Illetve R. Várkonyi Ágnes, 1973. Léderer Emma 1969. Romsics Gergely, 2010. Dénes és R. Várkonyi Ágnes gondolatainak párhuzamait bizonyítja az utóbbinak szentelt kötet is, vö. A magyar történetírás kánonjai, 2015. Trencsényi Balázs értelmezéséhez vö. Diana Mishkova, Bo Strath, Balázs Trencsényi, 2013. 257–314.
- 39 Vö. még mindehhez Eckharttól a korábbiak. Hómanról és Deérről vö. Történeti áttértékelés, 2011. Deér József emlékezete, 2006. Joó Tibor, 2001. Valamint Erős Vilmos, 2011. 101–111.
- 40 Vö. Erős Vilmos, 2016. 77–97.
- 41 Vö. ehhez Erős Vilmos 2000. Erős Vilmos, 2005.
- 42 Vö. mindehhez Erős Vilmos, 2012. Lakatos László, 1996.
- 43 Dénes Szekfü műveit felsoroló bibliográfiája messze nem teljes. Alapként saját 2001-es összeállítását tekintette (kiegészítve jelen sorok szerzőjének 2002-ben publikált bibliográfiájának egyes tételeivel (de pl. Fraknoíróról olaszul, 1943-ban publikált írás nem szerepel benne). Mindez bizonyítja, hogy a monográfiát megelőző kutatómunka is hiányos/elsietett volt, hiszen behatóbb, elmélyültebb munkálkodás során például napilapokban számos Szekfü által írt cikket talált volna a szerző. Ezen felül hiányoztak még történeti levelezések is, pl. Eckhart Ferenc, Hajnal István, Mályusz Elemér, Károlyi Árpád stb. nagyszámú levele említendő, valamint pl. Szekfünek a pl. Zolnai Bélával, Babits Mihállyal, Eckhardt Sándorral folytatott levelezése, vagy a Sebestyén Gyula elleni „perlekedése” feldolgozásának elmulasztása is kifogásolható.
Hiányzó Szekfü-művek pl. (vö. még a Források az alábbiakban):
Szekfü Gyula 1904; 1905; 1908, 1921; 1922; 1924; 1926, 1927; 1934; 1935; 1939; 1940; 1941; 1942; 1943; 1945. Valamint pl. Szekfü Gyula levelei Eckhart Ferencnek. Eckhart Ferenc levelei Szekfü Gyulának, EKK. Károlyi Árpád levelei Szekfü Gyulához, EKK. Hajnal István levelei Szekfü Gyulának, EKK. Mályusz Elemér levelei Szekfü Gyulához, EKK. Auner Mihály levelei Szekfü Gyulának, EKK. Ifjabb Révész Imre levelei Szekfü Gyulának, EKK. Vö. ehhez pl. Erős Vilmos, 1996. 27–41. Erős Vilmos, 2000. Erős Vilmos, 2016. 3–46. A Babits–Szekfü viszonyhoz Monostori Imre, 1984. 10–18.
A Sebestyén-afférhoz Erős Vilmos, 2011/3. 83–103.
- 44 Saját álláspontomhoz még legutóbb vö. Erős Vilmos, 2015. 12–30.
- 45 Ezek a cikkek, valamint kéziratári anyagok nem szerepelnek a szóban forgó kötet bibliográfiájában. Az itt felsoroltak csak izellítők mindebből, számuk ennél sokkal terjedelmesebb.
- 46 A továbbiakban felsorolt cikkek, ha nincs külön feltüntetve a szerző, mind Szekfü Gyulától származnak.

„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek”

Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Kritika

A 20. század egyik legégetőbb és máig aktuális problémája a magyarországi cigányság integrációja. Olyannyira az, hogy a kérdés az ezredfordulón túl is folyamatos politikai csatározások, a mindennapi közbeszéd témáját szolgáltatja – a legmesszebb menő indulatok mellőzése nélkül. A magyarországi cigányság megítélése a társadalom egyes szegmenseiben meglehetősen rossz. A hazai romaság történetének feldolgozására a 21. századra ugyan jelentősen hozott be a korábbi lemaradásából, de máig súlyos hiányosságok mutatkoznak egyes korszakok feldolgozását illetően. A rendszerváltást megelőzően a kérdés feltárását rendkívüli módon hátráltatta a pártállami rendszer merevsége. Noha az 1980-as években egyes ellenzéki szociológusok¹ mégis nekiláttak a probléma komplexitása kibontásának, a jelentős ellenszélben nem „fűrhattak le” a háború utáni rendszer mechanizmusáig.

A Kádár-korszak iránti nosztalgia, illetve a rendszer bukása óta eltelt túl rövid idő – vagy más olvasatban túl hosszú – is nehezíti a korszak objektív megítélését. Az 1990 után következő új korszak, a gazdasági és társadalmi megrázkódtatások mind-mind új dimenzióba helyezték az államszocialista államszervezetet. Valuch Tibor a Kádár-rendszer iránti nosztalgia okát abban látja, hogy azok a csoportok, amelyek a rendszerváltás vesztesei, szívesebben tekintenek vissza a kiszámíthatóbb korszakra. Az érintett csoportokat azonban nem határozta meg pontosan. Szerinte ugyanis ezek a csoportok a következők: *„nagyipari munkások, alacsony iskolázottságúak, az agrárszféra fizikai foglalkozású alkalmazottjainak többsége, romák, (kis)nyugdíjasok.”* Valuch megállapítását annyiban finomítottam, hogy a cigányság tulajdonképpen részhalmaza az összes többinek, a rendszerváltozás után munkanélkülivé váló cigányság döntő hányada éppen ezekből a csoportokból került ki.² Az 1990 után felgyorsuló leszakadásért pedig egyszerre „lehetett felelőssé tenni” a megelőző korszakot, a cigányságot, majd évek elteltével a helyzetet kezelni képtelen – vagy nem szándékozó – új demokratikus rendszert is. Érthető okokból sem a Kádár-korszak iránti nosztalgia, sem az a tény, hogy rendszerváltás egyik legnagyobb vesztese a magyarországi cigányság lett, nem könnyítette meg az 1989 előtti 33 év értékelését.

Ezzel párhuzamosan pedig nem születtek olyan munkák, amelyek a rendszer már-már elvárt bírálatán túl rámutattak volna azokra az elképzelésekre, amelyek az MSZMP-n belül a cigánysággal foglalkoztak. Ez olyan helyzetet teremtett mind a korszakkal foglalkozó történészek, mind az érdeklődő olvasók számára, hogy a Kádár-rendszer hibáinak tünetei és a rendszerváltás után kialakult helyzet alapján mintegy visszavetítve kezdték értelmezni – és bírálni – a rendszer mechanizmusait anélkül, hogy tisztában lettek volna a döntéshozatal szándékaival. Természetesen nem vonható kétségbe Solt Otilia azon megállapítása, hogy a pártállami rendszer gyakorlatilag szőnyeg alá akarta seperni a szociális problémákat, így a cigányság integrációjának befejezetlenségét is; ez azonban éppen a fenti okok miatt nem tárja fel a teljes igazságot.³ Hajnóczky Tamás, fiatal romológus-történész nagy hiányosságot pótol az általam bemutatandó kötetel.

A címválasztás remekül reflektál a bevezetőmben felvezetett problémára, illetve a szocialista rendszer elképzeléseire egyaránt. A Kádár János-idézet – „*Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek*” – 1961-ből, a rendszer első éveiből származik, s ha egyetlen mondatba kéne összesűriteni akár Kádár, akár rendszere felfogását a cigányság helyzetét illetően, kétségtelen, hogy keresve sem találunk pontosabb sorokat. Hajnáczy kötete nem értelmezhető annak alcíme nélkül, ugyanis a szerző bevezető tanulmánya után, kronológiai sorrendben közli az 1956 és 1989 év közötti összes MDP és MSZMP KB PB cigánysággal kapcsolatos határozatát, minisztertanácsi iratát vagy az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalásait. A forráskiadvány sok szempontból – elsősorban céljai és szerkezete révén is – erős rokonságot mutat a Mezey Barna által 1986-ban szerkesztett kötettel.⁴ A legnagyobb különbség a két mű között azonban nem az, hogy míg a 2015 decemberében megjelent, s Hajnáczy Tamás által szerkesztett forráskiadvány csak a Kádár-rendszerre fókuszál, addig a Mezey Barna által szerkesztett mű a *magyarországi cigányság dokumentumait* a kezdetektől kívánja bemutatni, hanem elsősorban az, hogy a két kötet kiadása között eltelt harminc év. Ez a hosszú idő azonban nemcsak azért tette indokolttá Hajnáczy munkájának megszületését, mert a Mezey-féle kötetből értelemszerűen kimaradtak az 1985 után keletkezett iratok, hanem azért is, mert a 80-as években kiadott gyűjtemény egy jól sikerült válogatás. Ez alatt azt értem, hogy a Mezey-féle kötetből „sikeresen” kihagyták azokat a dokumentumokat, amelyek rossz fényt vethettek volna az előző rendszerre. Az 1956 előtti korszakra vonatkozó dokumentumok szerkesztési hibáit, „vörös-farkait” méltánytalan volna számon kérni az 1986-os kötetben, ugyanis Hajnáczy azzal a korszakkal nem foglalkozik. Az azonban mindenképpen beszédes, hogy a Mezey-féle kötet a „felszabadulás” utáni korszak dokumentumait 1961-gyel kezdi ismertetni. Azt a lehető legnagyobb biztonsággal kijelenthetjük, hogy Hajnáczy kötete 30 évvel később gyakorlatilag kiegészítette a Mezey-féle forráskiadványt.⁵

(*A cigánykutatások adóssága*) A könyvvel kapcsolatban lényegi – inkább szerkesztési, mint tartalmi – kritikát egy ponton tudok megfogalmazni. Úgy vélem, ugyanis noha az elődkönyvnek tekinthető 1986-os kiadvány a „felszabadulás” utáni részt 1961-gyel kezdi, amit, mint fentebb ismertettem, hibának tekinthetünk; illetve a szerző a teljesség igényével lépett fel, adekvát lett volna az 1945 és 1956 közötti forrásokat is beleszerkeszteni a kötetbe. A bevezető tanulmányból ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy az 1944–1945-tel kezdődő új korszak Magyarország és a hazai cigányság életében egy olyan érat nyitott meg, amely folyamatosan finomodott ugyan, de a Rákosi-kor vége és a Kádár-kor eleje nem jelentett olyan éles határvonalat, ami miatt érdemes lett volna a kötetben ezeket a korszakokat külön kezelni.

A fentieket alátámasztandó a továbbiakban röviden ismertetni kívánom az 1940-es évek második felének, az 1950-es évek első felének cigányságpolitikai fejleményeit Hajnáczy Tamás bevezető tanulmánya és a hivatkozott irodalom alapján.

A magyar cigányság 1945-ben megszabadult a német megszállástól, a nyilas uralomtól és a deportálástól. A megbélyegzés és a holokauszt szörnyűségei után a kiépülő új rezsim a társadalom többi részéhez hasonlóan hamis ajánlatot tett a magyar cigányságnak is. Ám a rövid demokráciakísérlet után hamarosan kiderült, hogy másodrangú állampolgárokként kezelik őket. A Rákosi-kor cigánypolitikájának kérdései viszonylag alaposan feltártak, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne léteznének

maig „fehér foltok” a sztálinista rendszer módszereinek kutatásában. A második világháború alatt több tízezer magyar roma teljesített katonai szolgálatot, és külön roma munkaszolgálatos századokat is létrehozottak.⁶ A hadifogságba került magyar cigány katonák közül – magyar társaikhoz hasonlóan – sokan soha, vagy csak évekkel később, testileg-lelkileg meggyötörve tértek haza. Ezek a katonák, s rajtuk keresztül családtagjaik a szovjet birodalom módszereit tehát már igen korán megismerhették. A kiépülő hazai kommunista rezsim pedig mindent megtett azért, hogy azoknak, akik hazakerültek a fogságból, ne álljon érdekében az átélt borzalmakról beszélni. A rákosista diktatúra ellenségeként kezelte a volt hadifogyókat, tekintet nélkül arra, hogy azok cigányok vagy magyarok voltak-e. Romano Rác Sándor erről így számolt be:

„[...] apám 1950 Mikulás-estéjén váratlanul hazatért a szovjet hadifogságból. Még körülbelül négy-öt évig – érthetetlen okból – nem hagyhatta el a falut, és rendszeresen jelentkeznie kellett a rendőrségen, akár egy bűnözőnek. Külön engedély kellett ahhoz is, hogy családotól ideiglenesen Salgótarjánba települhessen, és sokadmagával az építkezéseken dolgozhasson.”

Az 1940-es évek második felének cigánysággal kapcsolatos felfogását eklatánsan példázza az a polémia, ami a *Népegészségügy* hasábjain folyt. Hajnóczky Tamás szerint a cigányság sorsával kapcsolatban, ha fel is merültek a döntéshozók részéről elképzelések, akkor ezek mindössze közegészségügyi és rendészeti jellegűek voltak. Ez az időszak ilyen szempontból folytonosságot mutat a háború előtti időekkel, ugyanis a Horthy-korszakban sem léteztek átfogó jellegű „cigány-politikai” elképzelések, s csupán rendészeti jellegű vagy helyi határozatok születtek. A háború után az is felmerült, hogy a cigányságot mintegy „nevelő jelleggel” munkatáborokba kéne telepíteni,⁸ illetve ennek a módszernek enyhébb változatai szerint a cigány gyermekeket kényszerkollégistává kellett volna tenni. Ugyan a kommunista korszakban erre nem került sor, ez az elképzelés szintén párhuzamba állítható Endre László háború előtt, 1934-ben papírra vetett terveivel:

„Az egész ország kóborcigányait [...] koncentrációs táborokba kell gyűjteni, gyermekeiket kivétel nélkül erre a célra rendelt külön menhelybe vagy épületbe beutalni.”

A különbség a két korszak között az, hogy míg Magyarországon a német megszállásig nem működtek táborok, és a cigányokat sem deportálták, addig a kommunista rendszerben több tábort is nyitottak, amelyekben cigányokat és magyarokat egyaránt dolgoztattak.

Ez azonban messze nem jelentette azt, hogy származási alapon ne különböztették volna meg a cigányokat a nem cigányoktól. Az olyan közegészségügyi akciók, mint amilyenek a hírhedt kényszermosdatások is voltak, eleve a cigányságnak szóltak, attól függetlenül, hogy a kezelt egyének valóban fertőtlenítésre, tetvetlenítésre szorultak-e. Az ún. „egészségügyi járőrök” a karhatalom segítségével rendszeresen járták a cigányok által lakott telepeket, s az itt élőket gyakran szadista módszerekkel és egészségre ártalmas szerek alkalmazásával, akár téli hidegben is mosakodásra kényszerítették.¹⁰ Az idézett Bernáth–Polyák szerzőpáros ezeket az állami akciókat a következő sorokkal jellemezte: „Sok helyen a kényszermosdatás nem volt egyéb, mint egyfajta rituális megtisztulás a »cigányság mocskától«, illetve a hatalom erőfitogtatása, hogy képes nyilvánosan meztelenre vetkőztetni asszonyokat, csíkot vágni a hajukba, és rendőrökkel végighajtatni őket a falum.”¹¹

A személyigazolványok bevezetése ugyancsak alkalmat adott arra, hogy a hatalom megkülönböztesse a cigányság „deviánsnak” tartott rétegét: azoknak az embereknek, akik az állampárt felfogása szerint „megfelelő munkát igazolni nem tudnak”, egy évig

érvényes, fekete színű ideiglenes személyigazolványt adtak.¹² Ez az intézkedés rávilágít a kommunista párt gondolkozására, ugyanis ebben az esetben (is) ők szabták meg azt, hogy melyik munka tekinthető „megfelelőnek”.

A sztálinista rendszer saját ideológiája alapján, az elvek szintjén, az osztálykülönbségek felszámolásán dolgozott, ezért – hangsúlyozottan az elvek szintjén – a magyar cigányság jelentős része státuszánál fogva nyertese kellett volna legyen az új világrendnek. A háború utáni földosztásból azonban a cigányságot gyakorlatilag kihagyták, a hamarosan beköszönő államosítás időszakában pedig igyekeztek felszámolni, illetve az államvédelem módszereit ismerve talán helyesebb, ha úgy fogalmazunk, hogy kíméletlenül kiíratni a cigány iparosságot. Érdemes megjegyezni, hogy bár Sztálin halála után valamelyest puhult a rendszer, ez nem járt a cigányságot illető korábbi elképzelések módosulásával. Az MDP KV Adminisztrációs Osztálya által a PB számára 1956 áprilisában készített, „a magyarországi cigánykérdés rendezésére” szóló javaslat ugyanis fenntartotta azt az eredeti koncepciót, hogy a cigányságon a párt elképzelései szerint hajtják végre a kényszerasszimilációt.¹³ Ennek az erőszakos beavatkozásnak a folyamányaként, hasonlóan ahhoz, ahogy a magyar parasztságot megnyomorították, a cigányság tradicionális foglalkozásait is ellehetetlenítették. A kommunisták hozzáállásával kapcsolatban igencsak beszédes, ahogy a fenti jelentés summázta megállapításait:

„A cigányság nagyobb része lényegében a társadalom perifériáján él, illetve gyakran élőködik.”¹⁴

A jelentés pozitívumaként felhozható, hogy az eddigi gyakorlattól eltérően beismeri az elkövetett hibákat.

„Vannak olyan példák is, melyek azt mutatják, hogy egyes állami szervek nem veszik emberszámba a cigányokat, és megalázó, embertelen módszereket alkalmaznak velük szemben (pl. a bátaszéki eset, ahol januárban életkorra való tekintet nélkül, meztelenre vetkőztetve tartottak egészségügyi vizsgálatot rendőri fedezet mellett, közben lépten-nyomon megalázták őket.)”¹⁵

Mivel egy belső használatra készült, titkos iratról van szó, ez a beismerés azt is jelenti, hogy a hatóságok megalázó viselkedésének híre az MDP KV, illetve a PB szintjéig is feljutott. Ez pedig mindenképpen azt jelzi, hogy még ekkor, három évvel az „olvadás” megindulása után is rendkívül súlyos volt a probléma.

Elmondható, hogy ugyan léteztek olyan kezdeményezések, amelyek a felzárkóztatást célozták meg – ezek közül a legfontosabbnak azt a célkitűzést tekinthetjük, hogy törekedtek az analfabetizmust felszámolni –, de ezek sikereit számos dolog beárnyékolta. A hivatalosan közzétett oktatási eredmények impozánsak voltak, de ezek kifutási ideje már a hatvanas–hetvenes évekre estek, ráadásul még ezek is jócskán elmaradtak a korábban kitűzött céloktól.¹⁶ A cigány tanulók egy része ugyanis hamar kimaradt az iskolából, és mivel ezek a gyerekek felsőbb osztályba sem léptek, hiába voltak magasak a beiskoláztatási mutatók, a befejezett tanulmányok száma csekély volt.¹⁷ Az állami szervek brutalitása és megalázó eljárásai pedig az olyan (elvi) célokat is aláásták, mint a járványok visszaszorítása és a rossz higiéniai viszonyok felszámolása. A szocialista nehézipar erőszakos megteremtésére tett erőfeszítések mentén jelentkező társadalmi problémák pedig éppúgy sújtották a cigány lakosságot, mint a nem cigány népet. A fent hivatkozott, korábbi tanulmányomban a Kádár-korszak szegénységpolitikája kapcsán kiemelttem, hogy a rendszer a szervesen fejlődést a társadalomra erőltető politikájával sok esetben leginkább csak szőnyeg alá söpörte a problémákat, valós megoldást viszont nem nyújtott rájuk. Ez a diagnózis a Rákosi-korra és az ötvenes évek cigánypolitikájára hatványozottan igaz volt.

Az MSZMP 1961-es kongresszusa szerint a cigányság nem nemzetiség.¹⁸ Ez tulajdonképpen Pogány György és Bán Géza 1957-es megállapításának az újbóli nyitvatartása volt.¹⁹ Az indoklás szerint nem vonatkoztathatók rájuk a magyarországi nemzetiségek jellemzői. A folytatásból azonban kiderül a pártkongresszus megállapítása mögötti szándék: „ugyanis nem egyszerűen hátrányos helyzetű csoportként kell kezelni” a cigányságot. A döntés tulajdonképpen azt jelenti, hogy az állampárt felismerte, hogy külön kezelendő a cigányság „mint etnikum” s külön, mint hátrányos helyzetű csoport. Az állampárti vezetés tulajdonképpen azért tagadta meg a kisebbségi jogokat a cigányságtól, hogy így integrálni tudja – erőszakosan – a „dolgozó Magyarország” rendjébe. Ez végül nagyban megnehezítette a cigányságon belüli autonóm integrációt, csak az egyéni integrációnak kínáltak lehetőséget.

Mint említettem, ez a felismerés nem segítette, hogy ezzel együtt, vagy ennek ellenére átfogó, máig sikeres szociális rendezést hajtsanak végre. A (vidéki) ipartelepítés által generált segédmunkásmunkaerő-kereslet – mint a rendszerváltozás után kiderült – átmenetileg, csökkentette a cigányság perifériára szorultságát. Ez azonban igaz a nemcigány háttérű szegénységre is. A sajátos mobilizáció azt is eredményezte, hogy a korábbi városi szegénység lassú felemelkedése után, a tulajdonképpen „megüresedett helyre” érkező vidéki népesség beáramlott a korábbi szegénynegyedekbe.

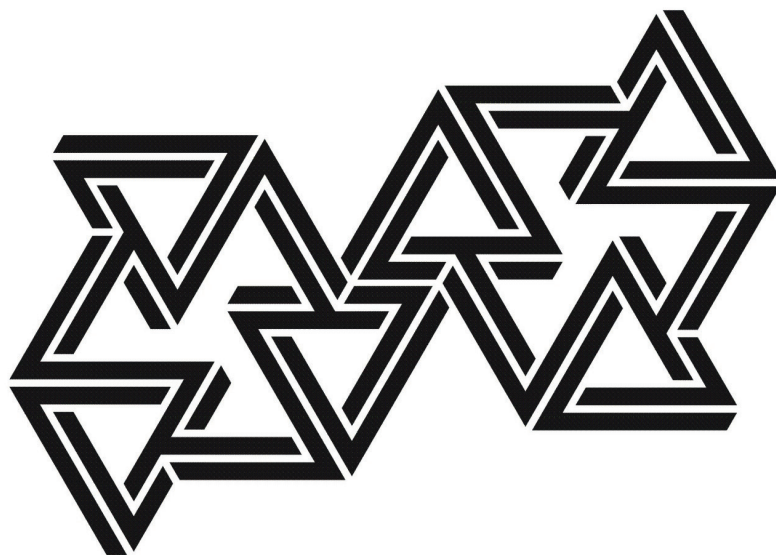
Elmondható tehát, hogy a cigányság proletarizálódása, amely ezen a horizontális tagozódáson belül természetesen más-más életminőséget jelentett, egyszerre vezetett kiszakadáshoz a hagyományos világból és annak keretei közül, illetve sokszor csak átmeneti, lassú felemelkedéshez.

Hajnáczy Tamás kötetéhez a cigányság története iránt érdeklődő olvasó, legyen az kutató, akár „laikus olvasó”, izgalommal nyúlhat. Annak ellenére, hogy úgy látom – s mint azt fent bizonyítani próbáltam –, az 1956-os év mesterséges cezúráját jelent, a kötet nem aránytalan. A bevezető tanulmány alapján nem lesz hiányérzete az olvasónak, a feltárt korszak kiválasztása érthető, indokolható – és lássuk be – logikus. A szerzővel folytatott beszélgetéseim során számomra is világossá vált, hogy az 1945 és 1956 közötti korszak feltárása sokkal nagyobb vállalkozás annál, mint hogy ezt egyszerre meg lehessen tenni a Kádár-korszak feltárásával. A kötet a fejezetcímekben szereplő adósságból hatalmasat törlesztett, és csak bízhatunk benne, hogy az 1956-ig tartó feldolgozást is Hajnáczy szerkesztésében kaphatjuk majd kézbe.

JEGYZETEK

1 Például: Havas Gábor, Solt Ottilia, Csalog Zsolt. 2 Balogh-Ebner Márton: „Az átkos múlt maradványainak egy részét felszámoltuk” – Szociálpolitika a gazdaság és az ideológia csapdájában a Kádár-korszakban. Kommentár, 2015. 6. sz. 57–72. o. 3 Solt Ottilia: Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások. I. kötet. Budapest, 1998, Beszélő. 247–248. o. 4 Mezey Barna (szerk.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Budapest, 1986, Kossuth. 5 Maga Hajnáczy így fogalmazott: „a forráski-	advány [...] kiegészítése, illetve folytatása lehet a Mezey Barna által szerkesztett munkának”. Hajnáczy, 2015. p. 13. 6 A roma munkaszolgálatos századokkal Szita Szabolcs és Szécsényi András foglalkozott behatóbban, de a téma máig rendkívül feltáratlan. Ld. Szécsényi András: Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról. In: Beszélő, 2014. 3. sz. [http://beszelo.c3.hu/cikkek/kenyszermosdatasok-magyarorszagon]. Utolsó elérés: 2017. 01. 22. 7 Romano Rácz Sándor: Cigánysor. Osiris,

- Budapest, 2008. (Továbbiakban: ROMANO RÁCZ, 2008): 9. o.
- 8 Ld. Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatók tükrében, 1890–2008. Osiris, Budapest, 2009. (Továbbiakban: DUPCSIK, 2009): 143–144. o.
- 9 Endre László: *A kóborcigány-kérdés rendezése*. In: Mezey Barna (szerk.) *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest, 1986, Kossuth. (Továbbiakban: MEZEY, 1986): 225. o.
- 10 A témában részletesen lásd: Hajnáczy Tamás: „Karhatalommal a cigánytelepekért”. http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/Karhatalommal_a_ciganytelepekert.pdf Utolsó hozzáférés: 2017. 01. 21.
- 11 Bernáth Péter – Polyák Laura: *Kényszermosdatások Magyarországon*. Beszélő, 2001. 6 sz. [<http://beszelo.c3.hu/cikkek/kenyszermosdatasok-magyarorszagon>].
- 12 HAJNÁCZKY, 2015. 20–21. o.
- 13 HAJNÁCZKY, 2015. 57–62. o.
- 14 HAJNÁCZKY, 2015. 57. o.
- 15 Uo.
- 16 KÁLLAI, 2008. 162. o.
- 17 Lásd: Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolákban*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 2001. 5. o.
- 18 SZEGŐ, 1983. 11. o.
- 19 NAGY, 2007. 11. o.

Görög Demeter munkássága és könyvtára

A felvilágosodás korának egyik jelentős tudományos szervező egyénisége a Bécsben élő és munkálkodó *Görög Demeter* (1760–1833) volt. Neve szorosan összekapcsolódik az általa szerkesztett folyóirattal, a folyóirat szellemi udvarát alkotó, laza keretek között működő társasággal, különböző témák megírására meghirdetett pályázataikkal, a könyvkiadással. Az ún. *Bécsi Tudós Társaság* értékes láncszem volt a magyar tudományos szervezés intézményes keretek közötti művelésére irányuló törekvések folyamatában.

Görög Demeter személyét és szerteágazó tevékenységét leginkább az „elkoptatott” polihisztor jelzővel írhatjuk le, hiszen főúri családok nevelőjeként, folyóirat-szerkesztőként, könyvkiadóként, mezőgazdaként és a művelődés mecénásaként egyaránt őrzi nevét a magyar kultúrtörténet. A halálakor elhangzott akadémiai emlékbeszédben Kállay Ferenc mindemellett kiemelte, hogy „... a magyar nyelv kimívelésében és terjesztésében... csüggedhetetlen volt”.

Családját, felmenőit tekintve – a görögkeleti felekezethez tartozó oroszok, netán konstantinápolyi örmények – mindenképpen a felvilágosodás korában nagy létszámú „hungarus” értelmiséghez tartozott. Hosszú út vezetett Hajdúdorogtól Debrecenen, Ungváron, Nagyváradon és Budán keresztül Bécsig, az ottani egyetemig. Filozófiai és jogi tanulmányairól maradt adat, az egyetemi diploma megszerzéséről azonban nem. Tevékenysége a jozefinai szellemű Bécs mozgalmas kulturális életében bontakozott ki.

Kissé nehézkes című folyóirata – *Hadi és Más Nevezetes Történetek* – 1789. július 7-én indult, majd 1792-től *Magyar Hirmondóra* változott a címe. *Görög Demeter* szerkesztőtársa *Kerekes Sámuel* (1760–1800) volt, és feltehetően a hatóságok figyelmét akarták elterelni a furcsa címmel, azt a látszatot keltve, mintha csak a török háborúk koráról szóló írásokat kívánának megjelentetni. Sem szerzőik nevét, de még nevük monogramját sem közölték, elvük ezekben az években – *Voltaire* és *Holbach* nyomán – az volt, hogy a felvilágosodásnak nem mártirokra, hanem harcosokra van szüksége. *Görög* még pesti egyetemi évei alatt ismerkedett meg Bessenyei társaságalapítási próbálkozásaival, nyelvművelésre irányuló törekvéseivel. Bécsben letelepedve mind többekkel került kapcsolatba: *Báróti Sándorral*, *Révai Miklóssal*, *Sándor Istvánnal*, majd a környék értelmiségével, főúri családok nevelőivel, titkáraival, orvosaival, az ő közvetítésükkel pedig egyes – a magyar kultúra és tudomány ügyéért tette kész – főúrral is, többek között *Széchenyi Ferenc*cel. A társaság összetétele vallási téren egyértelműen ökonomikus volt, piarista és bencés papok, református prédikátorok, győri és soproni evangélikus tanárok és diákjaik szép számmal vettek részt *Kerekes* bécsi lakásán tartott összejöveteleken. *Széchenyi* hiteles adatokra támaszkodó életrajza szerint 1789-ben a gróf Füreden *Pálóczi Horváth Ádámmal* és *Péczelivel* találkozott, ahol megállapodtak, hogy a két író magyar tudósokat gyűjt maga köré a magyar nyelv ápolására végzett munka érdekében. *Széchenyi* az ügy főúri körökben való népszerűsítését vállalta. Szó volt alkalmanként ülések megtartásáról is, de a politikai körülmények miatt egyre kevésbé volt tanácsos a társas összejöveteleken való részvétel, ezért először az elkészült kéziratok egymás közötti cseréjét tervezték véleményezés és eszmecsere céljából, végül azonban a folyóirat kiadása mellett döntöttek.

Kétségtelen tény azonban, hogy a kiadványnál lényegesen érdekesebbek és gyümölcsözőbbek voltak a lap és a mögötte álló társaság által meghirdetett pályázatok. A ma-

gyar nyelv és nyelvművelés ügyében 1789-ben egy jó magyar nyelvten megírására írtak ki pályázatot. Végeredménye a később „*Debreceni-Grammatika*” néven ismertté vált magyar nyelvten, amelyet 1795-ben Bécsben kiadtak, mégpedig – a címlap tanúsága szerint – a pályázatot meghirdető társaság. A kötet nyelvi iskola és rendkívül sok vita, bírálat kiindulópontja lett. A másik pályázatuk egy magyar nyelvű pszichológiai könyv megírására buzdított 1789-ben. A pályázatra beérkezett munkák közül két írás maradt az utókorra: *Pálóczi Horváth Ádám: Pszichológia, azaz: a lélekről való tudomány* című munkája, és *Bárány Péter* (1763–1829), *Széchenyi Ferenc* titkáranak *Jelenséges lélekmény* című műve. Noha Bárány Péter nyerte el a díjat, mégis Pálóczi Horváth Ádám munkáját nyomtatta ki Trattner Mátyás pesti nyomdájában, 1792-ben.

Rendkívüli erőfeszítések eredménye a *Magyar Átlás*, amely „*Magyarország vármegegyeit 62 hiteles, részbe metszett, pontos, művészi szépségű táblán mutatta be*”. A térképek elkészítésére mind a földmérő, tervező mérnöki munka, mind a rajzok, metszetek minél tökéletesebb elkészítése érdekében a munkatársak egész seregét foglalkoztatta Görög, a mappák kiadására térképészeti intézetet rendezett be Bécsben. Kartográfiai vállalkozása kurióznak tekinthető a 18–19. század fordulóján.

Munkájához, létformájához elengedhetetlen volt a saját használatú könyvtár létrehozása. Kötetszámát illetően teljes képet nem lehet alkotni, hiszen az állomány Görög halála után részben szétszóródott. Amit levéltári okirat, fennmaradt levelezés bizonyít, hogy Görög Demeter gyűjteményét (térképek, kéziratok, könyvek) 1819-ben *Esterházy Miklós* megvásárolta, a dokumentumok 1820-ban kerültek a kismartoni kastélyba. Egy 1820-ból származó könyvjegyzéket találtak a kismartoni Esterházy-kastélyban, a herceg nagy tételben vásárolt egyik könyvbeszerzésének listáját, feltehetően a Görögötől származó könyvek jegyzékéről van szó. Ennek alapján mintegy ezer kötet azonosítható. A jegyzéken szereplő művek nagy része ma is megtalálható a kismartoni Esterházy-kastély könyvtárában, de nincs jelezve a Görög Demeter hajdani könyvtárából való eredet. Bár a jegyzéken nem szerepelnek, mégis egyértelmű, hogy Görög könyvtárának darabjai azok a példányok is, amelyben a possessor i bejegyzés Görög személyével való valamilyen kapcsolatra utal. A kismartoni gyűjteményben további ezer kis-nyomtatványt is őriznek, amelyről szintén gyanítható, hogy Görög tulajdonában voltak. 1770–1820 között megjelent magyar és latin nyelvű munkákról van szó, amelynek közel a fele hungaricum. Az Esterházy-gyűjteménybe kerültek Görög térképei-mappái is. Mindez nem szerepel az említett 1820. évi jegyzéken, mégis joggal állítható, hogy tőle származnak, ugyanis java része a bécsi térképészeti intézetben készült (412 magyar vonatkozású mappa). Görög könyvtára idővel beolvadt az Esterházy-gyűjteménybe, de a proveniencia jelölése sajnálatos módon elmaradt. A művelődéstörténeti értékelés ezért igen nehéz, esetleges, feltételezésekre támaszkodik.

A becsült kötetszám a korabeli értelmiségi könyvtárakra jellemző nagyságot sejtet, akik a napi munkájukhoz, kutatásaikhoz szükséges könyveket szerezték be, nem a muzeális értékű könyvritkaságokat. Ennek megfelelő a szak szerinti megoszlás: – szép-irodalom, irodalomtörténet; – nyelvészet, nyelvművelés; – történelem, történetírás, egyháztörténet; – földrajz, hon-, és államismeret; – jogtudomány, jogtörténet; – oktatás, nevelés, tankönyvek, ifjúsági könyvek; – gazdaság, gazdálkodás; – hit, vallás, egyház; – bölcsélet, eszmetörténet, filozófia; – gyógyászat, orvoslás; – könyvészet, könyvtörténet.

A Görög-hagyaték értékes részét képezik a kéziratok, amelyek a folyóirat-szerkesztéssel kapcsolatosak: leközlésre küldött kéziratokról, illetve kis számú levélről (Görög által írott, valamint neki címzett levelek) van szó. Görög kéziratok hagyatékának minden valószínűség szerint legérdekesebb és legértékesebb része – mint azt *Márton*

József 1834-ben kiadott Görög-életrajzában leírta – sajnálatos módon az enyészeté lett. Özvegye „mint feleslegeseket” és a számára ismeretlen magyar nyelven írottakat össze-tépte. Ennek estek áldozatul számos kortársával folytatott levelezése mellett személyes feljegyzései, mindennapi jegyzetei is.

Ismertetett kötetünk – *Zvara Edina* gondos munkája – terjedelmes része a korábban említett 1820-as jegyzék alapján elkészített rekonstruált könyvjegyzék Görög Demeter könyvtáráról.

A kötet egy fejezetet szentel a fennmaradt kéziratok teljes szövegű közreadásának. A továbbiakban a Görögök folyóirata által kiadott művek jegyzékét is megtaláljuk, mind-ezt a felhasznált irodalom, s a képek jegyzéke, valamint személy- és helynévmutató egészíti ki.

A Nemzeti Téka sorozat kötete a felvilágosodás korának könyv-, könyvtár- és műve-lődéstörténetét eddig kevésbé ismert értékes adalékokkal gazdagítja.

(Zvara Edina: Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára. /Nemzeti téka./ Budapest, 2016, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 506 p., illusztrált.)

Professzorok a polgári Magyarországon (1848–1944)

A társadalomtudományokban a pontos kézikönyvek alkalmasint a legfontosabb kutatási segédletek, összeállításukhoz kitartás, fegyelem és forráskritikai felkészültség szükséges. Talán ez az egyik oka, hogy az archontológiát kevesen művelik, s akik mégis, azok neve a szakmában közismert. „A Szinnyei” hivatkozás a humán tudományok kutatói számára egyértelműen Szinnyei József 1891–1914 között megjelent *Magyar írók élete és munkái* című, 14 kötetes lexikonját jelenti. Könnyen azonosítható Bölöny József neve is, fő műve, az 1977–2004 között ötször kiadott *Magyarország kormányai* c. munkája alapján (a legutóbbi Hubai László társszerkesztővel). A történelem segédtudományaként számon tartott archontológia szakértői közül a szélesebb olvasóközönség is ismerheti Fallenbüchl Zoltán (*Magyarország főméltóságai 1526–1848*; 1988) vagy Markó László (*A magyar állam főméltóságai*; 2000, 2006) nevét. Népszerűek az életrajzi lexikonok, a legismertebb *Magyar életrajzi lexikon* (1967–1994; főszerkesztő: Kenyeres Ágnes), illetve az *Új magyar életrajzi lexikon* (2001–2007; főszerkesztő: Markó László). A példaértékű gondossággal összeállított tematikus szakmunkákból tallózva kiemeljük a *Magyar múzeumi arcképcsarnok* (2002; főszerkesztő: Bodó Sándor – Viga Gyula), a *Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002* (2003; főszerkesztő: Glatz Ferenc), a *Magyar orvoséletrajzi lexikon* (2004; írta és összeállította: Kapronczay Károly) és a *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990* (2015; szerkesztette: Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos) adattárakat.

Az ELTE TÁTK Történeti Szociológia Tanszékének gondozásában 2012-ben újraindult a *Történeti elitkutatások – Historical Elite Research* sorozat, amelynek első hét darabja 1990–1993 között látott napvilágot. A legutóbb megjelent 8., 9. és 10. kötetek a polgári korszak magyarországi egyetemi tanárainak archontológiai és prozopográfiai adatbázisa eddig sajtó alá rendezett biográfiáit tartalmazzák. Az 1848. április 11. és 1944. október 15. között működött 1044 egyetemi tanár életrajzi adattárának és életútleírásának grandiózus feladatát vállaló programvezető, Kovács I. Gábor azt a célt tűzte ki maga elé, hogy soha nem látott részletességgel világítja át a professzori pályaképeket. A *Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944* sorozat eddig megjelent három kötetét alapvetően ő írta és szerkesztette. Az első: *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok* (2012, 176 o.); a második: *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása* (2014, 222 o.); a harmadik: *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása* (2016, 356 o.). Az első kötet címére egyesek talán felkapták a fejüket, de a meglepőnek tűnő csoportosítás kizárólag a felekezeti hovatartozásra, mint rendező elvre utal. A professzorok társadalmi helyzetét és a korabeli oktatásigazgatás vallási meghatározottságát tekintve ez feltétlenül indokolt. A szigorú iskolafenntartói szabályok idézték elő például a tanárok gyakori felekezetváltásait. Csak példaként említünk két akademikust (akik egyébként nem lettek kinevezett egyetemi tanárok): az izraelita Ballagi Mór előbb evangélikus, majd református hitre tért át, s lett a budapesti református teológia egyik alapító és vezető tanára, Horváth Cyrill pedig cisztercita rendtagból vált reformátussá, hogy aztán nyugdíjazá-

sakor rekatolizáljon. Nem véletlen, hogy a kultusztárca hivatalos nevében a vallásügy megelőzte a közoktatásügyet.

Az első kötet markánsan lehatárolható személyi köre 67 professzorra terjed ki. Ide tartoznak a születésüknél fogva izraelita vallásúak, köztük azok is, akik később más felekezetre vagy felekezeten kívüli státuszba tértek át, illetve akik a szülők korábbi áttérése miatt eleve más vallásba születtek. A második kötet jól lehatárolható (s az 1944-es időhatárt indokoltan meghaladó) tanintézeti keretét a Debreceni Egyetem megnyitásának 2014-ben ünnepelt centenáriuma határozta meg: a könyv az évfordulót figyelembe véve jelent meg, 20 professzort – köztük egy 1947-ben kinevezettet is – tartalmazva. A harmadik kötet folytatta a református vonalat, de egyházkerületi származási oldalról, ebben 19 személy található. Összességében 105 életrajz látott eddig napvilágot (Soós Béla egyháztörténész a II. és III. kötetben egyaránt szerepel). Az teljes vizsgált mintához képest ez még szerény, 10%-os arány, de arra mindenképpen alkalmas, hogy a sorozat jelentőségét alátámassza. A kálvinista mintaarány szintén alacsony: 1848–1944 között 183 református vallású professzor kapott katedrát, ehhez képest a II. és III. kötet egyelőre 38 személyt mutat be.

A polgári korszak 1044 professzorának fogalmi meghatározásakor a szerkesztő azon nyilvános rendkívüli és nyilvános rendes egyetemi tanárok sokaságát tekintette mintának, akiknek kinevezésére 1848 áprilisa és 1944 októbere között került sor, továbbá akiket 1848 áprilisa előtt neveztek ki, de ezt követően is működtek. Helyet kapott az ószirózsás forradalom alatt az egyetemi autonómia megkerülésével kinevezett, emiatt utóbb státuszától megfosztott hét professzor is (mint Jászi Oszkár vagy Varga Jenő), de nem tartoznak ide a Tanácsköztársaság alatt kinevezettek, mert nem voltak felesküdvé és beiktatva. Nem részei az 1044 fős listának az egyetemi magántanárok és a címzetes professzorok sem.

Az archontológiai összefoglaláson túlmutató prozopográfiai dokumentáció a családtörténet meghatározó adatait a dédszülőikig visszamenőleg tárja fel. Ezt követik az iskolák, külföldi ösztöndíjak és tudományos fokozatok, majd a fontosabb dátumokat napra pontosan jelölő életútleírás, végül a tudományos, szerkesztőségi, közéleti, egyházi szervezeti tagságok, politikai szerepek, kitüntetések és jövedelmi-vagyoni viszonyok. Terjedelmi okok miatt a három kötet szerkezete nem teljesen egyforma. Az elsőből még hiányoznak a részletes életútleírások (igaz, ez a kötet címéből is kiderül); személyenkénti irodalomjegyzék pedig csak a második kötetben szerepel.

A kötetekben többféle kiegészítő szöveg olvasható. Ezek egyfelől a kutatás formai jegyeivel kapcsolatos bevezető, forrástani és módszertani közlemények. Másrészt – és ez mutatja a kutatás adatbázisokon túlmutató jelentőségét – a professzorok kinevezési gyakorlatáról, a professzorok rekrutációjának családtörténeti, generációs és iskoláztatási összefüggéseiről, a református egyházkerületekről, mint művelődési alakzatokról szóló áttekintő és elemző tanulmányok.

A Kovács I. Gábor vezetésével folyó grandiózus kutatás keretében elkészült köteteket – és a várható folytatásokat – a recenzens nyugodt szívvel ajánlja a neveléstörténet, a történeti szociológia, a vallás- és egyháztörténet művelőinek figyelmébe.

(Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. Szerkesztette: Kovács I. Gábor. Összeállították: Kovács I. Gábor – Kiss Zsuzsanna – Takács Árpád (I. kötet), Kovács I. Gábor – Takács Árpád (II. és III. kötet). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, 2014, 2016.)

Andrej Fonotov – Viktorija Kiszzeleva –
Szergej Kozirjev

A tudomány sorsa az orosz társadalomban
– 2. rész

Hogyan torzította el az állam politikai, ideológiai és adminisztrációs nyomása a tudós etikát

A szerzőkről: Andrej Georgijevics Fonotov a közgazdaságtudományok doktora, a moszkvai Gazdasági Főiskola (Nemzeti Kutatóegyetem) professzora; Viktória Viktorovna Kiszzeleva a közgazdaságtudományok doktora, a moszkvai Gazdasági Főiskola (Nemzeti Kutatóegyetem) professzora; Szergej Vasziljevics Kozirjev a fizikai és matematikai tudományok kandidátusa, a Szentpétervári Műszaki Egyetem professzora, a Szentpétervári Tudósszövetség vezetőségi tagja.

A cikk előző részében vázolt történelmi áttekintést azokat a romboló hatásokat segít megérteni, amelyeket az állami tudománypolitika céljai, megnyilvánulásai és módszerei idéztek elő.

A tudományos ethosz összeomlása

Először is végbement a szovjet tudomány teljes államosítása: megfosztották függetlenségétől és attól a lehetőségtől, hogy szabadon, elfogultság nélkül és tárgyilagosan értékelje folyamatokat és jelenségeket nemcsak a társadalom- és gazdaságtudományok terén, hanem a természettudományokban is. Ennek világos példjaként szolgálhat a Leninről elnevezett Össz-szövetségi Agrártudományi Akadémia (Всесоюзная академия сельскохозяйственных наук имени В. И. Ленина, ВАСХНИЛ) hírhedt 1948-as

ülése.¹ A tudományos közösség szerveződésének durva szétrombolása olyan messze a múltba és egy olyan állapotba való visszalépést eredményezett, amelyre évszázadokkal ezelőtt volt csak példa.

Másodsorban a tudomány államosítása azt jelentette, hogy létezésének céljául és alapjául kizárólag az állam szükségletei, céljai és érdekei szolgáltak, és ezáltal összehasonlíthatatlanul kevesebb figyelem jutott a társadalom, illetve az egyén igényeinek és vágyainak.

Az ilyesfajta politika nem maradhatott következmények nélkül a tudományos ethosz esetében, melynek alapvető jellemzőit Robert K. Merton amerikai szociológus foglalta össze a múlt század negyvenes éveiben (Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*, Alencol, Ill. The Free Press, 1957). Ő a következő alapfeltételeket fogalmazza meg a tudományos ethosszal kapcsolatban: a tudomány egyetemessége, eredményeinek társadalmi jellege, önzetlenség és a szervezeti szinten megjelenő kételkedés. Ezek az „ideális” követelmények a tudomány – mint a társadalmi-gazdasági és kulturális közeg hatása alatt álló sajátos tevékenységi szféra – intézményesülése során valósulnak meg.

Az állam felől érkező politikai, ideológiai és adminisztrációs nyomás eltorzította a tudományos ethoszt. Az alapértékek szétrombolása miatt a tudomány intézményei nem tudnak a megszokott módon működni és virágozni. Ha a „haszon” kerül előtérbe az „igazság” helyett, akkor „felfelik” a tudományos munka „szövedéke”, és egyes kutatási eredmények talán nem tűnnek eléggé értékesnek. Az efféle torzulás meglehetősen egyszerű mechanizmuson alapszik.

¹ A szerző itt T. D. Liszenkóra utal, aki Micsurin munkásságára alapozva és a darwini tanok ellenében akarta kommunista alapokra helyezni a szovjet mezőgazdaságot; ez utóbbi katasztrofális következményekkel járt. Liszenko nevéhez köthetők a Rákosi-korszak kísérletei is a gyapottermelés, a narancstermesztés meghonosítására.

A hatalom nyílt agressziójával kezdődik, mely kezdetben a tudomány és az alkotófolyamat „kártékony”, majd pedig a „haszontalan” területei ellen is irányul. Ez sokfajta következménnyel jár. Mindenekelőtt elmosódnak, eltorzulnak és megsemmisülnek azok az értékrendek, amelyek a tudományos közösségnek és a tudomány egészének, mint a társadalom legfontosabb intézményének működését szabályozzák. Az önálló, független kutatók helyébe a megalkuvók lépnek, a szervezeti szintű kételkedés helyett a körülményekhez való alkalmazkodás válik uralkodóvá, az egyetemesség helyett pedig lépten-nyomon a nemzeti tudomány jellegzetességeit hangsúlyozzák (példaként említhető az 1930-as évek ún. szovjet matematikája és német fizikája, mint egyes tudományterületek polgári irányzatainak ellentétei).

Felmerül a magától értetődő kérdés: ha valóban lezajlottak a leírt negatív folyamatok, akkor mivel magyarázhatók a Szovjetunió sikerei az iparosítás problémáinak megoldásában, a nagyszabású atom- és űrkísérletek megvalósításában, továbbá különböző természettudományos felfedezések és a műszaki fejlődés terén?

Kétségtelen, hogy az 1960-as évek elejéig a szovjet tudomány és technika eredményei a cári Oroszország műszaki-tudományos potenciálját zsákmányolták ki.

Így tulajdonképpen a NEP (az új gazdaságpolitika, Новая экономическая политика), a második világháborúban győzelemre segítő fegyverek, a nukleáris pajzs és az űrkutatás sikerei a tizenkilencedik és huszadik századi orosz tudomány talaján nőttek ki. V. I. Vernadzkij, K. E. Ciolkovszkij, V. N. Ipatyev, I. P. Pavlov, N. E. Zsukovszkij, V. A. Bazarov, N. D. Kondratyev, A. V. Csajanov, A. N. Tupoljev, S. P. Koroljov, I. V. Kurcsatov, N. I. Vavilov, S. I. Vavilov, A. F. Joffé, P. L. Kapica, V. A. Sztjeklov – valamennyien és rajtuk kívül még sok kiváló tudós maguk is vagy a tizenkilencedik és huszadik század fordulójának igen gazdag és sokrétű orosz kultúrájából táplálkozva nőttek fel, vagy pedig azoknál tanultak, akik ennek közvetlen hordozói voltak. Amilyen mértékben távolodtak a következő nemzedékek ettől gazdaságtól,

bekerülvén az „új” szocialista kultúra közegébe (amely rögeszmésen ragaszkodott a „párt ügyéhez való hűséghez”), úgy homályosult el látásuk a szovjet társadalom fejlődési problémáinak láttán – miközben egyre kevésbé találták az erkölcsi kapaszkodókat a világban.

Megjegyzendő, hogy volt már példa erre a jelenségre a történelem során. A Francia Akadémia² két alapvető feladatot kapott – mint állami intézmény – a megalapításakor: a király által javasolt műszaki problémák megoldását, valamint a király dicsőítését a tudományok támogatásáért.

A felejtés évtizede

A tudományos életben zajló rombolás, amely az 1980–1990-es években mutatkozott meg, közvetlenül azoknak a problémáknak a kivetülése volt, amelyekkel az ország küszködött. De a Szovjetunió és a posztszovjet Oroszország egész rendszere kiterjedő társadalmi-gazdasági válságának hátterében az ország tudományos-műszaki életének válsága nem volt különösképpen feltűnő vagy érzékelhető. Ráadásul a Szovjetunió szétesése utáni első években az ország vezetése éppen a felhalmozódott tudományos-műszaki potenciált tekintette fontos erőforrásnak a fennálló állapotok rendezésében. A tudományos szféra megreformálása az egyik legégetőbb problémájává vált a posztszovjet Oroszország első kormányának.

Mindazonáltal a változás társadalmi bázisának hiánya, a tudósok és mérnökök gyenge szakmai összetartása és az a tény, hogy a társadalom alulértékelt a fejlődés fő hajtóerőit az új korszakban (jellemző volt a magánvállalkozások képviselőinek elutasítása, sőt a nyílt ellenségeskedés velük szemben) megfosztották az innováció-alapú fejlesztési politikát a társadalmi és politikai támogatástól. Nem volt elhanyagolható tényező a kutatásra és fejlesztésre szánt pénzek jelentős elvonása sem (az 1990-es évek elején csaknem öt alkalommal). Mindez a kutatók számának csökkenéséhez vezetett; egy részük külföldre távozott, az otthon maradók

² A Francia Akadémiát (Académie française) 1634-ben alapította Richelieu bíboros, XIII. Lajos király főminisztere.

pedig a tudományos közösség háttérbe szorítása ellen próbáltak küzdeni.

Az 1990-es években az orosz tudomány reformprogramja pályázati támogatásra épült, amely a következőképpen valósult meg: állami pénzalapok megteremtésével (Oroszországi Alaputatási Alap, РФФИ; Oroszországi Humán Tudományos Alap, РГНФ; a Kisvállalkozások Fejlesztését Támogató Alap a tudományos-műszaki szférában), továbbá az ipari vállalatok kereskedelmileg ígéretes projektjeinek adósság-finanszírozási mechanizmusa által a K+F alapokon és az Oroszországi Technológiai Fejlesztési Alapon keresztül, az alkalmazott tudományok állami kutatóközpontokká szervezésével (GNC), a tudomány és a felsőoktatás számára megteremtett korszerű telekommunikációs rendszerrel és a tudományos közösségek nagyobb egységekbe szerveződésének támogatásával. S talán a legfontosabbal – annak a nyitott környezetnek a megteremtésével, amelynek segítségével a hazai tudomány beilleszkedhet a nemzetközi tudományos térbe.

A tudomány és innováció terén zajló – a kilencvenes évek elején megkezdett – reformokat öt évvel később leállították. Újraindításukra a huszonegyedik század első évtizedének közepéig kellett várni. Ezt az időszakot a tudományos társadalom a „felejtés évtizedeként” élte meg, amikor az állam nem egyszerűen elfeledkezett a tudományfejlesztésről, hanem még azzal sem volt tisztában, hogy mit kezdjen ezzel a szovjet örökséggel. Ráadásul az 1990-es évek végének gazdasági válsága szétrombolta a tudomány és a termelés kapcsolatát, amelynek következtében a kutatás-fejlesztés finanszírozási forrásai csaknem teljesen elapadtak.

Ekkorra már teljesen elfajult a helyzet a tudományos életben. Megszokottá váltak az olyan jelenségek, mint a pályázati időszakban adott csúszópénz tudományos termékek vásárlásakor, a rendszeres kenőpénzek fejében kapott költségvetési támogatás vagy a tudományos eredmények meghamisítása állami megrendelések elnyerése érdekében.

Széles körben elterjedté vált a tudományos fokozatokkal való kereskedés. A Yandex [orosz informatikai vállalat] adatai szerint havonta

1542-szer jelennek meg tartalommarketinges hirdetések azok számára, akik a „disszertáció rendelése” kulcsszavakat írták be a keresőprogramba; 1144 találat van a „disszertációt venni” lekérdezés esetében, és 1114 a „disszertáció megrendelése” lekérdezésre. A tudós társadalom szűkkörű ellenállása (gondoljunk például a Dissernetre, a szakértők, kutatók és riporterek önkéntes hálózatára) a hasonló önpusztító folyamatokkal szemben nem élvezi a hatalom támogatását, bármennyire is kikezdi és lejáratja mindez elsősorban épp ezt a hatalmat és képviselőit.

Az állam arra irányuló kísérletei, hogy – a helyzetet rendezendő – formai követelményeket vezessen be a tudósok munkájának értékelésére (mint például a publikációs tevékenység a RISC [az orosz tudományos közlemények adatbázisa, Российский индекс научного цитирования, РИНЦ], a Scopus, a Web of Science és más rendszerek idézettségi mutatói alapján) egyfelől kézzelfogható végeredmények létrehozására ösztönözték a tudománnyal foglalkozókat; másfelől azonban mindez sekélyességet szült, jellemző lett a kutatás lépcsőfokainak szándékos kihagyása, sőt megjelent az orosz és külföldi folyóiratokban közzétett – pénzért megjelentethető – publikációk illegális piaca.

Mindazonáltal, nemzetközi intézmények (a Cornell Egyetem Konzorciuma, USA; az INSEAD üzleti iskola, Franciaország; és a Szellemi Tulajdon Világszervezete) becslései szerint a világ innovációs rangsorában Oroszország a 2012–2016 közti időszakban az 51. helyről a 43.-ra lépett elő. Az elért eredmény elsősorban a humán erőforrás teljesítménymutatóinak (Global Innovation Index 2016) és az innovációs potenciál növekedésének köszönhető; figyelmen kívül hagyták viszont az aggasztó mértékben csökkenő hatékonyságot.

Ily módon, míg Oroszország 2000-ben a Web of Science mutatói szerinti nemzetközi publikációk 3,22%-át adta, addig 2014-ben 2,05% volt ez az arány; ezzel egyidejűleg India 2014-ben 3,93%-kal vette ki a részét, Kína 17,55, az Amerikai Egyesült Államok pedig

24,91%-kal (*Az innovációs tevékenység mutatói: 2014-es statisztikai évkönyv*, Индикаторы инновационной деятельности: 2014. Статистический сборник, Gazdasági Főiskola Nemzeti Kutatóegyetem, Moszkva, 2014).

Az Orosz Tudományos Akadémia (РАН, Российская академия наук, РАН) megreformálása mint a modernizáció iskolapéldája

Meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunióban még a teljes állami ellenőrzés idején is viszonylag nagy szabadságot és önállóságot élveztek a tudományos intézmények a tudánpolitikai kérdéseinek eldöntésében. A mindenkori hatalmak igyekeztek számításba venni a tudományos közösség álláspontját, amelyet – még ha nem is mindig egyértelműen – a Szovjet Tudományos Akadémia képviselt (Академия наук СССР, АН СССР). Az utóbbi – az ország legmagasabb szintű tudományos intézményeként – hivatalos pozícióját kihasználva, bizonyos függetlenséggel rendelkezett belső szervezeti kérdések eldöntésében, ezenfelül joga volt a saját álláspontját képviselni az ország műszaki-tudományos és társadalmi-gazdasági fejlődését érintő kérdésekben. Mindez az öt-évente kidolgozott, az előbb említett kérdéseket tartalmazó átfogó programban tükröződött.

A posztszovjet Oroszországban az időközben Orosz Tudományos Akadémiává (РАН) átváltozott Szovjet Tudományos Akadémia arra kényszerült, hogy alkalmazkodjon az új társadalmi-gazdasági körülményekhez. A gazdasági és társadalmi bizonytalanság ténylegesen hozzájárult a tudomány és a technológia iránti társadalmi érdeklődés csökkenéséhez, és ez a helyzet nem változott még a 2001–2007-es évek fenntartható gazdasági növekedésének beindulásával sem.

Az Orosz Tudományos Akadémia problémás helyzete különösen élesen mutatkozott meg azon események kapcsán, amelyek a Nemzeti innovációs rendszer megteremtéséhez vezettek. Ezek közé tartozott a fejlesztési intézmények létrehozása, az oktatás korszerűsítése és az állami cégek, illetve állami részesedéssel működő társaságok innovációs tevékenysége feletti ellenőrzés megerősítése. Mindezek az

események két tudományos-innovációs fejlesztési stratégia alkotórészei voltak, amelyek a 2006-ban és 2011-ben fogadott el az Oroszországi Föderáció. A két stratégia közül a második esetében nagyszabású, lépésenként megvalósuló tervről volt szó, amely lefedte a tudományfejlesztést és innovációt biztosító jelentős területek nagy részét.

Azonban a jelentős erőfeszítések ellenére is a stratégia elindítása után öt évvel kiderült, hogy a célkitűzéseknek mindössze tíz százalékát teljesítették, és átdolgozásra van szükség. A dokumentumok átdolgozói túlságosan felszínesen viszonyultak a tudomány, a gazdaság és a termelés állapotának felméréséhez. Következésképpen meglehetősen alulértékelték azokat a tényleges problémákat, amelyeket az innovációs gazdaságra való átállás jelentett.

A stratégia keretein belül az egyik legnagyobb kudarcnak az akadémia reformja tekinthető. Minden lehetséges mód közül azt választották ki, amely egyértelmű célok és feladatok megfogalmazása nélkül egy bürokratikus felépítményt ültetett az akadémia nyakába a Tudományos Szervezetek Szövetségi Ügynöksége formájában (FANO, Федеральное агентство научных организаций, ФАНО России), megfosztván az akadémiát önállóságától, elfojtván annak kezdeményezőképességét és újabb akadályokat emelve tudomány, termelés és társadalom közé.

Az Orosz Tudományos Akadémia reformjainak mibenléte és jellege együtt – szélesebb körű megvitatás nélkül zajló, szűk csoportérdekeket szolgáló – végrehajtásuknak érthetetlen anonimitásával, titokzatosságával és váratlanságával mind annak tudható be, hogy a tudománynak és a tudományos munkának nemigen van becsülete a mai orosz társadalomban. Ez pedig megint csak a társadalom ősi hiedelmek és előítéletek szintjére való visszatérését tükrözi.

Figyelemre méltó tény, 2016-ban az orosz tudomány pénzügyi támogatása elérte tizenkét éves mélypontját. Soron következő lépésként az eredeti számok értelmében 25 milliárd rubellel (106 milliárd forinttal) csökkentették az ország tudományos-műszaki fejlesztésének 2014–2020-as szövetségi célprogramjára szánt

összegeket. Ennek megfelelően az Akadémia FANO általi finanszírozása 2017-ben tíz százalékkal csökken a 2016-os évhez viszonyítva: 74,6 milliárd rubel (közel 312 milliárd forint) jut rá.

Az alap kutatások finanszírozásának megkurtítása már negyedik éve folyamatosan zajlik, és fennáll annak a veszélye, hogy ez a tendencia törvényszerűvé válik. Egyébként, ez a jelenség is teljességgel az archaizáció általánosabb folyamatának számlájára írható.

(Nyezaviszimaja Gazeta)

Philip Gordon és Amos Yadlin

Irán az új Észak-Korea?

Észak-Korea nagy hatótávolságú ballisztikus rakétákkal végzett kísérletei, amelyek azt hivatottak bemutatni, hogy miként képes fokozatosan az Amerikai Egyesült Államok területét is elérni atomfegyvereivel, sok aggodalomra adnak okot Amerikában és annak ázsiai szövetségeseinél is. A rakétateszt utóhatásai azonban messze Ázsián és Észak-Amerikán túl is érezhetők voltak. A Közel-Keletet most az a megkerülhetetlen kérdés foglalkoztatja, hogy vajon előrevetíti-e az iráni jövőt Washington nyilvánvaló hajlandósága az észak-koreai fegyverekkel való együttélésre – még ha azokat egészen az Egyesült Államokig röpitik is. A régió vezetői és lakossága – főként Izraelben és az Öböl-menti államokban – attól félnek, hogy a Kelet-Ázsiában lejátszódó film hamarosan közvetlen szomszédságukban is nézhető lesz.

Van helye az aggodalomnak, és a két eset közti hasonlóság igen nyugtalanító. 1994-ben a Clinton-kormány bejelentett egy „keretmegállapodást”, amely „befagyasztaná majd megszüntetné az észak-koreai atomprogramot, ígéretet téve, hogy „Dél-Korea és többi szövetségünk nagyobb védelemben részesülnek majd”, és „az egész világ biztonságosabb hely lesz”, valamint az „Egyesült Államok és a nemzetközi felügyelők gondosan figyelemmel

fognak követni, hogy Észak-Korea ténylegesen betartsa vállalásait”. Phenjan azonban tiszteségtelenül viselkedett, az alku összeomlott, és egy évtized múlva az ország visszatért a bombagyártással való kísérletezéshez.

A George Bush-kormány harciasabb álláspontot képviselt, de ők sem jártak sikerrel. A megelőző csapás új doktrínája és azon elköteleződésük ellenére, hogy ne engedjék az Észak-Koreához hasonló ellenséges hatalmakat tömegpusztító fegyverekhez jutni, Bush nem tudott többet tenni „a provokatív tett elítélésénél” Phenjan 2006-os rakétakísérlete idején. Továbbá az ígéretések ellenére, hogy Észak-Korea „nem kerülheti el a teljes felelősségre vonást” a nukleáris fegyverek és anyagok terjesztéséért, a Bush-adminisztráció tétlenül nézte, amikor Phenjan egy titkos, plutónium-termelő nehézvízes reaktor építésébe kezdett Szíriában. Magas rangú amerikai hírszerző tisztek szerint csak akkor hagytak fel ezzel a tevékenységükkel, amikor Izrael vette kézbe az ügyet, és 2007-ben lebombázta a helyszínt. *Annak ellenére, hogy egy katonai jellegű megoldás korántsem lenne ideális Irán számára, az Egyesült Államoknak és szövetségeseinek nem szabad kizárniuk ezt a lehetőségeket sorából.*

Az Obama-kormány igyekezett elkerülni a katonai összeütközést, ugyanakkor tárgyalásokba sem akart bocsátkozni Észak-Koreával, ezért 2009-ben a „stratégiai türelem” politikájához folyamodott, hogy aztán ölbe tett kézzel nézze Phenjant, miközben óriási nukleáris fegyvertárat halmoz fel, és fejleszti szállítórakéta-rendszerét.

Majd következett a Trump-kormány. Amikor 2017 januárjában Kim Dzsongun észak-koreai diktátor jelezte abbéli szándékát, hogy egy nukleáris robbanófej hordozására alkalmas, nagy hatótávolságú ballisztikus rakétakísérletet indít el, Trump ezt a következő lekezelő mondattal intézte el a Twitteren: „Úgysem lesz belőle semmi!”, majd később bejelentette, hogy „egy egész hajóhadat” fog odaküldeni. Mike Pence alelnök azzal adott nyomatékot Trump üzenetének, hogy elutazott a két Koreát elválasztó demilitarizált övezetbe, és figyelmeztette Phenjant, hogy „ne tegye próbára Trump

türelmét vagy az Egyesült Államok katonai erejét”. Ám Phenjan mégis próbára tette, és minden jel arra mutat, hogy az USA most sem fog határozottabb választ adni az észak-koreai próbálkozásokra, mint az elmúlt húsz évben.

Ilyen előzmények után a közel-keleti vezetők és az ott élők jogosan tünődnek, hogy vajon nagyobb sikerrel járnak-e majd az iráni atom-bomba-program elleni amerikai törekvések. A két ország helyzete között azonban alapvető különbségek vannak, és fontos, hogy a megfelelő tanulást szűrjük le az észak-koreai történelemből. Még van idő arra, megakadályozzuk Iránt Észak-Korea követésében, de csak akkor, ha a washingtoni és más vezetők becsülettel szembenéznek a felmerülő problémákkal, és nemcsak a hasonlóságokat, hanem a különbségeket is felismerik.

Néhányan úgy érvelnek, hogy mivel a diplomácia kudarcot vallott Észak-Koreában, az Egyesült Államoknak és partnereinek tartózkodniuk kellene mindenféle tárgyalási kísérlettől, és pusztán a gazdasági és diplomáciai elszigetelésre kellene összpontosítaniuk, míg belülről össze nem dől az iráni rendszer. Ez azonban több okból hiba lenne. Észak-Korea esetében a keretmegállapodás részben azért omlott össze, mert az Egyesült Államok Kongresszusa – eltökélvén, hogy „nem fog Phenjan kedvében járni” – nem volt hajlandó a szerződésben vállalt kötelezettségeinek a teljesítésére, ami az ázsiai ország energiaellátását jelenti. A kialakított egyezség híján Észak-Korea sem nem omlott össze, sem nem egyezkedett, hanem kialakult egy meglehetősen paranoiás atomhatalom, amely képes interkontinentális ballisztikus rakéták kifejlesztésére – ez pedig aligha jelenthet jó reklámot ennek az amerikai politikának. Ezért ma a helyes hozzáállás Iránhoz nem a tárgyalások feladása – amely után csak az iráni atombombába való beletörődés vagy Irán lebombázásának végzetes alternatívája maradna –, hanem éppen e tárgyalások eredményes lezárása.

Iránt nagyobb nyitottság és több tetterő jellemzi, mint Észak-Koreát. Népszerűtlen kormánya, művelt középosztálya, és a nemzetközi közösséghez mindenáron csatlakozni vágyó, fiatal népessége érzékenyebb teszi a fennálló rendszert a nyomással és az ösztönzők-

kel szemben. Bár nem sok biztosíték van rá, de legalább elképzelhető, hogy mire az iráni atomprogram bizonyos jelenlegi korlátozásai közel egy évtized múlva lejárnak, addigra Teheránban már más kormány lesz, amellyel építőbb jellegű párbeszédet, jobb biztonságpolitikát, sőt esetleg területi együttműködést lehet kezdeményezni.

Naivság lenne annak feltételezése, hogy bármilyen kormány kerül is hatalomra Iránban – még ha nem is viseltetik majd különös ellenszeggel az izraeli és a szunnita-többségű államokkal szemben – teljesen sutba dobna évtizedek munkáját, amellyel atomenergia-iparát kifejlesztette. Másrészt nem lenne bölcs dolog elvetni annak lehetőségét, hogy ösztönző és visszatartó erejű intézkedések megfelelő ötvözetével a különböző iráni vezetők rábíráthatók lennének ésszerű korlátok elfogadására, és ennek az iparágak a hatékony ellenőrzésére. Phenjan másképp döntött, és most egyike a világ legszegényebb és legelszigeteltebb országainak. Teherán, jobban mondva az iráni nép, látván ezt a példát, dönthet úgy, hogy ők nem ilyen jövőt képzelnek maguknak.

Egy másik alapvető különbség, hogy végső megoldásként fenntartható az Iránt a bomba megépítésében megakadályozó katonai út. Észak-Korea esetében a megelőző katonai csapás már régóta kiszorult a stratégiaileg megvalósítható megoldások sorából, mivel a dél-koreai lakosság zöme a fővárossal, Szöullal együtt észak-koreai rakéták ezreinek hatótávolságába esik, és Észak-Korea valamennyi szomszédja, beleértve Dél-Koreát is, ellenzi a háború kiterjedését megakadályozó katonai akciót. Egy Irán atomprogramja elleni megelőző csapás természetesen szintén sok költséggel és problémával járna, de tekintettel azokra a költségekre és következményekre, amelyeket egy iráni atomhatalom jelentene, ez valós lehetőség marad – és Irán sok szomszédja is támogatná.

Ezért, bár a katonai beavatkozás messze nem a legjobb megoldás, az Egyesült Államoknak és szövetségeseinek nem szabad elzárkózniuk előle. Ez olyan lehetőségek fenntartását és továbbfejlesztését jelenti, mint például a Massive Ordnance Penetrator (MOP) névre hallgató 13 és fél tonnás bombáét, amely képes földalatti

bunkerek szétrombolására; az amerikai politikai ellenőrzésnek a megmaradását, mely nem engedi Iránnak nukleáris fegyverek beszerzését; valamint hatékony rakétavédelmet Izraelben és az Öböl-menti államokban azt biztosítandó, hogy fővárosaik ne essenek túsul Iránnak oly módon, mint Szöul Észak-Koreának. *Teherán látván Phenjan példáját, dönthet úgy, hogy nem ilyen jövőt képzel magának.*

Legvégül van még egy különbség: bár Észak-Korea mára nagy hatótávolságú rakétákkal rendelkező atomhatalommá vált, Irán esetében még van idő. Még az atommegállapodást ellenző washingtoni és közel-keleti vezetőknek is el kell ismerniük, hogy Irán legalább egy időre felhagyott nukleáris programjával, és ezt az időt okosan kell kihasználni. Washingtonnak el kell fogadnia a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség és mások megállapításait, miszerint Irán együttműködik az egyezményvel, és folyamatosan biztosítania kell a szankciómentesség időszakos meghosszabbítását, mely szükséges az egyezmény életben tartásához. A Trump-adminisztráció egyoldalú döntése, amely Iránt a szabályok be nem tartásával vádolná, vagy mesterséges válságot idézne elő a megfigyeléssel kapcsolatban – ahogy ezt néhány kormánytag állítólag tervezte – csak az Egyesült Államok elszigetelődéséhez vezetne, Iránnak pedig ürüggyel szolgálna atomprogramja folytatásához.

Ehelyett az Egyesült Államok és más nemzetközi szereplők előnyt kell kovácsoljanak az atommegállapodással vásárolt időből, és el kellene kezdeniük a tervezetést arra az esetre, hogy ha Irán lemondana a nemzetközi közösség megnyugtatásának lehetőségéről, és inkább Észak-Korea nyomdokaiba lépne. Az Egyesült Államoknak őszinte stratégiai párbeszédet kell indítania minden nemzetközi partnerével az iráni atommegállapodás megerősítésének és végrehajtásának a mikéntjéről – amíg az érvényben van –, valamint arról is, hogy mi a teendő akkor, ha Irán megszegné azt most, vagy a jövőben.

Az atommegállapodást úgy alkották meg, hogy megadja Iránnak a lehetőséget az elkövetkező tíz-tizenöt évben annak bebizonyítására, hogy atomenergiáját kizárólag

békés célokra használja. Ha a korlátozások feloldása idején Irán továbbra is jelentős állami támogatást nyújt a terrorizmusnak, nem hajlandó békében élni szomszédaival, és nem tud biztosítékot adni arról, hogy nem törekszik atomfegyver megteremtésére, akkor az Egyesült Államoknak és a térségben, illetve a világ többi részén levő szövetségeseinek el kell majd dönteniük, hogy miként járjanak el Irán ügyében – helyesen tennék, ha már ma kezdeményeznék ennek megvitatását.

Észak-Korea mindig szövetségesre talált Kínában, amely nem szívesen büntette nukleáris túlkapásaiért, attól tartva, hogy előidézi a koreai rezsim összeomlását, és elveszít egy közvetítő államot. Iránnak nincs, és nem is kell, hogy legyen ilyen védelmezője. Ha nem sikerül jól sáfárkodnia az atom-megállapodás árán nyert idővel, hogy meggyőzze a világot arról, hogy „Irán semmilyen körülmények között nem fogja megkísérelni semmilyen nukleáris fegyver kifejlesztését vagy megszerzését”, a világ vezető hatalmainak egyezségekre kell jutniuk abban, hogy minden megoldás szóba jöhet, köztük a fegyveres út, illetve a megszorításokhoz való visszatérés, mely Iránt annak idején elsősorban a tárgyalóasztalhoz vezette.

Naivitásra vallana, ha tagadnánk az Észak-Korea és Irán esete közti aggasztó hasonlóságot. De éppolyan hiba volna, ha nem vennénk tudomásul a különbségeket. Amennyiben az Egyesült Államok vezetői és közel-keleti szövetségesei levonják a kellő tanulságot az észak-koreai tapasztalatokból, van rá esély, hogy ne ismétlje meg magát a történelem.

(Foreign Affairs)

Adam Kirsch

Irónia egy letűnt birodalomban

Marjorie Perloff: *Az irónia szélén: Modernizmus a Habsburg-birodalom árnyékában (Edge of Irony: Modernism in the Shadow of the*

Habsburg Empire, University of Chicago Press, 2016, 224 oldal) című könyvének recenziója

Marjorie Perloff, Amerika egyik vezető irodalomkritikusa hosszú életpályát tudhat maga mögött, melynek során avantgarde költők műveiről írt Frank O'Harától Charles Bernsteinig. Annak ellenére, hogy sok könyv szerzője, 2004-es memoárjában, *A bécsi paradoxonban* (*The Vienna Paradox*) ezt olvassuk: „amikor nyomtatásban látom a neve[me]t..., egy pillanatra mindig eltűnődöm, hogy vajon kicsoda Marjorie Perloff. Valahogy nem úgy néz ki vagy hangzik, mintha én lennék”. Ennek az az oka, hogy amíg amerikai állampolgár nem lett tizenhárom éves korában, nem Marjorie-nek hívták, hanem Gabrielének – Bécsben Gabriele Mintz néven látta meg a napvilágot 1931-ben. Amikor mindössze hétévesen Amerikába jött, Perloff talán a legfiatalabb tagja volt annak az Európából ideözönlő, zsidó értelmiségi menekülthullámnak, amely felbecsülhetetlen módon gazdagította az amerikai kultúrát. 1938. március 13-án, azon a napon, amelyen Hitler seregei bevonultak Ausztriába, hogy azt a Reich-hez csatolják, a Mintz család felült egy Zürich felé menő vonatra, majd addig utazott, amíg a New York-i Bronxig nem ért, ahol Perloff gyermekkorának fennmaradó részét töltötte.

Perloff kitűnő memoárjának tárgya a Gabrieléből Marjorie-vé, a felső középosztálybeli bécsi zsidóból középosztálybeli riverdale³-ivé való drámai átváltozás. Ausztria, ahol született, csonka ország volt – az első világháború végén metszették ki a megcsonkított Osztrák–Magyar Monarchiából. Ezzel együtt megőrzött valamit a sok kultúrát egybeolvasztó birodalom nagyságából. A volt monarchia sok népcsoportja – a németek, a magyarok, a csehek, a szlávok – közül egyik sem tett többet ennek a kultúrának a létrehozásáért, vagy tartotta nagyobb tiszteletben, mint az itt élő zsidók. A Galícia távoli kis falvaiból és Kelet-Európa más részeiből a bécsi fővárosba áramló zsidóság az első világháború előtt bámulatos teljesítményt nyújtó

értelmiségi réteget hozott létre – gondoljunk csak Gustav Mahler és Sigmund Freud nevére.

Perlofftól megtudjuk, hogy a bécsi zsidók szenvedélyesen viszonyultak a német kultúrához, bár, vagy talán épp azért, mert többnyire a német nemzet számkivetett tagjainak számítottak: *A nemzetiség alternatívája a német felvilágosodás kultúrájának öröksége volt – a Bildung [képzettség, fejlődés] liberális ethosza, amely a paidea klasszikus görög fogalmában gyökerezett. A Bildung több volt mint „civilizáció”, mivel... megszületésekor kifejezett spirituális felhangja volt. Ily módon a „Kultur” kultusza fokozatosan egyfajta vallásos tiszteletbe fordult át.* Perloff visszaemlékezésében hol nosztalgiával tekint a kultúrának eme vallására, hol gyanakodva szemléli. Nyilvánvaló, hogy a művészet és szellem iránti lelkesedésük miatt a bécsi zsidók nem érdemeltek ki biztos helyet az osztrák társadalomban. Ellenkezőleg, a századvégi – fin-de-siècle – Bécs volt a politikai antiszemitizmus egyik szülőhelye; itt adott hangot a fiatal Hitler zsidók elleni gyűlöletének. A német zsidók minden teljesítményének dacára a „Kultur” egyfajta altatódalnak tekinthető, melyet saját maguknak énekeltek, miközben fogyott körülöttük a levegő.

Egy fiatal lány számára, aki amerikainak próbált meg felnőni, írja Perloff, elviselhetetlen volt szüleinek – minden létező amerikai dolog iránti – öröklött sznobizmusa és a hátrahagyott Bécs iránti nosztalgiájuk. „Kamaszkoromban mindig csak olyan beszélgetéseket hallottam, amelyek a Dass ist doch nur Kitsch! (Hiszen ez csak giccs!) fordulatban csúcsosodtak ki” – emlékszik vissza. Amikor Perloff „lelkesedését fejezte ki Rodgers és Hammerstein *Carousel* [*Karusszel*]⁴ című musicalje iránt, „anyám és nagyanyám egymásra néztek, mintegy azt mondva: »Szegény gyerek, még nem érti.«” Bizonyos értelemben Perloff műkritikusi pályafutása egy arra tett kísérletnek is tekinthető, hogy összebékítse ezt a két ízlés- és értékvilágot, megmutatván, hogy az amerikai posztmodern írók, bár tömegkultúrával és popkultúrá-

3 Bronx – ma már felső középosztálybelinek számító – része.

4 Molnár Ferenc *Liliom* című örök klasszikusának amerikai musical-feldolgozása, a Rodgers–Hammerstein kettős népszerű zenei átíratában.

val vannak átítatva, épp olyan kifinomultak lehetnek, mint az Óvilág modernistái, és olvasásuk épp akkora élvezetet okozhat.

Az irónia szélén: Modernizmus a Habsburg-birodalom árnyékában a szerző születésének helyére viszi vissza olvasóit. Perloff szám szerint hat jelentős – a Monarchia felbomlása utáni – osztrák író alapos tanulmányozásába fog, miközben az osztrák modernizmus („Austro-Modernism”) jellegzetes és értékes hagyományaért száll síkra. A modernizmust a huszonegyedik század környékén majdnem olyan tisztelet övezi, mint a reneszánszot. Ha azokat az írókat keressük, akik világunkat formálták, akkor hajlamosak vagyunk a száz évvel ezelőtt élt óriásokat megnevezni: Virginia Woolfot, Ezra Poundot vagy Marcel Proustot. Ahogy azonban a nevek is sejtetik, ez „francia és angol-amerikai modernizmus”, jegyzi meg Perloff, „amely a század eleji normák és uralkodó felfogások forrásul szolgált”. Ha a német nyelvterületet nézzük, itt is egész tudományágat szenteltek azoknak az íróknak, gondolkodóknak és művészeknek, akik a Weimari Köztársaság idején éltek virágkorukat – hogy csak Thomas Mann, Walter Benjamin, Bertolt Brecht és Kurt Schwitters nevét említsük.

Perloff szerint ez a Németországra összpontosítás háttérbe szorította azoknak a huszadik századi német íróknak a jellegzetesen másfajta munkáját, akik a valamikori Habsburg Birodalom területén éltek. Paul Celan költő a romániai [ma Ukrajna területén levő] Csernyivciben született; a Nobel-díjas regény- és drámaíró Elias Canetti a bulgáriai Ruszéból származott; Joseph Roth regényíró és publicista pedig Brodyból, amely 1918 után Lengyelország része lett. Azonban ezek a helyek valamikor mind az Osztrák–Magyar Monarchiához tartoztak, és Perloff egy összefüggő osztrák hagyományhoz tartozónak tekinti őket. Három másik szerzővel együtt olvassa őket, akik szorosan kötődnek Bécshez: ezek a szatirikus hangú Karl Kraus költő, esszéista és újságíró; Ludwig Wittgenstein filozófus; és Robert Musil, az egyetlen a hat közül, aki nem volt zsidó.

Ez egy egyes összetételű csoport, de Perloff meglátása szerint közös jellemzőjük egyfajta érzékenység, egy olyan gondolkodás- és érzés-

mód, amely helyzetükből adódik: ők egy letűnt birodalom örökösei. A modernizmus rendszerint minden szempontból radikálisnak tartott irányzat; a modernista gondolkodók – képviseljenek akár forradalmi, akár reakciós politikai nézeteket – újrakezdésre törekedtek a művészetben és a kultúrában. „A bátorság, a vakmerőség, a lázadás lesznek költészetünk lényeges elemei” – adta hírül F. T. Marinetti Futurista kiáltványa 1909-ben. Az osztrák modernisták körében ezzel szemben az irónia szelleme uralkodott – fejti ki Perloff: *Jellegzetessége a mély szkepticizmus [volt] a kormány hatalmát illetően: megkérdőjelezte, hogy – bármilyen kormány vagy éppen gazdasági rendszer által – jobbá tehető-e az emberi élet. Az osztrák modernista szépirodalomban és költészetben az uralkodó hangnem ily módon az irónia – mely irónia kevésbé kapcsolódott a szatirikushoz (ez utóbbi a reform lehetőségét is feltételezi), mint az abszurd érzetéhez. Az író szerep lényege nem a változtatásra való felhívásban... hanem abban a halaszthatatlan lehetőségben van, hogy alapvető vágyakat és elveket mélyreható elemzésnek vetessen alá.* A diagnózis előnyben részesítése az előírással, a visszatekintés a megújítással szemben annyira messze esik a modernizmusról alkotott szokásos fogalmunktól, hogy talán meg sem érdemli ezt a nevet. Perloff esettanulmányaiban azonban meggyőzően érvel amellett, hogy első világháború utáni osztrák–magyar irodalom – egy olyan irodalom, amely egy már nem létező ország után kapta a nevét – lényeges elemeit tekintve hasonlít a tágabb értelemben vett modernizmushoz. A rész fontosnak ítéltése az egészzel szemben, a „lezárással” szembeni ellenállás, az elemzés feloldó ereje – ezeket a jellegzetességeket, amelyek megtalálhatók T. S. Eliot Átokföldje című alkotásában, Pound *Cantóiban*, Perloff művek sorában fedezi fel, kezdve Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódások*-jától Kraus monumentális szatirikus darabjáiig, *Az emberiség végnapjai*-ig. A különbség annyi, hogy amíg Eliot és Pound különböző reakciós tanokban bízva reméltek orvoslást a huszadik század bajaira, az osztrák modernisták megmaradtak a szkepticizmus higgadságánál. Ezeket az írókat – egy Perloff által került szóval élve – valamiféle liberális légkör lengi körül – a szónak utópiaellenes, ideológiaellenes értelmében.

Ez az ideológiai kétely „echte” osztrák vonásnak tűnik, mely Ferenc József császár hosszú, 1848-tól 1916-ig tartó uralkodása alatt alakult ki. Ebben az időszakban a kelet-európai nacionalizmus és a porosz katonai hatalom megjelenése megfosztotta az Osztrák–Magyar Monarchiát létjogosultságától. A birodalom nem felelt meg sem a harcias pánnémeteknek, akik Poroszországot tekintették vezetőjüknek, sem a Habsburg-uralom alatt élő többi – függetlenségre vágyó – nemzetiségnek. Úgy tűnt, hogy a birodalmat mindössze Ferenc József személyes tekintélye tartotta össze, akiben annak a folytonosságnak a jelképét tisztelték, amelyről mindenki tudta, hogy már nem fog sokáig tartani.

Azon írók számára, akik az 1918 utáni anarchia nézőpontjából tekintettek vissza a birodalomnak erre a hosszúra nyúlt, nyárutót idéző elmúlására, épp ennek az uralkodó elvnek a kiméletessége – elnéző jellege, sőt vontatottsága – ébresztett bennük nosztalgiát. Ez különösen igaz a zsidó írók esetében, akik olyan utódállamokban találták magukat, ahol virágzott az antiszemitizmus, és akik úgy gondoltak vissza a monarchiára, mint egy védőbástyára, mely valamikor visszafogta a zsidóellenes gyűlöletet.

A birodalomról szóló egyik legnagyobb elégia Robert Musiltól származott, aki 1880-ban született, és Csehországban nőtt fel. Befejezetlen regényében, *A tulajdonságok nélküli emberben*, amely Bécsben játszódik 1913-ban, Musil a rezignált közepszerűség légkörét idézte meg, amely fenntartotta az általa „Kákániának” nevezett birodalmat. A névben kettős szójáték rejlik. Egyrészt a birodalmi intézmények nevében használt *kaiserlich und königlich* (‘császári és királyi’) kifejezésre utal, mivel Ferenc József – jellegzetesen osztrák kompromisszumos megoldással – egyszerre Ausztria császáráként és Magyarország királyaként is uralkodott. Ugyanakkor a „kaka” szóból is szójátékot farag, amely mind a német, mind az angol nyelvben az ürülék gyermeknyelvi megfelelője.

A tulajdonságok nélküli ember első kötetének nyolcadik fejezete Musil ódája Bécs vegyes, nevetséges, mégis furcsa módon rugalmas kor-

mányzási rendszeréhez. Musil így ír: *Alkotmányá szerint liberális volt az ország, de klerikális szellemben kormányozták. Klerikális szellemű volt a kormányzat, de szabadelvű az élet. A törvény előtt minden polgár egyenlőnek számított, de nem mindenki számított polgárnak. Volt parlament is, ám oly rendkívüli mértékben élt szabadságaival, hogy többnyire zárva tartották; volt azonban szükségállapot-törvény, amelynek segítségével jól megvoltak parlament nélkül; mégis, valahányszor már az abszolutizmusnak tapsoltak mindenek, a Korona elrendelte, hogy újra vissza kell térni az alkotmányos kormányzáshoz.*⁵

Musil számára mindez a zavarodottság „negatív értelemben szabadon” hagyta Ferenc József alattvalóit, és ebből arra következtet, hogy „Kákánia talán mégiscsak zseniknek való ország lehetett; valószínűleg ettől is ment tönkre.” Természetesen saját regénye is egy lángelme arcképét festi meg – Ulrich személyében, aki a címadó tulajdonságok nélküli ember –, aki nem tud megnyilvánulási formát, méltó célt, sem szellemi vagy lelki fegyelmet találni. Ulrich mindezek helyett egy állást talál a párhuzam-akció nevű kezdeményezés kapcsán, melyet azért indítottak el, hogy 1918-ban megünnepeljék Őfelsége uralkodásának hetvenéves jubileumát.

Az olvasó természetesen tudja, amit a szereplők viszont nem, hogy még az évforduló előtt vége szakad a császár életének, és ezzel a birodalomnak is. Másról sem szól az egész akció, mint önhittségről és vakságról, amelyet még az is fokoz, hogy az érintettek közül senki sem tudja ténylegesen meghatározni, hogy mit is szándékoznak elérni. Nem képesek másra, csak lelkesedésre: „Kitűzött céljuknak meg kell indítania a világ szívét. Nem szolgálhat pusztán gyakorlati célokat; tiszta költészetnek kell lennie... Tükröt kell tartaniuk a világnak, hogy belenézzen és elpiruljon.”

Az osztrák eszme kiüresedett, de legalább nem fenyegető. Ez nemigen mondható el egy másik szereplőről, Hans Seppről, akit Perloff – a háború után majdan diadalmaskodó – fasizmus képviselőjének lát. Sepp, írja Musil, egy „keresz-

⁵ A magyar idézetek forrása a fordításban: Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*, Tandori Dezső fordítása.

tény-germán körhöz” tartozott: ezek a „kis szellemi szekták” a „»zsidó mentalitás« ellenfelei voltak”; „értették pedig ezen a kapitalizmust és a szocializmust, a tudományt, az ész világát, a szülői hatalmat, illetve hatalomigényt, a számosdit, a pszichológiát, és a szkepszt.” Musil, aki az 1920-as években írta regényét – az első két rész 1930-ban és 1933-ban jelent meg – már látta, hogy ez a fajta túlzottan háttározott ideológia diadalmaskodni fog Kákánia „negatív értelemben vett szabadsága felett”. Musil a Mintz családhoz hasonlóan maga is menekülésre kényszerült az *Anschluss* után – többek között azért is veszélyes lett volna a maradás, mert felesége zsidó volt – szegényen és elfeledve halt meg 1942-ben Svájcban.

Hasonlóan szomorú vég várt Joseph Rothra, akinek *A Radetzky-induló* című regénye a másik keserűséggel vegyes, nagy elégia a letűnt birodalomról. Perloff szavaival élve, ez a könyv is „egy bizonyos értékör felbomlását kíséri nyomon – ezek sok szempontból abszurd és visszafelé mutató értékek, de az első világháború Európájának politikai légköréhez képest még emberségeseknek mondhatók”. A történet a Trotta három nemzedékéről szól: a család akkor emelkedett nemesi rangra, amikor a nagypapa, egy egyszerű parasztból lett katoná, megmenti Ferenc József életét a solferinói csatában. Az unoka, Carl Joseph von Trotta, a császári hadsereg tisztjeként szolgál az első világháború előestéjén; ekkor ő is megtapasztalja a hagyományos katonai és arisztokratikus értékek felbomlását. Perloff kiemeli, hogy ez mindenekelőtt a nyelv működésképtelenségét jelenti: „A szavak – a vezényszavak és az állami dogma – többé már nem irányítják a tetteket.”

A nyelv megkerülhetetlen, központi kérdés volt az írók számára egy nyelvvel szétszabdalt politikai közösségben, és ez az *Ironia* szélén egyik visszatérő témája is. Karl Kraus, a császári és a Monarchia utáni Bécs nagyszerű satirikus írója egymaga szerkesztett egy folyóiratot, *A fáklyát* (*Die Fackel*), amelynek legfőbb célja az újságírói közhelyek leleplezése és elítélése volt. Perloff Krausról szóló fejezetének a központjában *Az emberiség végnapjai* áll,

ez az óriási terjedelmű, háborúellenes dráma, amelyen végig dolgozott az első világháború alatt, és 1922-ben fejezett be.

A mű előadhatatlanul hosszú: mint Kraus maga is írta, „ennek a darabnak az előadása, amely földi idő szerint tíz estét venne igénybe, egy a Marson levő színház számára íródott.” Perloff nem annyira szöveggönyvnek, hanem inkább „hipertextuális irodalmi szövegnek” tartja Kraus alkotását: „újságkivágásokból, vezércikkekből, közleményekből, politikai gyűlések jegyzőkönyveiből, vagy éppen kiáltványokból, levelekből, képeslapokból és beszélgetésekből” álló gyűjtemény – „mindenféle írásos anyag, ami az első világháború éveiben készült”. Ebben a tekintetben Kraus a mai konceptuális (vizuális) költöket előlegezi meg, mint például – a Perloff által nagyra tartott – Kenneth Goldsmith-t, akinek művei főként átiratokból állnak. (Goldsmith vezetett egyszer egy *Nyomtassuk ki az internetet* projektet, amelynek épp ez volt a célja; nem nehéz elképzelni Krausról, hogy csodálattal adózott volna ennek a lehetetlen álomnak.)

Kraus híressé vált mondatában úgy utalt Bécsre, mint „a világpusztítás kísérleti terepére”, *Az emberiség végnapjaiban* pedig megmutatta, hogy ennek a folyamatnak a nyelvrobbolás az első állomása. Az egyik jelenetben Kraus az idegen eredetű német szavak használatát tiltó, háború alatti divatot gúnyolja ki egy szereplőn keresztül, akinek beszédet kell mondania az „Idegen szavakat általánosan bojkottáló Liga Végrehajtó Bizottságának ideiglenes Központi Bizottsága” megbízásából – egy olyan beszédet, jegyzi meg Perloff, amely „idegen kifejezések szövevénye”, beleértve magát a *bojkott* szót is.

Egy másik jelenetben két szereplő a háborús időkben terjedő híresztelések vitatja meg egy párbeszédben, melyben harmincszor jelenik meg a „híresztel” szó, az értelmetlenség szintjére redukálva a nyelvet: „Bécsben azt híresztelik, hogy Ausztriában azt híresztelik,” és így tovább. Talán úgy tűnik, hogy Kraus túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a nyelvnek, míg eszünkbe nem jutnak a náci által gyártott eufémizmusok bűneik elkenődésére – ez bizonyítékul szolgál arra, hogy a nyelvrobbolás valójában elengedhetetlen kísérőjelensége az emberi elaljasodásnak.

A nyelv jelensége köt egybe olyan különböző Monarchia utáni írókat, mint Elias Canetti – aki főként a *Tömeg és hatalom* című tanulmányáról és a *Megőrzött nyelv* önéletrajzi írásáról ismert – illetve Paul Celant. Perloff megállapítja, hogy Canetti gyermekkorának leírása során mennyire fontosnak tartja a nyelv folyamatos változását, amelynek ki volt téve. Bulgáriában egy szefárd zsidó közösségben született; gyermekkorában otthon ladino nyelven, szomszédaival pedig bolgáruul beszélt; szülei eközben németül beszéltek egymással, majd egy Angliába való költözés az angol nyelvvel is a szélesítette a palettát. A német csak akkor lett az „anyanyelve”, amikor nyolcéves korában a család Bécsbe költözött. Lehet-e azonban egy ilyen későn elsajátított anyanyelvet tényleg született németként beszélni? Perloff amellett érvel, hogy Canetti prózája „a mindig lefordított nyelv”, mintha az író „öszönösen keresné a szavakat és a mondattani szerkezeteket, amelyek »illenek« a másik nyelvbe”. Ebben az értelemben a világpolgári szemlélet egyfajta megfosztottságot jelent.

Ha esetleg Perloff nem találna eléggé bonyolultnak és egyéninek Canetti nyelvét, ezt már nem mondhatná el Paul Celanról, a huszadik század egyik legnehezebb költőjéről. Celan, írja, „a végső logikus következtetéséig viszi el az iróniát, más szóval a tagadás, az igenlés, az állásfoglalás visszautasításáig”, még akkor is, ha egyszerű jelentésekről van szó. Perloff külön figyelmet szentel a költő Ingeborg Bachmann osztrák költőnőhöz írt szerelmes verseinek, amelyekben „a találkozások jobbára elvont térben zajlanak”. A „Fehér és könnyű” című vers például így szól: „Fehér, / ami nekünk mozdul, / súlytalan, amit cserélünk. / Fehér és könnyű: hadd vándoroljon.”⁶ Ezekben a sorokban erotika van, és érződik a megosztott dolgok meghittsége. Ugyanakkor a mélységes távolságtartás is érzékelhető. Mint Perloff megállapítja: „Az itt felkínált szerelem nagyon erős, de aligha jelenti az öröm forrását”, rész-

ben mert a vers világa elvont és ember nélküli, egy olyan hely, ahol „senki más nincsen, csak a szerelmesek”. Olybá tűnik, hogy a nyelv Celan verseiben gyakran teljesen elszakadt a valóságtól, szinte önmagára utaló közegegé válva.

Az osztrák modernizmus talán legfontosabb ismertetőjegye, hogy kétségbe vonja azt a hatalmat, amellyel a nyelv rendelkezik a kommunikációt és az utalást illetően. Gondoljunk akár Kraus agresszív újságírói burleszkjére és szlengjére, Roth szomorkás csúfolódására a katonai becsület és a lovagiasság szabályain, vagy Canetti állandó, nyelvek közti elveszettség-érzésére – úgy tűnik, hogy Perloff kiszemelt alkotói, bár különböző módon, de valamennyien nemcsak a birodalom és egy életforma letűntét gyászolják, hanem magának a nyelvnek az átláthatóságát és jelentőségét is megszűnni érzik. Osztrákokként, és sok esetben zsidókként, ezek az írók sajátos nézőpontból szemlélték a nyelv válságát – mely annyira központi kérdésévé vált a modernizmusnak, annak valamennyi megjelenési formájában. Perloff azt mutatja meg könyvében, hogy a Monarchia árnyékában – az irónia szélén táncolva – kényelmetlen volt élni, viszont ez annál termékenyebb táptalajt biztosított az irodalomnak.

(*The New York Review of Books*)

Annette Gordon-Reed

Kereszténység és nemiség

Geoffrey R. Stone: *Szex és az Alkotmány: Sex, vallás és törvény Amerika megszületésétől a huszonegyedik századig* (*Sex and the Constitution: Sex, Religion, and Law from America's Origins to the Twenty-First Century*, Liveright kiadó, New York, 2017, 668 oldal) című könyvének recenziója

Kora tavasszal olyan hírek keltek szárnyra a nemzetközi sajtóban, hogy a csecsen hatóságok homoszexuális férfiakat gyűjtöttek be és zártak koncentrációs táborba. Hamarosan

6 Weiß, / was sich uns regt, / ohne Gewicht, was wir tauschen. / Weiß und Leicht: Laß es wandern. A magyar versrészlet Lator László fordítása.

kínzásokról, éheztetésről és gyilkosságokról lehetett hallani, miután a férfiak közül néhányan kiszabadultak, és leírták a fogságban elszenvedett megpróbáltatásait. Egy túlélő szerint a tisztviselők arra utasították a fogvatartottak családait, hogy – megelőző csapásként – öljék meg meleg fiaikat, mondván: „Vagy ti teszitek meg, vagy majd mi.” A túlnyomórészt muszlim térség oroszbarát kormánya valótlannak nevezte a razziról szóló híreket, míg Ramzan Kadirov csecsenföldi vezető nyíltan tagadta a történeteket. (Lehetetlen elfogni és fogva tartani homoszexuális férfiakat, állította Kadirov, mert „Csecsenföldön nem léteznek ilyen emberek”.)

Bármennyire is megrázónak tűnnek a csecsen események, nem először esik meg ilyen az emberiség történetében. Népcsoportok, vallási és faji kisebbségek vagy egyes emberek, akik valamilyen módon különböznek, túlon túl gyakran lesznek a gyűlölet tárgyává vagy váltanak ki gyilkos indulatokat. A csecsenföldi történések leginkább a Harmadik Birodalom gatzetteit idézik fel, melyek célja Európa megtisztítása volt a zsidóktól, a cigányoktól, a homoszexuálisoktól és más nem kívánatosnak tartott elemektől.

Tudván tudva, hogy hajlamosak vagyunk zsarnokoskodni embertársainkon, a legtöbb olvasó különösen megdöbbenőnek találná 2017-ben a homoszexuálisok erőszakos elnyomásáról szóló híreket. Mi itt az Egyesült Államokban és még néhány nyugati országban épp korunk egyik leggyorsabban lezajló pálfordulásának lehettünk tanúi egy kegyvesztett kisebbséghez való viszonyulást illetően. Az 1969-es Stonewall-lázadás [ahol egy meleg bár közönsége szállt szembe az őket zaklató rendőrökkel] és az 1980-as évek AIDS-válsága után Amerikában igencsak felgyorsult az LMBT-jogok mozgalma; sokkal nagyobb sebességgel történt mindez, mint a feketék vagy a nők hasonló mozgalma esetében. Nate Silver közvélemény-kutató, aki – homoszexuálisként – a meleg jogaihoz való hozzáállás változásait tanulmányozta, a következőképpen fogalmazott:

Az Egyesült Államokban az egyenműek korábban elképzelhetetlennek tartott házassága alig néhány évtized alatt törvényessé vált. A homoszexualitás, azaz a „szerelem, mely magát

megnevezni fél” – amiért nem egyszer börtön, verés, kiközösítés vagy kivégzés járt, ahogy még mindig jár a világ nagy részén – valami olyasmivé vált, amit úgyszólván szabadon és büszkén lehet vállalni.

Vitathatatlan, hogy még napjainkban is történnek szörnyű dolgok Nyugaton a melegekkel. Az előítéletek nem tűntek el teljesen. Gyakran heves reakciókat vált ki a változás szelleme, amely meggyökeresedett nézeteik újragondolására készíti az embereket.

Függetlenül attól, hogy a melegjogi mozgalom nyugati országokban elért sikere idézte-e elő a csecsenföldi kegyetlenkedéseket, ennek a társadalmi forradalomnak eleve Nyugaton is érdekes következményei lettek: azoknak, akik továbbra is elítélik a homoszexualitást, ma éppúgy számot kell adniuk nézeteikről – bár a kiváltott erkölcsi felháborodás jóval kisebb – mint az előző évszázadokban azoknak, akik elnézték az azonos neműek kapcsolatát. Lebilincselő volt figyelni ezt a változást; és ahogy ez oly gyakran megtörténik egy kétes okokból vívott hosszú csata végén, a kedélyek megnyugvása után felmerül a kérdés: voltaképpen miért is volt ez a sok hűhó?

Mitől övezi olthatatlan gyűlölet a gondolatot, hogy férfiak férfiakkal, és nők nőekkel lépjenek szexuális kapcsolatra? Miért volt olyan erős az ellenérzés, hogy Nagy-Britanniában a tizenkilencedik század közepéig, az első amerikai gyarmatokon, majd Csecsenföldön 2017-ben, a halált tekintették megfelelő büntetésnek azok számára, akit ilyen tevékenységen kaptak? A homoszexualitáson túl miféle más érdekelttség mozgatta (és mozgatja) az állítólag világi és liberális társadalomban élő embereket, hogy szabályozzák egy felnőtt életének talán legmeghittebb oldalát – egy másik felnőttel való, közös beleegyezésen alapuló szexuális viselkedésmódját? Hogyan döntenek el emberek, hogy mely nem nyilvánosan megélt szexuális aktusnak van kihatása a közéletre, és hogy ennek következtében az a nyilvánosságra tartozik-e? Céljaink érdekében miért vélekedünk mi amerikaiak a szexről úgy, ahogy, és hogyan

használtuk fel az alkotmányt és az ötven állam törvényeit, hogy példákkal támasszuk alá meggyőződésünket?

Geoffrey R. Stone alapos kutatásra épülő új könyvében, a *Szex és az Alkotmányban* saját válaszait fogalmazza meg ezekre és más kérdésekre szexuális életünk szabályozását illetően, különös tekintettel a homoszexuális aktusra. Stone, a Chicagói Egyetem alkotmányjog-professzora szerint a gyarmati időkől napjainkig a kereszténység gyakorolta a legnagyobb hatást a problémához való hozzáállásunkra. A *Szex és az Alkotmány* „központi témája”, hogy „a szexhez való amerikai viszonyulást évszázadokon át a nemi életről, bűnről és szégyenről szóló vallásos – különösen a kora keresztény – hiedelmek formálták.”

Ez a történelmi háttér, érvel Stone, „érzékeny pontot” teremtett az alkotmányos joggyakorlat számára. A bíróságok éveken át elfogadták a keresztény hagyományt a szexualitással kapcsolatban annak ellenére, hogy országunk elkötelezte magát az egyház és az állam szétválasztása mellett. Amikor a bírók olyan ügyekkel találták magukat szemben, ahol a szexuális viselkedés korlátairól, vagy azzal kapcsolatos más tevékenységekről – fogamzásgátlásról, abortuszról vagy pornográfiáról – volt szó, kénytelenek voltak világi köntösbe öltöztetni az alapvetően vallási elveket. Tették mindezt az „erkölcsi nézetek” és a „vallási nézetek” megkülönböztetésével: állításuk szerint ők az előzők, nem pedig az utóbbiak nevében cselekedtek.

Stone, miközben magabiztos szakértelemmel ír a szexuális életet szabályozó amerikai törvényhozás évszázadairól, rámutat, hogy az erkölcsi és a vallási érvelést elválasztó vonal szinte mindig látszólagos volt. Történelmünk legnagyobb része során a törvényhozók és a bírák vallási tanokra alapozták annak eldöntését, hogy mi volt erkölcsös és helyes valamennyi állampolgár számára – illetve, hogy mi tekinthető törvényesnek, illetve törvénybe ütközőnek. A kereszténység, mint az ország uralkodó vallása, az erkölcsi tanok magától értetődő forrásául szolgált. Ezek az eszmék olyan mélyen beleivódtak kultúránkba,

hogy Stone szerint a szexhez való amerikai viszonyulás igazi megértéséhez vissza kell mennünk magának a keresztény vallásnak a kezdeteihez:

Több mint két évszázadon át az amerikaiak megosztó társadalmi, politikai és alkotmányjogi csatákat vívtak a nemi életet, trágárságot, fogamzásgátlást, abortuszt és az azonos neműek házasságát szabályozó törvényekről. Ezek a konfliktusok nem kis mértékben megosztóak voltak, mivel a vallás központi szerepet játszott a szexualitásra vonatkozó törvények megformálásában. Ahogy alkotmányunk életre hívói sejtették, a vallási tanok belefoglalása a világi törvényekbe elkerülhetetlenül felveti az egyén szabadságának, az állam és egyház elválasztásának, s alkotmányunk értelmének alapvető problémáját.

E konfliktusok gyökerének megértéséhez segítségünkre van, ha valamiféle fogalmat alkotunk azokról a különféle módszerekről, amelyekkel a különböző társadalmak ezeket a kérdéseket kezelték a múltban, illetve a szexualitáshoz való saját hozzáállásunk kialakulásáról. Milyen változásokon mentek át a szexről alkotott társadalmi, kulturális, vallási és jogi nézetek az ókortól az amerikai köztársaság megalakulásáig?

Ez utóbbi kérdés megválaszolásához Stone egy rendkívül nagyratörő célt tűzött ki maga elé. Az ókori világ szexuális attitűdjeinek rövid áttekintése után azzal vádolja a kora keresztényeket, hogy minden élvezettől megfosztották a szexet. A kereszténység előtti időkben a szexre úgy tekintettek, mint az „emberi lételem természetes és örömteli oldalára”, nem pedig olyasvalamire, amely „főként a bűn, a szégyen és a vallás kérdéseihez kötődik”. Korábbi tudósok szavai köszönnek vissza a szerző azon megállapításában, hogy „az ókori görög erkölcsstan és törvény nem a szexuális természetű bűnökre helyezte a hangsúlyt, hanem arra, hogy vajon az egyén magatartása ártalmára volt-e másoknak. Stone idézi Arno Karlen író és pszichoanalitikus állítását, miszerint a köztársaság kori rómaiak a görögöket „ravasz-

nak, nőiesnek és degenerálnak” tekintették, míg megjegyezte, hogy ők maguk – a maguk módján – általában higgadtan álltak a szexualitás kérdéséhez. Csakugyan, olyannyira higgadtan, hogy „a kora-keresztény írók ... a szexuális szabadosságnak tulajdonították Róma bukását a Kr. u. ötödik században”.

Ez a téves feltételezés napjainkig tartotta magát, és különösen az ókori rómaiaknak az azonos neműek szexuális kapcsolatához való egykedvű hozzáállását hozták fel elrettentő példaként saját társadalmunkban is. Stone szerint még az ókori zsidók is engedékenyebbek voltak, mint az ájtatoskodó korai keresztények:

A héber Bibliában nem szerepel a nemi örömök kárhozhatása, „nem zengenek dicsőítő énekeket a cölibátusról”, és nincsen arra utalás, hogy Ádám és Éva bűne szexuális természetű lett volna, nem pedig az Istennel szembeni engedelenség. Az ókori görögökhöz és rómaiakhoz hasonlóan az ókori zsidók sem tiltották a maszturbációt, a házasság előtti szexet, az orális vagy az anális szexet, a prostitúciót, a fogamzásgátlást, a pornográfíát, a leszbikus kapcsolatot vagy a magzatelhajtást.

Valójában a keresztény Bibliában mind a szexualitást igenlő részek, mint például az Énekek éneke és a Példabeszédek, illetve mind bizonyos szexuális tevékenységeknek a Pál-levelekben található elítélése a héber Szent Íratokból merítenek. Megfontolandó, hogy milyen módokon térnek el a vallási gyakorlatok és a szövegek értelmezései maguktól a szövegektől – ezek az eltérések minden vallásban jelen vannak. Mi a helyzet például Onannal, Szodomával és Gomorrával, és a férfiak homoszexuális tevékenységét elítélő szakaszokkal a Leviták könyvében? Stone tudományos munkák széles körére hivatkozik meggyőzően, azt bizonyítandó, hogy Onan (akinek nevéből a maszturbációt jelentő „onanizmus” szó származik), valamint Szodoma és Gomorra történetét eltorzították annak érdekében, hogy elítéljék a maszturbációt és a szodómiát.

Stone gyengébb érveket hoz fel a Leviták

könyvéből származó szakasszal kapcsolatban – „Ha valaki férfival hál együtt, úgy, ahogy asszonnal szoktak együtt hálni, ez utálatosság, amelyben mindketten részesek, ezért meg kell halniuk, vérük visszahull rájuk”: lényegét tekintve – érvel Stone – az ókori zsidók ezt nem így gondolták. Ez a szófordulat csak egy szembeállítás volt a „pederasztia akkoriban uralkodó görög gyakorlatával”, és „nem kell túl komolyan venni”. Miért ne? Ellentétben sok vallásos szövegrésszel, a nyelv feltűnően világos és lényegre törő. Mit tudtak felhozni az ókori zsidók a pederasztia ellen? Miért lenne helytelen, ha felnőtt férfiak tizenéves fiúkkal lépnek kapcsolatba, és miért nincs abban kivetnivaló, ha ugyanezt teszik tizenéves lányokkal, ha csak nincs a kultúránkban valami mögöttes ellenérzés a férfi homoszexualitással szemben?

Az a gond, hogy nagyon nehéz a „korai keresztényekről” vagy az „ókori zsidókról” úgy beszélni, mintha ezek a kifejezések nem változó, egységes csoportokat írnának le. Mindkét valláson belül voltak szekták, melyek saját gyakorlattal rendelkeztek, és a vallási szövegeket is saját elképzeléseik szerint, gyakran ellentmondóan értelmezték. Ezeknek az értelmezéseknek és gyakorlatoknak némelyike a szélesebb körben elfogadott nézetek árnyékában maradt fenn – akár egészen napjainkig. A felvilágosodás idején Thomas Jefferson például, aki a tizennyolcadik századi Virginiában egy hegy tetején élt, Jézus követőjének és „őskereszténynek” hívhatta magát, szembemenvén a kereszténység legáltalánosabb nézeteivel. Jefferson az ősi keresztény hitben keresett támpontokat saját liberális szemlémű vallásos nézeteihez, mely Jézus tanításainak szépségére figyelt, míg tagadta istenségét és csodatévő hatalmát.

Peter Brown történész írt a korai – kereszténység előtti idők – egy héber szektájáról, akik ténylegesen gyakorolták a cölibátust, és nyilvánvalóan hatottak Jézusra és tanítványaira:

Amikor a názáreti Jézus Galileában és Júdeában prédikált Kr. u. 30-ban, az előt-

te és követői előtt nyitva álló lehetőségek már világosan kirajzolódtak Palesztina térségében. A júdeai pusztaság Holt-tenger felé eső részén jelentős számban telepedtek le a társadalommal elégedetlen férfiak. Ezek az aszkéták, akik prófétai elhivatottsága régóta összekapcsolódott a zsidó néphagyományban a szexuális önmegtartóztatással, a sivatagból a közeli városokba mentek, hogy bűnbánatot hirdessenek. Egyikük, Keresztelő János állítólag Jézus egyik unokatestvére volt. Az a tény, hogy maga Jézus sem házasodott meg harmincéves koráig, nem okozott különösebb meglepetést. Csaknem egy évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy bármelyik követője azt állítsa: az ő példájára alapozza nőtlenségét. Akkoriban Jézus prófétai szerepe állt a figyelem középpontjában, nem pedig önmegtartóztatása. Cölibátusa magától értetődő módon együtt járt prófétai elhivatottságával.⁷

A kora keresztények nem maguktól találták ki a vallási ihletésű nemi önmegtartóztatást. Elég valószínűtlen volt, hogy bárki, aki új hagyományokat tesz magáévá, anélkül cselekedne így, hogy ne hivatkozna már létező történetekre, hiedelmekre és gyakorlatokra.

A korai keresztényeknek volt egy hitelveiket népszerűsítő, rendkívül hatékony ügynökökből álló csapata, kezdve a társzusi Saullal, azaz a későbbi Szent Pállal, aki – jó néhány teológus szerint – a kereszténységbe számos olyan nőkről és nemiségről szóló hiedelmet hozott, amelyeket még a maga mögött hagyott zsidó vallásban tett magáévá. Igazából azonban Szent Ágoston volt az, állítja Stone, „akiben kikristályosodtak a kora kereszténység szexuális nézetei, és aki – ezáltal – voltaképpen nagyobb mértékben járult hozzá a szexualitásról szóló hagyományos amerikai nézetek formálásához, mint később egy ezredév”.

Mindenki ismeri Ágoston történetét. Kicsapongással töltött ifjúkor után töltötte el a megtérés vágya, és tudományos képzettségét felhasználva prédikálta a szexualitásban rejlő gonosz evangéliumát. Ádámot és Évát szemelte ki magának, sutba dobva a héber elképzelést, mely szerint a pár bukásának és Édenkertből való kiűzetésének története az engedetlenségről szól. Ehelyett egy szexről szóló tanmesét alkotott. Stone a következőképpen magyarázza Augustinus nézeteit:

Minden nemi aktus a gonosztól van, és minden gyermek, aki a gonosztól születik, bűnre születik. A közösiség által adja át az ember a bűnt nemzedékről nemzedékre.

Még a házasság sem volt elég ahhoz, hogy ellenszere legyen a gonosznak. Ágoston tanításainak hatására a házaspárokat arra intették, hogy a házastársi kapcsolatok csak az utódnemzés célját szolgálják, nem pedig az örömszerzést. Augustinus felfogása diadalmaskodott az emberi természetről és szexualitásról szóló többi konkurens, kevésbé ártalmas nézet felett.

Míg Stone Ágostont tartja felelősnek annak az eszmének az elterjesztéséért, mely a szexualitást gonosz erőnek látta, leginkább Aquinói Szent Tamást „okolja az egyházi álláspont szigorodásáért az azonos neműek kapcsolatát illetően”. Aquinói Tamás „rendszerezte és továbbfejlesztette Ágoston elgondolásait”. *Summa Theologica* (1265–1275) című művében „újraírta az egész keresztény erkölcteológiát”, és az egyneműek szexuális kapcsolatát, amely nem szolgálhatja az utódnemzést, „Isten szemében különösen megvetendőnek” nyilvánította. Aquinói Tamás különbséget tett a különmemű párok bűnös cselekedetei és az azonos neműek szexuális tevékenysége között. Az utóbbi volt magától értetődően a „súlyosabb bűn”. Az 1563-as tridenti zsinat idején az egyház hivatalosan elfogadta Aquinói Tamás erről és egyéb kérdésekről szóló nézeteit.

Stone-nak azt a felvetését, mely közvetlen összefüggést sejtet az ősi és középkori tanítások, illetve a mai amerikai magatartásmódok között, nagyban bonyolítják saját vizsgálódá-

⁷ Peter Brown: *A test és a társadalom: Férfiak, nők és a szexuális önmegtartóztatás a korai kereszténységben* (The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity) (Columbia University Press, 2008), 40–41. oldal.

sai és tudományos értékű előadásmódja. Egy a mai életből vett példával élve, gondoljunk a fogamzásgátlásra. Stone a témának szentelt kiváló fejezetet egy „Sanger Diadalt arat” című szakasszal zárja, utalva arra, hogy Margaret Sanger, a születésszabályozás ismert szószólója, megnyerte a csatát. Szinte hihetetlenül hangzik, de még mindig van ok aggodalomra ezen a területen. Az gondolhatnánk, hogy a – korszakalkotó – Griswold v. Connecticut per (1965), amely egy házaspár fogamzásgátlás használatához való jogát védte – és az ezt követő esetek kapcsán nyugvópontra jutott a kérdés. Ugyanakkor, ahogy a „megfizethető egészségügyi ellátásról szóló törvény” (Affordable Care Act, ACA) körüli viták mutatják, a lakosság bizonyos rétegei számára ma sem rendeződött az ügy. Sokan, akik továbbra is vallási okokból ellenzik a születésszabályozást, hevesen támadják az ObamaCare-ként emlegetett egészségügyi-törvény azon előírását, mely megköveteli a munkaadóktól a fogamzásgátlás költségeinek fedezését a női munkavállalók számára.

Az európai szexualitásnak az amerikai gyarmatosítás idejéig terjedő történeti áttekintése olyan világot állít elénk, ahol egyes korszakokban kétségbe vonták és megcáfolták Augustinus és Aquinói Tamás tanításait, hogy aztán majd – más formában – újra megjelenjenek, és újra elvessek őket. Mit kezdjünk azokkal a – könyv által mesterien bemutatott – hosszú időszakokkal, amikor az emberek az Atlanti-óceán egyik partján sem hallgattak Ágostonra és Aquinói Tamásra, és valójában visszakézből elutasították a kettő által vallott eszméket? Továbbá mit tartunk Luther Mártonról, aki a protestantizmussal másféle elrendeződést hozott?

Luther azt vallotta (ahogy egyébként az amerikai puritánok is), hogy a szex a házaspárok életének természetes és örömteli velejárója. A belőle fakadó közös öröm kötődést alakít ki a férj és a feleség között. Luther számára a cölibátus volt ördögtől való, míg a nemi élet „épp olyan szükséges volt az emberi élet számára, mint az evés és az ivás”. Még ha a korai keresztények különösen ri-

asztó eszmékkel is rendelkeztek mindezzel kapcsolatban, az Amerikában kezdetektől fogva uralkodó vallási hagyományként jelen lévő protestantizmus később elvetette ezeket a nézeteket.

A szerző hangja akkor a legmeggyőzőbb, amikor Amerikáról ír, és megcsillogtatja átfogó alkotmányjogi tudását. Rendkívüli tájékozottságot árul el a tizennyolcadik századdal kapcsolatban, jó adagnyi – régóta várt – életszerűséget és frissességet csempészve az alapító atyák szexualitásról alkotott nézeteibe. Nehezen lehetett volna őket képmutatónak nevezni:

Az amerikai alkotmány elfogadása idején, amikor lázasan hittek a „boldogságra törekvésben”, az Egyesült Államokban nem voltak olyan törvények, amelyek tiltották a trágárságot, korlátozták a fogamzásgátlók használatát, vagy meggátolták a fogamzásgátlásról szóló információ terjesztését, illetve – az angol szokásjogot követve – nem volt tilos a magzat megmozdulása előtti abortusz. Továbbá, bár elméletben még mindig voltak törvények a közös beleegyezésen alapuló homoszexuális aktusok ellen, ezek a törvények majd egy évszázadon keresztül sehol sem léptek életbe az Egyesült Államok területén. Ilyen volt az alapító atyák idején a világ.

Az 1790-es és az 1840-es évek között lejátszódó Második Nagy Ébredés nevű protestáns megújulási mozgalom hatásos véget vetett ennek a helyzetnek. Stone szerint egy „országos kampányt” indított el, hogy az evangéliumi kereszténység szemszögéből nézve formálja át az amerikai törvényhozást és politikát. Ekkor került fel először az igény, hogy az Egyesült Államok „keresztény ország” legyen. Miközben a szerző a tizenkilencedik század korai szakaszát taglalja, az olvasó számára lassan kezd kirajzolódni egy szinte minden részletében ismerős vallási identitás. A választóik által ösztökölt törvényhozók a keresztény tanításokat szem előtt tartva értékelték az élet dolgait. „Hirtelenjében újrakezdődött” az istenkáromlás üldözésének már rég elfeledett szoká-

sa. Némelyek úgy érveltek, hogy a szokásjog isteni ihletés nyomán jött létre – ily módon a törvényt (és a kormányt) a vallásos értékek közvetítésének és megőrzésének eszközévé tették. Szintén ebben az időszakban születtek az első törvények a „szennyirodalom” terjesztésének meggátolására.

Érdekes módon Stone csekély figyelmet áldoz a – sok tizenkilencedik századi erkölcsbíró számára – talán legnagyobb horderejű kérdésnek: a rabszolgaság elleni küzdelmüknek, amelyben kiemelt helyen szerepelt a szexualitás. A vadházasság déli államokban elterjedt gyakorlata egyik elsődleges támadási célpont volt a rabszolgaság intézménye elleni bűnlajstromukon. Stone kifejezetten északi megközelítésmódja többnyire figyelmen kívül hagyja a déli szexuális szokásokat és az ezekből eredő gondokat. A *Szex és az Alkotmány*nak szinte alig van mondanivalója a különböző rasszok közti szexuális életről, bár ennek törvény általi tiltása az egyik legkorábbi példája volt a nemi élet szabályozásának Észak-Amerikában. Azok a törvények minden bizonnyal több embert érintettek, mint az azonos neműek közti sodómia, és ők voltak azok, akiknél a bíróságok és aktivisták párhuzamokat kerestek a melegjogokról szóló viták során.

Megjelentek az ún. fajkeveredés elleni törvények, elősegítvén a faji előítéletek megszilárdulását, amelyek évszázadokon át befolyásolták az amerikai jogalkotást és történelmet. Csak futólag történik említés a könyvben az ún. Loving v. Virginia ügyről, amelynek kapcsán a Legfelsőbb Bíróság 1967-ben alkotmányellenesnek nyilvánította [a házasság börtén alapján való korlátozását]. Ennek a történetnek az elhanyagolása valószínűleg Stone abbéli buzgalmának tudható be, hogy a vallást láttassa fő mozgatóerőnek a szexuális magatartás formálásában. Míg a fajok közti szexuális kapcsolat ellenzői gyakran bibliai idézetekkel igyekeztek nézeteiket alátámasztani, próbálkozásaiuk legjobb esetben is csak átlátszó ürügynek tűnnek a fehér felsőbbrendűség igazolására.

Ez fontos kérdést vet fel. Ha hiszünk abban, hogy a korai keresztények által hangoztatott vallási nézeteket Isten sugalmazta, hogy ezek Istentől származnak, akkor nem lehet elvitatni őket. Ha viszont azon a véleményen vagyunk, hogy a vallási szabályok megszületésének valláson kívüli vonatkozásai vannak (mint például a faji tisztaság iránti vágy), akkor meg kell értenünk, hogy mik ezek a vonatkozások, és hogy honnan erednek.

Az ez év elején őrizetbe vett csecsen férfiak által leírt kínzások egyike az volt, hogy kínzóik – azonkívül, hogy verték, éhezettették és elektrosokknak vetették őket alá – női néven szólították őket. Ez voltaképpen egy másik példája egy olyan gondolkodásmódnak, amely áthatja a *Szex és az Alkotmány*ban leírt szabályokat és előírásokat: szinte mindegyiküknek – ha nem az összesnek – valamilyen módon köze van a nők társadalmi helyzetéhez, és arról a visszatérő nőgyűlöletről árulkodnak, amely mindig is erőteljesen jelen volt a szexualitásról szóló nézetekben a történelem folyamán és a különböző kultúrákban.

Gondolkozzunk csak el a kicsapongó görögökön és rómaiakon! Nem láttak semmi kivétlivalót az egyneműek szexuális kapcsolatában, de nem tekintettek egyformán a résztvevőkre. Anális vagy orális szex alkalmával a befogadó partner a leginkább rettegett szerepbe kényszerült: egy nőébe. Ez még rendjén volt egy fiú esetében, míg el nem érte a férfikort. Viszont kevésbé volt már irigylésre méltó egy férfi számára, amikor megfosztották férfiaságától azáltal, hogy alacsonyabb rendű nőként kellett viselkednie. Még a Stone könyvében leírt, szexuális szempontból leginkább szabad korszakokban is más mércével mérték a nőket, mint a férfiakat. Kevesebb szabadság illette meg őket, és megszenvedtek szexuális cselekményeikért még azokban a kultúrákban is, melyek állítólag haladó szelleműek voltak ebből a szempontból.

A *Szex és az Alkotmány*ban leírt szabályok és előírások nagy része olyan helyeken és népcsoportokban fordul elő, ahol sohasem hallottak a korai keresztényekről, Ágostonról vagy Aquinói Tamásról – és természetesen nem

állítható, hogy ez utóbbiak különösebb befo-lyással lettek volna rájuk. Ez arra utal, hogy – bármely vallásról legyen is szó – talán ezek hatáskörén túl kellene keresgelnünk annak megértéséhez, hogy miként és miért állítottuk fel azokat a szabályokat a nemiséggel kapcsolatban, amelyek uralják életünket. Mit jelent férfinak lenni? Mit jelent nőnek lenni? Ezekre a kérdésekre kínlódva keressük a választ valószínűleg már az emberi történelem kezdetétől fogva. A vallás csak egyike válaszadási kísérleteinknek. Ha a szerző részlete-
sebben foglalkozott volna a többi lehetséges befolyásoló tényezővel – különösen azokkal az egész történelmet végigkísítő erőfeszítésekkel, hogy a nőket uralom alatt tartásák, és állandósítsák a női nemhez való negatív hozzáállást – igencsak megnövelte volna nagy jelentőségű művének terjedelmét; ugyanakkor elemzése egy elengedhetetlen nézőponttal lett volna gazdagabb.

(*The New York Review of Books*)

Shaul Bassi⁸

Shylock és Othello az idegengyűlölet korában

Velence, 2016: Amikor a helyi egyetem, ahol tanítok – először a történelem folyamán – a gettót választotta *A velencei kalmár* előadásának színhelyéül, gyakran elhangzott egy kérdés: „Mit keres egy zsidóellenes darab a zsidók ki-közösítségének és szenvedésének helyén, épp ott, ahonnan maga a »gettó« (ghetto) szó származik?” A válasz: „Azért hoztuk ide, mert mi, az igazi velencei zsidók, nem félünk Shylocktól, a titokzatos idegentől, aki közülünk való; bár gyűlöljük őt, segítségünkre van, hogy elgondolkodjunk az antiszemitizmusról.”

8 Paul Bassi a Velencei Ca' Foscari Egyetem Bölcsészettudományi és társadalmi változásokat kutató nemzetközi központjának az igazgatója (International Center for the Humanities and Social Change).

Az alkalmat két évforduló egybeesése adta: négyszáz év telt el Shakespeare halála óta, és ötszáz év, amióta a Velencei Köztársaság elrendelte, hogy az – újonnan érkezett és menekült – zsidókat egy Ghetto nevű elhagyott vasöntődébe zárják. 2016 a terrorista fenyegetések, a gazdasági válság, a Földközi-tengeren zajló háború és az óriási népvándorlások éve volt. A határokat lezárták, épültek a kerítések, és a menekültválság nyomán az egész Európában eluralkodó válsághangulat páni félelmet keltett az afrikaiakkal, muszlimokkal és zsidókkal szemben, *A velencei kalmár* és az *Othello* témáját visszahangozva.

Shakespeare a maga idejében két olasz történetre bukkant: az egyik egy névtelen zsidó uzsorásról, a másik egy szintén névtelen mór katonáról szólt. A kettő közös pontja Velence volt – nem a szenvedély és a szerelem városa, hanem a kereskedelmi és katonai hatalma csúcán lévő, tekintélyes tengeri köztársaság; egy nyüzsgő, soknemzetiségű nagyváros – a kor New York-ja. Ebből az anyagból formázta Shakespeare Shylockot és Othellót.

Ha a 20. század során a *Hamlet* és a *Lear király* versengtek a legidősebb politikai allegória címéért, az új évezredben *A velencei kalmár* és az *Othello* azok a darabok, amelyek Shakespeare-t kortársunkká teszik. Mexikó, Anglia, Palesztina, Marokkó, Ciprus, Egyiptom, Törökország – a lista nagyobbik része akár az Al Jazeera vagy a CNN hírműsoraiban is elhangozhatna, miközben a két Shakespeare-darab kereskedelmi és háborús viszonyainak térképét tárja elénk.

Ezekbe a világviszonylatokba ágyazva teszi fel a két dráma a kérdést: Fenntartható-e egy keresztény társadalomban a nemzeti és vallási sokszínűség? A Shylock által kért egy fontnyi hús, a kölcsönadott háromezer dukát, és a bosszú, amelyre áhítozik – a zsidókról alkotott legmélyebben fekvő előítéleteinket testesítik meg: a zsidók inkább a bosszúállás hívei, semmint az irgalomé; a zsidó szó elválaszthatatlanul kötődik a pénz fogalmához. A sérelmet sértéssel tetézendő, Shylock alulmarad a zsidókat leginkább jellemző játékban, a szövegértelmezésben, és kénytelen áttérni a keresztény hitre.

Othello alakja már rejtélyesebb: keresztény hitre tért, sötét bőrű, a csatamezőn hőiesen viselkedő mór – mely utóbbi kifejezés bizonytalansága képzelgéseket és félelmeket ébreszt az iszlámmal és az arabokkal, Afrikával és a fekete bőrszínnel, illetve a bátorsággal és a kéjvággyal kapcsolatban. Shylock nem akar beolvadni; Othello sóvárog arra, hogy befogadják, és tanúbizonyságot tegyen hűségéről. Az egyiket gazdasági, a másikat katonai okokból használja ki Velence, hogy aztán végül megszabaduljon tőlük. Amíg Shylockra és Othellóra szükség van, addig a nevükön szólítják őket. Az elutasítás pillanatában egyszerűen csak „zsidóvá” és „mórrá” válnak. Az első a vallását, a második az életét áldozza fel. Akkoriban, akárcsak napjainkban, az idegenből jött ember kizsákmányolható és könnyen pótolható volt.

Egyik reggel telefonált nekem egy igen rokonszenves ember, aki korábban meghívott, hogy beszéljek egy iskolában a holokauszt emléknapiján arról, hogyan élte túl a családom a deportálásokat. Miután ezt megköszönte, hozzátette, hogy szeretne tőlem tanácsot kérni: „Egy barátomnak nagy mennyiségű aranyat kell vásárolnia. Minthogy ön zsidó, biztosan tud segíteni.”

A lélegzetem is elakadt: ez az ember nem volt antiszemita; az imént tett eleget állampolgári kötelességének és emlékezett meg a Shoah-ról [a zsidó népiirtásról]. Shylock árnyéka még mindig rávetül azoknak az igazi velencei zsidóknak a történetére, akik kötelesek voltak legalább három dukátnyi hitelt adni, és akiknek egyharmaddal magasabb bért kellett fizetniük, mint a keresztényeknek.

A velencei kalmár és az *Othello* azért is fontosak még mindig, mivel bár nem kortárs darabok; legalább annyira megmutatják, hogy honnan jöttünk, mint azt, hogy hol tartunk most. Emlékeztetnek arra, hogy a fajgyűlölet, az antiszemitizmus és az iszlamofóbia az intolerancia különféle, de egymással összefonódó formái, és megvan a maguk története. Óvatosságra intenek bennünket azon kísértés ellenében, hogy ezeket a szövegeket eltüntessük az irodalmi művek kánonjából, a tantervekből és a színpadokról. Lehet, hogy fájdalmat

okoznak vagy felkavarnak, de valahányszor elfog bennünket a kísértés, hogy magasabb erkölcsi talapzatra helyezzük civilizációnkat, olyan múltat idéznek elénk, ahol zsidóknak, „töröknek” vagy feketének lenni hivatalos megbélyegzettséget vont maga után.

Ahhoz, hogy *A velencei kalmár* szabadterén színpadra állítsák a 243 Auschwitzba deportált velencei emléktáblájának tőszomszédságában, összehangolt erőfeszítésre volt szükség egy nemzetközi tudósközösség, egy felvilágosult zsidó vezetés, a színház szerelmesei és támogatói, az ügy iránt érdeklődő lakosok, valamint a Karin Coonrod rendező által vezetett nagytehetségű színészek részéről. A gettóban rendezett előadás felemelő művészeti és városi esemény volt.

Shakespeare velencei darabjai magukban hordozzák a betegséget és az ellenszert is. Zsidókról, muszlimokról és feketékről alkotott, mélyen gyökerező előítéletek fogalmazódnak meg és kérdőjeleződnek meg ezzel egy időben – ösztönözvén e kultúrák felfedezésére. Szerencsére vagy sajnálatos módon Othello és Shylock olyan valóságosnak és élethűnek tünnek, hogy egyszerre ijesztették meg és varázolták el a közönséget. Megdöbben nézőkről olvastunk, akik helyükről felugorva akarták megmenteni Desdemonát, vagy éppen ájulás környékezte őket, miközben Shylock a kését fente.

Másrészt a színészek korábban igen sok energiát fektettek zsidók és négerék tanulmányozásába, hogy jobban alakíthassák Othelloikat és Shylockjaikat. Zsidó és fekete bőrű színészek hagyományosan maguknak követelték a szerepeket, hogy saját képükre formálhassák őket. Mindezek háttérében számot kell vetnünk a szégyen és fájdalom érzésével, amelyet a közönség soraiban ülő zsidó és fekete bőrű embertársaink élnek át.

A velencei kalmár és az *Othello* alapvetően ellentmondásos képet adnak civilizációnkról – eszközként szolgálnak mind az intolerancia kifejezéséhez, mind a kultúrák közti megértéshez is. Minden alkalommal, amikor a színpadon vagy a könyv lapjain találkozunk velük, nézőként és olvasóként újfent rákényszerülünk burkolt célzásai át gondolására.

Miközben e cikket írom, migránsokkal és menekültekkel megrakott csónakok jönnek Olaszország felé a jobb élet, vagy pusztán csak a túlélés reményében. Színre vittük *A velencei kalmárt* a gettóban; a város másik végén terül el az Arzenál – valamikor Európa legnagyobb hajóépítő műhelye, most csöndes vízfelület egy turistáktól hemzsegő városban – amely a művészetben⁹ reméli megtalálni a szebb jövőt.

⁹ Itt szokták megrendezni a Velencei Képzőművészeti Biennálét.

Talán eljött az ideje egy újabb kísérletnek: ideje ott színpadra vinni *Othellót*, ahová a múltban a hajókat küldték szerte a mediterrán térségben háborúzni, vagy sokkal inkább kereskedni és árut szállítani; ideje megkérni Shakespeare-t – kimeríthetetlen képzelőerőről tanúskodó, időtálló darabjaival – hogy ismét jöjjön el közénk, és ajánljon gyógyírt korunk betegségeire.

(*The New York Times*)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Balogh-Ebner Márton muzeológus, doktorandusz (ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program), Budapest
Bolvári-Takács Gábor egyetemi tanár, Budapest
Erős Vilmos egyetemi docens, Debrecen
D. Molnár István ny. tanszékvezető egy. tanár, Debreceni Egyetem (a lublini Marie Curie-Sklódowska Egyetem tiszteletbeli professzora)
Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, Budapest
dr. Kapronczay Katalin könyvtáros, orvostörténész, Budapest
dr. Magyar Kálmán történész-régész, Kaposvár
Szabó Tibor professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem
Tele Gábor kormányhivatali ügyintéző, PhD-hallgató (DE Humán Tudományok Doktori Iskola), Debrecen
Törő László Dávid doktorjelölt (DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola), Debrecen
Varga János mérnöktanár, Székesfehérvár

TARTALOMJEGYZÉK

Szabó Tibor: Globális tér – nemzethatárok – migráció 1

SZÁZADOK

Magyar Kálmán: Szent László és Szent Egyed (Saint-Gilles)
virágzó központja, Somogyvár 10

D. Molnár István: Lengyelországban is félezer éves a reformáció –
kálvinisták napjainkban 24

Törő László Dávid: Harold Steinacker történetfelfogása és recepciója
a magyar történetírásban (I. rész) 34

Kapronczay Károly: A keleti front. Oroszország az első világháborúban 50

Varga János: Tavaly volt 50 éve, hogy meghalt a radioaktív nyomjelzés
és a hafnium Nobel-díjas felfedezője, Hevesy György kémikus 57

MŰHELY

Tele Gábor: Ellentmondások a gyermeki lélek felnőttkori jelenlétében 72

Erős Vilmos: Historicizmus és fantom-irodalom
(Dénes Iván Zoltán monográfiája Szekfű Gyuláról). 84

Balogh-Ebner Márton: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők
nemzetiségnek” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Kritika 97

NAPLÓ

Kapronczay Katalin: Görög Demeter munkássága és könyvtára 103

Bolvári-Takács Gábor: Professzorok a polgári Magyarországon
(1848–1944) 106

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Andrej Fonotov – Viktorija Kiszeleva – Szergej Kozirjev: A tudomány sorsa az orosz társadalomban – 2. rész (108) *Philip Gordon és Amos Yadlin*: Irán az új Észak-Korea? (112) *Adam Kirsch*: Irónia egy letűnt birodalomban (114) *Annette Gordon-Reed*: Kereszténység és nemiség (119) *Shaul Bassi*: Shylock és Othello az idegengyűlölet korában (126)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2017. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2017. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

